

MŰHELY

Mirko Kovač: A (nem) beilleszkedő • Szoboszlai-Kiss Katalin: Az ember a kozmoszban • Deák László: Repkény • Uri Asaf, Böröndi Lajos, Dalos Margit, G. István László, Juhász Attila, Kalász Orsolya, Madár János, Péntek Rita, Szepesi Attila, Tóth Imre és Zsávolya Zoltán versei • Pátkai Tivadar prózája • Lengyel András: A kapcsolatháló mint szerkezet és médium

2010

4

– Műhelyjegyzetek az irodalmi történet szociológiájához • Róhrig Eszter: Perbe fogott irodalom – Ernest Pinard, Gustave Flaubert és a Bovaryné • Gisèle Berkman: Ez a »különös egység« – A Jacques Derridával Rousseau-ról tervezett beszélgetéshez készített jegyzetek • Rechnitzer János: Dr. Nagy Miklós fotóiról • Dr. Nagy Miklós fotói

Tartalom

MIRKO KOVAČ:	A (nem) beilleszkedő – Borbély János István fordítása	3
--------------	---	---

„A szülőföldre rátalálunk, elnyerjük.”

SZOBOSZLAI-KISS
KATALIN:

Az ember a kozmoszban	10
-----------------------------	----

„A sztoikus filozófia szigorú, jól felépített, következetes és mindenképp az ember – az esendő világtól elhagyatottként bolyongó, önmagát kereső ember – filozófiája.”

DEÁK LÁSZLÓ:

Repkény	19
---------------	----

„Minden emlék, vagy emlék lesz minden, ha lesz valami egyáltalán. Nem lehetsz annyira fiatal, hogy ne lennének emlékeid, és nem hülyülhetsz el annyira, hogy ha más nem, legalább a tested ne emlékezne, hiszen lényeged az emlékezés képessége, nem is vagy egyéb, mint emlékező emlék, valaki másnak, más emlékek emlékezetében. Nem értjük, hogyan válik hajtóanyaggá, energiává bennünk, mozgásának természete tisztázatlan, erősödése-gyöngülése látszólag öntörvényű, objektív működés és szubsztancia.”

SZEPESI ATTILA:

Ólomöntés	22
-----------------	----

KALÁSZ ORSOLYA:

Haláltánc	22
-----------------	----

JUHÁSZ ATTILA:

Küszöbök	24
----------------	----

az éj és a csillagok	25
----------------------------	----

én állok	25
----------------	----

sorbeszéd	25
-----------------	----

Íme hát	25
---------------	----

Szerves szemét	26
----------------------	----

ne lesd meg	26
-------------------	----

Anakreón a forgóajtóban	27
-------------------------------	----

BÖRÖNDI LAJOS:

Leszámolás	28
------------------	----

MADÁR JÁNOS:

Azért szeretlek	29
-----------------------	----

DALOS MARGIT:

A képfestőné köszönete	30
------------------------------	----

Nyáridő	30
---------------	----

Megaludt csönd	30
----------------------	----

Bűnjelek	30
----------------	----

Távoli panoráma	31
-----------------------	----

Gellert kap a fény	31
--------------------------	----

A szurdok-éjszakák	32
--------------------------	----

URI ASAF:

(az éjszaka első negyede feltörhetetlen dió)	33
--	----

(a Völgy Kapuja júniusban)	33
----------------------------------	----

(szentkép)	33
------------------	----

PÉNTEK RITA:

Várákozás	34
-----------------	----

Labirintus	34
------------------	----

Tavaszi	34
---------------	----

	Árok	34
	Már	35
	Megállt	35
	Tánc	35
	Augusztus	35
TÓTH IMRE:	Spion	36
	Szeptemberi fény	36
ZSÁVOLYA ZOLTÁN:	Fogékony Súroló	37
G. ISTVÁN LÁSZLÓ:	Huszonegyedik Nap-monológ	39

PÁTKAI TIVADAR:	Szikranézőben	40
-----------------	---------------------	----

LENGYEL ANDRÁS:	A kapcsolatháló mint szerkezet és médium – Műhelyjegyzetek az irodalmi történet szociológiájához	43
-----------------	--	----

„A szerelmek, mint a kapcsolatok kitüntetett jelentőségű aktorai ráadásul egészen speciális szerepet is kapnak a biográfiákban: ők a »műzsák«, a nagy alkotó ihletői.”

RÓHRIG ESZTER:	Perbe fogott irodalom – Ernest Pinard, Gustave Flaubert és a <i>Bovaryné</i>	52
----------------	--	----

„Flaubert önmagával szemben kérlelhetetlen volt, az irodalmat mindennekfelett állónak tartotta. A *Bovaryné*t egészen önsanyargató munkával alkotta meg.”

GISÉLE BERKMAN:	Ez a »különös egység« – jegyzetek a Jacques Derridával Rousseau-ról tervezett beszélgetéshez (Marsó Paula és Kiss Viktória fordítása)	61
-----------------	---	----

„Rousseau egyedülálló mivolta az írásban és a »különös egységben« Derridánál vajon nem Rousseau megkettőzöttségével magyarázható? Azzal, hogy – mint (Diderot kivételével) senki más a felvilágosodás gondolkodói közül – a filozófia és az irodalom kettős kötésében helyezkedik el, kapcsolódások és redukálhatatlan különbségek feltételeként.”

RECHNITZER JÁNOS:	Árnyak és szerkezetek – A kettősség Nagy Miklós fotóiban.....	66
-------------------	---	----

HALMAI TAMÁS:	Teljességre szűkült végtelen (Balla Zsófia: A nyár barlangja)	67
HORVÁTH IMRE:	„Tükrök / közt hol vagy magad?” (Juhász Attila: eszkimószin)	68
KOLOZSI ORSOLYA:	Önmagába szorult kérdező (Szalai Zsolt: idetett valaki)	69
TÖNKÖL JÓZSEF:	A páva szeme (Böröndi Lajos újabb verseiről)	70
FEKETE J. JÓZSEF:	Nem volt értelmetlen hercehurca (Fenyvesi Ottó: Halott vajdaságokat olvasva)	71
BAÁN TIBOR:	„Lelkünkben egy ország éjszakázik” (Madár János: Hullong az idő)	72
KOVÁCS KRISZTINA:	Hétköznapi átváltozások (Podmaniczky Szilárd: Szép magyar szótár)	73
FEKETE J. JÓZSEF:	A meghitt műfajok vonzásában (Bálint Péter: Utazás és idegenség).....	76

KÉPEK: Dr. NAGY MIKLÓS fotói

A (nem) beilleszkedő

Kik vagyunk, mik vagyunk?

Úgy tűnik olykor, hogy másokhoz képest gyakrabban tesszük fel magunk közt a kérdést, kik vagyunk, mik vagyunk, hová valósiak vagyunk, kihez tartozunk, honnan jöttünk és merre tartunk, holott mindezek időtlen filozófiai, meg hát írói kérdések, melyek naponta foglalkoztatnak bennünket, mert kész élvezet fejtegetni őket, megfejtésük pedig érdeklődést kelt; mindenkinek megvan a maga története, és ki-ki a maga módján meséli el – no de azért meggyőződtem róla, hogy nem csak mi beszélünk minderről. Amerre csak megfordultam, északon, délen, oly mindegy, amint egy kissé ellazultunk és egy kupica ital után felengedett a hangulat, megeredt a beszélgetőtársaim nyelve, mesélni kezdtek származásukról, gyökereikről. „Az anyémék ...-ból származnak”, „az én ereimben többféle vér folydogál”, „egyik dédanyám ...-ból való”, mondogatták. Amott meg jeles hozzáértők naponta szajkózzák, hogy az „identitás válsága” az egyetlen tartós krízis, amely ilyen vagy olyan módon csupán enyhül és látszólag megoldódik, majd újra kitör, mert bizalmatlanok vagyunk az iránt, amit apáink ránk testáltak; azaz a magunk kalandjait is meg kell élnünk, az alatt a talaj alatt kell kapirgálnunk, amelyen állunk. Semmi sincs kikutatva, bármennyire hiszünk is benne. Ami mögöttünk maradt, leginkább a „mítoszteremtő tudat” terméke. Patrick Geary *Mítosz a nemzetekről* c. könyvében szól róla, hogy a nemzetek nem Isten akaratából jöttek létre, hanem az adott körülmények összefonódása, az őslakók, hódítók, jövevények és különféle klánok meg törzsek házassági meg rokoni kapcsolatai révén, de úgy is, hogy felekezeti tömörülésekből szekták váltak ki, amelyek ekképpen mindinkább társadalmi közösségekké fejlődtek. Geary párhuzamot von az afrikai zulus és az európai népek között; vándorlásaik elvegyüléshez, egyesüléshez vezettek, következésképpen nincs fajtisztá nemzet. „A népeknek ez az áradata napjainkban is tart, ám a múlt vizei nem a jelenkor vizei is”, teszi hozzá.

Ha egyszer meghatároztuk identitásunkat, akár úgy, mint „egyéni ténykedésünk” módját, akár úgy, mint a képzelet szüleményét, mint fogyatékoságot, mint valamit, ami bizonyos, változhatatlan, szilárd, vagy mint olyant, amit elveszítettünk, s nem is keressük, mert eltávolodtunk tőle – ha tehát mindebből legalább valamiben dülőre jutottunk, akkor talányainkat, mármint hogy kik vagyunk, mik vagyunk, filozófikusan latolgatjuk majd, és az élet, a halál, a nirvána értelmével vagy bármely más megismerésünkkel összefüggő témaként fogjuk variálni. Legyen az akár a Tin¹ megfogalmazta tapasztalat is:

*Mi az úton mentünk. Hosszú volt az út.
Későn vettük észre: az út körbe fut.*

Pszichológusok állítják, hogy az egyén manapság „első-sorban identitása révén definiálja magát”. De mi van akkor,

ha nem tudom, ki vagyok, illetve, ha túltettem magam rajta, vagy már el is felejtettem („nincsenek nálam a múlt fotói, nincs mit megmutatnom maguknak, nem tudom, ki vagyok”, énekelte hajdan W. C. Williams), abból pedig, amit tudok, abból hoztam össze valamiféle saját identitást, annak egyéni vízióját, amely nem mindig valóság, hanem úgyszólván tiszta fikció. Ha saját mítoszt dolgoztam ki gyökereimről, hogy megkíméljem magam az elcsépelet származási mítoszoktól, nem azért tettem, hogy hátat fordítsak a való világnak, hanem egyszerűen kifejezést adtam az azokkal szemben érzett ellenszenvemnek, akik pontosan tudják, kicsodák-micsodák, akik mindent tudnak őseikről, akik családfákat böngésznek, és büszkélkedve hangoztatják, igenis tartoznak valakihez, vagyis nincsenek egyedül és magukra hagyatva, valamint, hogy övéik közt érzik magukat legjobban. Míg én zsenge korom óta kerültem anyémet meg az atyáskodásukat; hajlíthatatlan voltam, sőt vadóc.

Övéi közt idegen

Már első irodalmi szárnypróbálgatásaimat (és azok vegyes fogadtatását) követően azok rontottak rám legdühöttebben, akiket *mieinknek* szoktunk mondani, így esett, hogy környezetem minden félig-meddig írástudatlan pernahajdere erkölcsileg igyekezett lebunkózni. Kárörvendően olvasták fejemre ilyen-olyan bizonyítékaikat, miszerint bemocskoltam a szűkebb és szélesebb értelemben vett család becsületét, mivelhogy ők már iskoláskorom óta, amikor az egyik legrosszabb tanuló voltam, tehát régóta tudják, hogy konkoly vagyok a család búzájában, melyet ki kell irtani. Ám ha egyáltalán valami, legalább ha fióka voltam valamely rajban, fészekaljban, akkor mindenekelőtt én voltam az örök csúfalkodó; igencsak értettem hozzá, hogy sorra gúnyt űztek a családfőkből, és mivel jó íráskészségem volt, elmaradhatatlanul kicsúfoltam őket az iskolában kapott házi feladataimban. Egyszer összeült a „törzsi kupaktanács”, s arról folyt nagyban a duma, hogy engem „ki kellene zárni a közösségből”, melynek – érzésem szerint – soha nem is voltam a tagja. Be akartak skatulyázni, eleve elrendeltek számomra ezt meg azt, szerették volna, hogy pontosan olyan legyek, mint ők. Én azonban semmit sem vettem át tőlük, egyetlen jellemvonásom tekintetében sem azonosultam velük, jól tudja ezt ma már nyugalmazott professzorként élő barátom, akivel gyerekkorunkban együtt szöktünk el hazulról. Nemrégiben jelentkezett Montenegroból, s emlékeztetett, hogy amikor hátat fordítottunk a családnak, 40 napig indiánosdiztunk az erdőben, s ettünk mindent, ami ehető, meg abból is, ami nem. Ralph Waldo Emerson, XIX. századi nagy amerikai költő és esszéista írja egy helyen, hogy „a társadalom összeesküvést sző minden tagjának emberi természete ellen, mert erényként követeli meg a beilleszkedést, ugyanakkor viszolyg az egyén magabiztosságától és individualitásától”.

¹ Augustin Tin Ujević (1891–1955) nagynevű horvát író, költő, műfordító.

Ha most visszagondolok, úgy tűnik, már elemista kisdíák-ként tanújelét adtam, mennyire irtózom én is mindentől, ami megszokott, ami ránk erőltetett szabály. Ezt nem erényemül fogom fel, amivel dicsekedhetnék, de annyi bizonyos, hogy effajta hajlamom megtette a magáét, s mindinkább a „be nem illeszkedők” közé, a számkivetettség peremére terelt. A katonai előképzés óráin a legrosszabb voltam, mindig az utolsó sorban kullogtam. A kiképző tanár szavait, hogy bennem „a belső ellenség” ágaskodik, sok évvel később értettem meg, mivel ugyanez a megfogalmazás jelent meg a sajtóban akkor tájt is, amikor megindult a hajsza ellenem az első regényem, majd némelyik későbbi munkám ellen is.

Az újságkivágásokból kisebb fajta „Fehér Könyvet” állítottam össze, ez volt a *Sérelmeim regisztere*, melyet ma már határtalan egykedvűséggel lapozgatok. Megannyi rég feledésbe merült és letűnt névre akadok benne, köztük olyan, korabeli irodalmi potentátokra, mint Vlatko Pavletić, a befolyásos ideológus, aki a *Telegram* c. hetilapban „botrányhősnek” nevez, majd bizonyos Ralić csatlakozik hozzá azzal vádolva engem a *Komunistban*, hogy botrányokat kavarak, s ezt tudatosan teszem, ennél fogva nem „pszichiatríai eset” vagyok, aminek a mosztári „kultúrtrégerék” tituláltak, hanem „egy fiatal és nehezen beilleszkedő író tudatos üzelmeiről van szó, aki szemmel láthatóan identitásproblémákkal küszködik”. Ha-ha-ha, miféle identitással, ugyan már? Mért bajlódnék olyasmivel, amiben nem is vagyok érdekelt? Ez az ideológus azt hitte, hogy én az szeretnék lenni, ami ő volt, holott éppen ettől irtóztam, s ezért építettem ki „elszigeteltségem védőbástyáit”. A színváltás éveiben a kommunisták sokakat, akikkel nem értettek egyet, soviniztáknak nyilvánítottak, így adván polgárjogot a sovinizmusnak, amely végül is, amikor a rendszert elvitte az ördög, legfőbb mentsvárunk lett. Sokan, akikre ráfogták, hogy sovinizsta, valóban azok lettek. „A kommunisták anélkül, hogy bármi okot adtunk volna rá, a sovinizták közé taszítottak bennünket, s azóta mi ott is maradtunk”, jelentette ki egy sovinizsta tollbokrétás hölgy, miközben egyúttal a saját viselt dolgaival is leszámolt. Engem a Harcos Szövetség sehová sem fricskázhatott, mert a magam módján mindenkor ellenálltam, olykor egészen apró, szinte észrevétlen gesztusok formájában, amelyek azonban elegendőnek bizonyultak ahhoz, hogy megússzam a velük való tusakodást. Amikor a sajtóban megjelent, hogy sovinizsta vagyok, föl tettem a kérdést, mondják meg, kinek az oldalán, és készen álltam megtagadni nemzetem. „Személyes manifesztumot” tettem közzé, melyet egy idézettel kezdtem a *Korából*: „Én nem imádom azt, amit ti imádtok, ti sem vagytok imádói annak, amit én imádok, s én sem vagyok imádója annak, amit ti imádtatok...” Mindaz, amit feljegyeztem *Regiszterembe*, ma elszórakoztat, ámde annak idején is jól esett látnom, ahogy leszerelem üldözőimet. Bár annyira egyszerű volt, mégsem lényegtelen, hogy sikerült meghíúsítanom számításait. Beilleszkedő – be nem illeszkedő, de hát mi lapul meg ez ellentétpár két végpontja között?

Ki ez az ember?

Kicsoda ő egyáltalán? Ki ez az ember? S akkor egy véletlen nem várt helyzetbe hozott; az effajta vak véletlen mindig közbejön, hogy aztán az eddiginél is nagyobb zűrzavart okozzon. Meglehet, segíteni akart, csak hát előfordul, hogy a véletlen is valótlansággal él. Valamelyik

korábbi fejezetben már említést tettem egy (antológiának is nevezhető) gyűjteményes kiadványról. Izraelben jelent meg, zsidó származású fiatal belgrádi prózairók írásait tartalmazza, s az én nevem is szerepel benne. Ahá, most aztán tudjuk, kiféle, miféle, lelepleződött, mivel pedig közeli barátaim között néhány zsidó származású író is akadt (Danilo Kiš, Filip David, Đorđe Lebović és mások), magam is nem egyszer hallottam: „Látjátok, mennyire összetartanak? Dichimnuszokat zengenek egymásról”.

Ez az antológia-affér nemigen nyert nyilvánosságot, annál többet beszéltek róla a kulisszák mögött, egypár ismertető is napvilágot látott, egy irodalmi esten pedig valaki feltette a kérdést íróbarátomnak, Borislav Pekićnek, tényleg zsidó vagyok-e, de ha mégsem, miként kerülhettem abba a gyűjteményes kötetbe, „hiszen zsidók nem követnek el ilyen hibákat”. Pekić imígyen válaszolt: „Jó barátomról van szó, nekem azonban semmi kedvem pécézni, melyik itt a pontos verzió, még kevésbé futkoshatok utána, hogy rájöjjenek, kicsoda, micsoda ő, nincs türelmem ezzel foglalkozni, s azt sem tudom, miféle motívumok vezérlik abban, hogy csűrjecsavarja, ami szemmel látható, hiszen ő maga jól tudja, kicsoda és micsoda.” Sohasem tudtam meg, valóban hogyan kerültem abba az antológiába, a tévedésnek azonban nem tulajdonítottam semmi jelentőséget, mert ennél nagyobb hibák is előfordultak éppen velem kapcsolatban, és a haja szála sem görbült bele senkinek. Filip David azt tanácsolta, ne tegyek közvé cáfolatot, mondván, „ez csupán még egy variánsa a te megfejthetetlen identitásodnak”. Ezzel szemben Danilo Kiš komoly melléfogásként élte meg ezt a válogatást, s ragaszkodott a cáfolathoz. Mi több, alaposan összekaptunk miatta, így aztán ez lett az egyik nézeteltérés közöttünk abból a mindössze öt esetből, amennyi 25 éves barátságunk alatt egyáltalán akadt. Én azon a véleményen voltam, hogy ezt az antológia összeállítójának kell megtennie, Kiš ellenben kitarított mellette, hogy személyesen is tegyem le a garast a cáfolat dolgában. Sőt segített is, amennyiben talált egy belgrádi hírlapírót, aki majd egy interjúban rákérdez az ügyre, és alkalmat ad, hogy nyilatkozzam. Kišnek vesszőparipája lett ez az elmaradt cáfolat, naponta zsörtölődött miatta, de nem azért, hogy védelmébe vegyen valamiféle „imaginárius zsidóságot”, hanem egyszerűen ilyen ember volt. Ki nem állhatta a félmunkát, a hibázást, a tájékozatlanságot, az önkényeskedést, a pontatlanságot; megette a kezét, lábát, ha sajtóhibát talált a szövegeiben – egy hőbortos perfekcionista kétségtelenül nemes bogarai voltak ezek.

Hát valóban annak kell lennem, aminek születtem, ebből a bőrből tényleg sehová? Vajon kénytelenek vagyunk térdet, fejet hajtani e tény előtt, alávetni magunkat, belenyugodni, hogy valaki ismeretlen személy eldöntötte a sorsunkat? Alázatos szolgáló legyünk hát elnyert mivoltunknak, vagy fellázadhatunk ellene, elvethetjük, másfelé kereshetünk mentsvárat? Mi van akkor, ha egy napon terhünkre válik? Közös identitásunk egyazon házában maradhatunk-e azokkal, akik bűncselekményeket követtek el ugyanannak nevében? Szó nélkül hagyhatjuk-e, hogy mások egyetlen dimenzióra egyszerűsítsenek le bennünket? Iménti elbeszélésemből tehát logikusan következik, hogy nem lehetek zsidó, mert valami más vagyok.

Aki a szoptatós dajkája tején nevelkedett

A belgrádi *Borba* napilap 1992. szeptember 12–13-i számában interjú jelent meg rólam. Az a beszélgetés, melyet az azóta tragikusan elhunyt Slavko Ćuruvija folytatott velem némi whiskyzés és kellemes csevegés közepette, rovinji bérlakásomban. Mindenféléről cseverésztünk, a nemzetekről, a népek keveredéséről, mindmegannyi identitásomról. Nem volt ez klasszikus értelemben vett interjú; megbíztam a tehetséges újságíró személyében; akkoriban nem törődtem az autorizálás lehetőségével, igazában hidegen hagyott, végül is milyen alakot ölt a beszélgetés. S látni is csupán fénymásolatként láttam, melyet Bécsből küldött meg valaki. A szöveg, válaszaimat is ideértve, egészében nem tetszett, ráadásul valamiféle újságírói káröröm lengte be nem annyira irányomban, hanem általában a horvátországi kulturális és politikai légkör vonatkozásában, majd külön az elszürkült kisváros, Rovinj leírásaiban, amely Isztria festői turisztikai központja volt valamikor, ma pedig lehangoló provincia, ahová eltemetkezett egy író. A szöveg kiemelten közli nyilatkozatom, miszerint apám után horvát, szülőanyám után pedig montenegrói vagyok, és mozlím asszony volt a szoptatós dajkám. Nekem mit sem jelentett az ilyen sokféleség, a legkevésbé sem zavart, de a beszélgetés valójában egészen más mederben folyt. Az egyazon égalj és mentalitás ténye nyert benne hangsúlyt, meg az, hogy a vallásfelekezetek és néptörzsek ilyen keveredése alapján bármi lehettem volna. Ugyanakkor kitarítottam nézetem mellett, hogy a felekezeti hovatartozást nem fogadhatom el azonosságom ismérveként, mert ez változhat is, már attól függően, hogy annak keretein belül mi minden történik az idők folyamán.

S midőn ez a hírlapi sztori elterjedt, a kárörvendők fenyegetőztek, jóakaróim pedig kérve kértek, cáfoljam meg ezeket a valótlanságokat. Hallomásból tudom, a szerb RTV riportot sugárzott, meginterjúvolták egy pár földimet, köztük talán egy-két nemzetségbeli rokonomat is. Én nem ismerem ezt a népséget, de annyi biztos, mind egy szálig elvetemült fajzatnak tituláltak, aki szégyent hozott tisztességben megöszült őseire. Mindezt amúgy másodkézből tudtam meg, csak mástól hallottam tehát, állítólag valaki azt mondta, hogy azon a vidéken soha nem láttak élő katolikusot, a mozlímoktól pedig viszolyogtak, következésképpen ez a hozzászóló meggyőződéssel vallotta, az anyám a világért meg nem engedte volna, hogy valaki mozlím anyatejjel etessen. Miután mindez eljutott hozzám, megtetszett ez a „virtuális kombináció”, az pedig különösen megfelelt, hogy egy ártatlan ügy ennyire provokálta ezt a sötét világot, ezt a térben, időben tájékozódásra képtelen világot, ezt a betekosodott gondolkodású és senyvedve élő világot, amelyben egy szemernyi hajlandóság sincs, hogy katolikus emberrel találkozzék, és emberség sem, hogy szóba elegyedjék egy muzulmánal, mert ez a világ teli s tele van a másik és másféle embertől való félelemmel, mindenestől beleveszvéen saját mítoszainak és történelemhamisításainak hazugságaiba. Ha majd a reinkarnáció egyszer reménysugárral biztat, nem fogok beleegyezni, ha újra abba a világba plántálnak, ahonnan származom. Simán elutasítom, ha efelől megkérdeznék.

Hadd említsem meg itt, hogy a muzulmán anyatej történetét valójában édesanyámtól hallottam; százszor is elmesélte közelebbi-távolabbi ismerőseinek, természetesen feleségemnek is. Mindig szeretettel emlékezett meg arról az asszonyról, a barátnőjéről, aki hajdanában segítségére sietett. Ćuruvija úr sem akkor először hallotta tőlem a történetet, máskor is szívesen hivatkoztam rá,

mindannyiszor, amikor új meg új változatban nyilatkoztam hovatarozásomról, minthogy azt nem tudtam statikus állandóként elfogadni, ezért aztán többször újraírtam „etnikai életrajzomat”. Tudom, most sokan azt mondják majd, nem lehet csak úgy ötletszerűen meghamisítani azonoságunkat, meg hogy származásunk az egyetlen véletlen, melyet tiszteletben tartunk, s amely nagyban meghatározza valaki életét, és ez tartja magát legszilárdabban emberi mivoltunk rendjében. Mindez áll, azonban engedjék meg, hogy egyszerűen emberileg mi is befolyással lehessünk ezekre a „megkövesedett formákra”, sőt tehesünk is valamit, hogy ez a függőség ne fadjon betegséggé. Bertrand Russel fején találta a szöveget, amikor azt mondta, hogy „mindaz, ami magára van utalva, önmagánál meg az entropia törvényszerűségeinél fogva dágvánnyá válik”.

Akárhányszor nekiduráltam magam, hogy a gyökereimmel foglalkozzam, mindannyiszor származásom különböző változataival szembesültem. Mindinkább azok a tudományos és történelmi felismerések érvényesülnek, miszerint a nemzet fogalma egyszerűen mítosz, márpedig a mítosz a legalkalmasabb szülőanyja az összetűzéseknek, s arra is jó, hogy mentséget találjon bármilyen gonosztetterre. A nemzeti mítosz palástja alatt kegyetlen gaztettek követhetők el, anélkül, hogy felelni kellene értük, a nacionalizmus pediglen, Hamvas Béla megfogalmazásai szerint, „deformált és embertelen állapot”, „sajátos típusú hibbantás”, „tömeges deformáció, amikor is az emberek büszkélkednek vele, hogy deformáltak”. Persze én megtehetem ugyan, de nem kell okvetlenül vállalnom, amit a szüleim hagyományoztak rám, annál kevésbé, hogy csupán egy emberöltővel visszamenőleg, némiképp ők is más előjellel azonosították magukat, a hosszú téli éjszakákon erről folyt a mese a tűzhely mellett. „Egyik ősünk lekasabott egy törököt Ljubuškiába, oszt ide szökött, ahun most vagyunk.” Vagy: „Egy köcsög aranytallérra Koszovóru menekültünk, oszt edáig gyüttünk.” Ilyen és hasonló változat márpedig bőven akadt, mindenki hozzátett valamit a magáéból, s így kikerekedett a mese. „Igazán felnőt és normális emberek nem tulajdonítanak túlzott jelentőséget sem etnikai identitásuknak, sem pedig bármilyen színezetű osztály-hovatarozásuknak”, mondja Georges Devereux.

Ki fia, borja vagy?

Ha már kora gyerekkoromban nem faggattak volna örökösen, kiféle, miféle vagyok, melyik nemzetség mely törzsökéhez tartozom, minden biztonnal nem rühelleném annyira ezt a témát, melynek e kézirat egy kicsiny részét szenteltem. Még kisfiúként, iskolába mentemben, az idősebbje nemegyszer megállított, s megkérdezte, hát teki fia, borja vagy? Úgy emlékszem, sosem válaszoltam pontosan. Legtöbbször foghegyről csak úgy odavettem: „senkié”, „nem tudom”, „a magamé”, „elfelejtettem”. Igaz, ezt sem a kezelhetetlen mogorva indulatával, hanem inkább mint afféle csibész, aki csúfot űz az ilyenfajta kérdészködésből. Gyakran merő kitaláció volt a válasz, vagyis szüleim gyanánt azoknak az íróknak a nevét mondtam be a tanulatlan kíváncsiskodónak, akiket éppen olvastam: „Puskin fia vagyok”, mondtam, amivel aztán kellemtelen helyzetbe hoztam az érdeklődőt. Mi több, más fiukat is sikerült bevonnom a játékba, valósággal verseng-

tünk, ki tudja a legképtelenebb neveket kiagyalni, s azokat szüleinek, őseinek vallani. Hogy világra jöttem valahol, annak semmi köze képességeimhez. Életrajzi adat csupán. „Minél több szalon tartozom valahová”, mondja egy író, „identitásom annál különösebbnek tűnik”. Ma is közel áll hozzám a gondolat, melyet olvastam valahol, és megjegyeztem, miszerint az „etnikai identitás” közönséges címke.

Nekünk nincs miért dicsekednünk származásunkkal (a szégyenérzet pedig minden értelmes lény magánügye). Származásunk háttérében ugyanis olyan kultúrák, olyan zárt világok állnak, amelyek távolabbi hatásairól nem tudunk, nem voltak eszmék melegágyai, ugyanakkor minden rossz, a legképtelenebb is (a fasizmus, a kommunizmus, az idegengyűlölet, a sovinizmus) könnyen táptalajra talált ebben a közegben, és kölesönös leszámolások, háborúk ürügye lett. Az értelmiség csak akkor tehetett szert befolyásra, ha a csöcselék hangadója volt, ellenfeleik pedig azok közül kerültek ki, akiket ők leginkább leköpdöstek és elfajzott hitszegőknek kiáltottak ki, orvul meggyilkoltak, emigrációba hajszoltak, megrágalmazták őket, és nevüket kiradírozták a hazai kiadású könyvekből meg a nemzeti történelemből. Aki megkísérelte, hogy kinyissa a szemét a vakon rohamozó csöcseléknek, azt valami baj érte. Mert a feje tetejére állított történelemben szabály, hogy a gonosztevők a hősök. Folklor, nacionalizmus, merényletek – ezek azok az értékek, amelyekért érdemes volt harcba szállni. Haza, a nép – érzelmi töltetű, homályos, noha vonzó fogalmak, mert a vizsály csiráját rejtik magukban. Ezeket a címszavakat (ország, nép) illetve Paul Valéry a *les choses vagues* kifejezéssel. Goethe pedig oda vélekedett, hogy „a legrosszabb országokban élnek a legnagyobb hazafiak”. Naponta a nemzetnek vagy népek, ennek a kollektív kategóriának az ügyét szorgalmazni annyit jelent, mint szakítani a normális életvitellel, azaz a „tömeges deformáció közösségéhez” tartozni, „és még büszkélkedni is, hogy deformált vagy”. Valami értékeset és jót csakis egyénileg tudunk létrehozni. Kollektíva részeként barmok vagyunk. Megvetjük azokat, akik utólréhetetlenek számunkra, és sértegetjük a hozzánk hasonlókat, akikkel pedig megosztjuk a földet, a vizet, a levegőt. Szidalmak garmadáit zúdíjtjuk rájuk, nehogy önmagunkat átkozzuk, noha őket szidalmazva mégiscsak ezt tesszük.

Megtapasztaltam a közösség, „a tömegesített egyén” nyomorát, főleg Milošević felemelkedésének idejében; akkor még úgy gondoltam, hogy a tömeg harsány lár-májával meghiusítható „a halált hozó ember” színrelépése. A zágrábi *Danas* hetilapban akkor már megjelent „Meggzületik-e a mi szörnyetegünk?” című szövegem. Ezzel máris ellenzékinek könyveltek el, holott csupán egy voltam azok közül, akik megkísérelték szóvá tenni félelmeiket, s akik ellenszegültek „a halál kultúrája” rémképének. Ezzel a pedigrével hívtak meg arra a tiltakozó nagygyűlésre, melyet a belgrádi Köztársaság téren rendeztek meg a korábbi tüntetések brutális felosztatásának első évfordulója alkalmából. Beálltam a szónokok közé, ámbár sokukkal semmi közösséget nem éreztem; mi több, egymással szembenálló nézete- ket vallottunk, egyedül a jelen alkalmat kivéve, amikor Milošević ellenében sorakoztunk fel. Nem emlékszem pontosan, miket mondtam, csak azt tudom, hogy a tömeg moraja csalta ki belőlem a következő mondatot: „Mint szerb író fordulok most hozzátok!” Amint lejöt-

Az identitás újraértelmezése

tem az emelvényről, feleségem, egyúttal a legjobb kritikusom, azzal a megjegyzéssel fogadott, hogy végzetes hibát követtem el, mivel egy bizonyos nemzeti színben mutatkoztam be, egyébként banálisan, akárcsak a többiek. Valószínűleg a felkavart hisztéria áldozataként mondtam olyasmit, ami máskor annyiszor nevetség tárgya volt nálam, s annak vallottam magam, ami – végző soron – nem voltam. Mert mi fűzött engem a szerb írókhoz? Semmi. Idegenkedtem tőlük, egymással szembenálló oldalakon álltunk, meg nem osztottam velük semmit világnézet vagy más egyéb dolgában; igazában ki nem állhattuk egymást. Így aztán még ma is, amikor a nevem mellett ebbe a minősítésbe botlok, kellemetlenül érzem magam. Ahhoz, hogy szerb író legyek, mindenkor a szerb kultúra szószólójának kellene lennem, de én az nem vagyok, ellenben azon szerb írók nevét, akiket kedvelek és nagyra becsülök, igenis mindenütt hangoztatom, mert egyesületi tagságuktól függetlenül kitűnő írók, egyaránt jók, bárhová tartozzanak is.

S ez után a szónoki emelvényről tett elhamarkodott kijelentés után megértem, hogy a *Književne novine* (Irodalmi Újság) akkori szerkesztője, lám-lám, néhai Mile Perišić, valamikori szerb nacionalista, Karadžić barátja és tanácsadója megleckéztessen lapjában, ironikusan jellemezzen egy író, aki sohasem nyilatkozott hovatartozásáról, akiről nem lehetett tudni, ki fia, borja, aki nemzetek felett álló világúrlakónak tette magát, most azonban ország-világ szeme láttára letépte álarcát és pórére vetkőzött. „Nem tudtuk, most tudjuk, de mérlegelnünk kell, akarjuk-e őt, és minek ő nekünk”, írta Perišić. Mi ketten akkortájt nem túrtuk egymást (amikor megláttam, átmentem az utca túloldalára), jóllehet korábban szívélyes, jó viszonyban voltunk. Az idézett szöveg megjelenése után azonban összefutottunk a Terazián², odaléptem hozzá, és közöltem vele, hogy szerintem is tökéletesen igaza van, ami a színvallásomat illeti, mivel megbántam és visszavonom, úgyhogy nem lesznek torzsalkodásai és vitáik akörül, befogadnak-e vagy sem, és többé nem adok neki alkalmat, hogy nyilatkozzon az ügyben.

S csakugyan, Milénak igaza volt, én – például – szerb írónak nyilváníthatom magam, igen, megtehetem, de ezt másoknak is el kell fogadniuk, valamiféle egyetértésnek kell létrejönnie. Nemzetlélektani munkáiban G. Devereux különböző eseteket említ, majd így ír: „Róheim magyarnak vallotta magát, azonban a nácik hatása alatt a magyarok közül sokan nem osztották meggyőződését, és az ország elhagyására kényszerítették. Azok a magyarok, akik nem kerültek a nácik befolyása alá, azt állították, hogy Róheim zsidó. A száműzött Róheim annyira nem értett egyet velük, hogy kérésére magyar nemzeti zászlóval takarták le a koporsóját New York-i temetésén.” Nem mindig fogad be bennünket mindenki, aminthogy ki sem tagad éppen mindenki. Tehát bárki bármi lehet, szíve joga szerint, de mindig marad a lehetőség, hogy legvégül mi magunk választhassunk szemfedőül lobogót.

A balkáni „halálmezőkön” lezajlott legutóbbi háború, a rengeteg szerencsétlenség és öldöklés mellett, amivel járt, sok tekintetben módosította és revidálta az identitás fogalmát, mert hiszen ennek az összetűzésnek, egyik lényeges ismérve szerint, törzsi és vallási jellege is volt. Felrémlettek a múlt kísértetei, korszerűsödött formában bár, de kiújultak a történelmi, mindenképpen anakronisztikus civódások, amelyeket azon értelmiségi meg vezető réteg szított, amelyik fegyverhez jutott, és az „identitás védelmezői” cégére alatt hatalomra került. Sokan, akik rég átértékelték a múltat, és a maguk valamiféle kincseskamrájában találtak neki helyet, hogy majd csak olyankor hivatkozzanak rá, ha bármi jóval, haszonnal kecsegtet, elutasították, hogy bárki képviselje őket az identitásuk nevében, különösen pedig azt, hogy ennek ürügyén gyilkoljanak, egész tartományokat feldúljanak, és emberek millióit tegyék földönfutóvá. Ismertem olyan megrögzött nacionalistákat, akiket megdöbbenett honfitársaik szerepe a gatzettekben meg az előállt káoszban. Például Žika Stojković szerb író, bár megátalkodott nacionalista volt, mégis úgy nyilatkozott a *NIN*-ben³, hogy szégyelli nemzetét, azt a milliós tömeget, amely 1990-ben, a belgrádi Népképviselőház előtt torkaszakadtából üvöltözte: „Le a pluralizmussal!”. Akadt még ilyen példa írófélek vonatkozásában. Honfitársaik magatartása miatt szégyenkezve sokan most első ízben ébredtek rá, mi mindenre terjedhet ki az identitás fogalma. Ha megszegyenit valaki a „tied” közül, mi legyen a teendő? Több módja van. Megakadályozni benne, ha lehetséges, nyilvánosan – gazfickóként – megbélyegezni, elszigetelni és kitagadni a bitangot, magunknak más identitást fellelni, szolidaritást vállalni annak áldozataival, aki szégyent hozott ránk, az áldozatok szerencsétlenségét, szenvedéseit magunkénak vallani, közösséget, környezetet cserélni, kivándorolni, számkivettségünket elfogadni, minden kapcsolatot megszakítani az ilyen atyafisággal, elfelejteni őket, vagy egyszerűen elnémulni, mint Marlene Dietrich, aki a náci ordibálástól megundorodva nem akart többé megszólalni németül. Amin Maalouf libanoni francia író szépen megfogalmazta: „Az identitás hamis barát.”

A kettős (avagy többszörös) identitás az a balzsam, amely megóvja az embert saját magától és önnön rigolyáitól, segíti abban, hogy ellenszegüljön a „kollektív terror” meg egyáltalán a fanatizmus gonosz rohamának, s ne engedje meg, hogy akármelyik „igazság” hevületében valami rosszat tegyen bárkinek. Szem- és fültanúja voltam, amikor a 90-es évek elején, Belgrádban, a Francia utca egész hosszán, ahol a Szerb Íróegyesület székháza van, ez harsogott: „Horvátok – usztasák!”, „Halál a horvátokra!” Ebben a brancsban azonban aligha akadt valaki is, akinek bármilyen (házassági, baráti, rokoni) kapcsolata lett volna nemcsak a horvátsággal, hanem bárki mással, az ilyen ember ugyanis megosztozik identitásán, vagy pedig szolidaritást vállal a magához hasonlókkal. Az „ellentmondásos hovatartozás” érzülete féken tart mindennemű

² Terazije – főtéér Belgrádban.

³ NIN, nagy múltú belgrádi magazin, politikai hetilap.

túlfűtöttséget az efféle tömegörületek során, meg amikor történelmi, esetleg más örvénylés alakul ki valamely közösségben.

Emlékszem egy összejövetelre, amelyen Bogdan Bogdanović⁴ barátom kifejtette: jó volna, ha közülünk mindenkinek több olyan barátja is lenne, aki más nemzethez, más fajhoz tartozik, sőt a bőrszíne is más, hogy megtanuljunk türelmesebbek lenni a másság iránt. Ez a kedves, elbűvölő, bölcs ember egyszer elmondta nekem, nem győz csodálkozni rajta, hogy a szerb atyafiság még egyszer sem dörgölte az orra alá édesapját, Milan Bogdanovićot, a neves író, aki életének egy szakaszában muzulmán hitre tért át. „Emiatt nem is fognak megtámadni”, mondtam erre én, „mert ők amúgy is szerbnek tartanak minden mozlimot”. Kiš nemegyszer mondogatta, nagy szerencse volna, ha mindannyian határ menti lakosok lehetnénk, erre aztán okos hitvestársa, Pascale Delpech⁵ rendszerint rávágta: „Gyűlölöm a francia provinciát, mert ott csak franciák laknak.”

Nincs visszaút

Ha most valaki rákényszerítene, hogy visszatérjek oda, ahol (véletlenül éppen ott) világra jöttem, számkivetésnek érezném, számkivetésnek egy ismeretlen világba annak ellenére is, hogy én e világ törmelékeiből és nyelvéből építkezve alkotom irodalmi fikcióimat egy tájékról, amelyre ma már ráismerni is nehéz. Hajdan, gyerekkoromban, azt hittem, ez a világ legszebb vidéke, meg hogy itt jóravaló és éles eszű emberek élnek, hogy mindenki tiszteletben tartja mások hitét és választását, hogy nagyra tartják a becsületességet, hogy tehetségesek és sikeresek mindig, amikor alkalmazkodnak ahhoz a világhoz, melyet a „nagy” jelzővel illetünk. Ám ha – ne adj Isten – manapság ott megjelenék, látnám, hogy mindebből semmi sem maradt, meg sem ismerek bárkit is, másrészt csupa olyasmit hallok, amit nem szeretek hallani, s ami távol áll tőlem. Természetesen sok ember számára igenis létezik szülőföld, van honvágy, tagadhatatlanul; azonban ez csak akkor érhető igazán, ha a szülőföld nem mocskolódott be mindenféle gatzettekkel, mások üldöztetésével, gyűlölködéssel, más szóval, ha a szülőháza nem állt át annak szolgálatába, ami visszás és erkölcstelen.

Walt Whitman énekelte meg, hogy *a szülőföld az a hely, ahová a szíved visszahúzó, s ahol a maga ura az ember!* Amikor elutazom valahová, alig várom, hogy visszatérjek Iztriába – oda húz a szívem, ott vagyok a magam ura. Minden bú-baj, nyomorgás ellenére csodálatosképpen Belgrádban is sok szép pillanatot éltem meg, barátaim voltak, nőim, akiket szerettem, boldogtalan szerelmeim és keserveim, de mégsem tudtam adaptálódni. Szöktem onnan, időnként elhagytam a várost, majd kényszerűségről vissza-visszatértem, szívem ellenére s mindannyiszor feszültséggel, megmagyarázhatatlan remegéssel bensőmben. Időközben megjártam Szarajevót, Splitet, legtöbbit Zágrábban időztem. Mindez, természetesen, semmiképpen sem utal arra, hogy bármiféle ellenérzéssel viseltetnék Belgrád, vagy általában a szerbség iránt, távol

álljon tőlem (noha sok mindent a fejemre olvastak), de az a tény, hogy *Kristályrácsok* c. regényemben Belgrádot írom le annak árnyoldalairól szemlélve, legkifejezőbben tanúsítja, hogy ez a város nyomot hagyott pszichémén.

Egyik belgrádi író társam, akit kivételesen nagyra becsülök, akivel mindenkor, hosszú éveken át szívélyes viszonyban voltam, ez a kozmopolita és mindennemű nacionalizmustól mérföldekre távol álló, mindenekelőtt briliáns szellem és intellektus, kitűnő művész, író és filmrendező, név szerint Dušan Makavejev, akivel az utóbbi években néhányszor „semleges terepen” találkoztam, egyszer azt mondta nekem: „A mai Belgrád, művészember, író számára, így, amilyen, tehát végzősen, sötéten, betegen, szélsőségesen és ellentmondásosan, a legérdekesebb világ város; megvan mindene, amiből a művészet általában merít, mindemellett pedig elragadó, szellemében kiapadhatatlan – egyszerűen olyan főváros, melyet mintha Dosztojevszkij mintázott volna meg.”

Amikor külföldön jártam, tökéletesen tisztába jöttem vele, hogy a számkivettség nehezebbre esnék nemcsak az „évek súlya” meg egy némely megrögzött szokásom miatt, hanem – valószínűleg – lélektanilag is, mert most már nem kirándulásról, kiutazásról, turizmusról, ideiglenes ott-tartózkodásról, ösztöndíjról van szó, nem bizony. Egyszerűen új helyzet az ilyesmi, melynek velejárója az emigráns státusz, az új foglalkozás, az újbóli nyilvántartásba vétel, illetve rendőrségi kartoték, ahol ott van az ujjlenyomat, egy korosabb úr fényképe, meg egy sor adat a családi állapotról, a gyerekekről, a szülőkről, az átvészelt betegségekről stb. Ha számkivettségbe kényszerülök (egész biztosan elbírtam volna a keresztet, és akkor felviszem a Golgotámra), azt hiszem, sok tekintetben meg kellett volna változnom, megtanulnom, hogyan alkalmazkodjam, alakoskodnom, igyekezniem akörül, hogy rokonszenves benyomást keltsék, elviselnem a megaláztatásokat, s így tovább. (Sosem felejttem el, mennyire kigúnyoltak és megaláztak a frankfurti jugoszláv konzulátuson 1992 februárjában, amikor lejárt YU útlevélem meghosszabbítását kértem. Valami belgrádi aktakukacot kapcsoltak telefonon, egy darabig ő ugratott és sértegetett, utána meg több órára kiültettek a konzulátus folyosójára, kvázi várjuk, hogy megérkezzen a fax Belgrádból, hogy végül aztán egy hivatalnok behívjon, és közölje: „A fax megérkezett, az útlevelem meghosszabbítása elutasítva, sajnos, minden megindokolás nélkül.”

S mindig, amikor hosszabb időre külföldön maradtam, nem voltam képes egyetlen sort sem leírni, csak ténferegtem, vagy elmetróztam valamelyik trafikig, ahol hazai hírlapokat vehettem. Ugyanezt tették barátaim és ismerőseim, akiket New Yorkba, Athénba, Párizsba vagy máshová vetett a sorsuk. Italo Calvino világhírű olasz író „Magányosan Párizsban” című esszéjében leírja, ahogyan a földalattin minden reggel Saint-Germainbe utazott, hogy olasz lapokat vásároljon. A nagyvárosi tömeg és forgatag egyetlen előnye a névtelenség; képes voltam órák hosszat a metrón vonatozni csak azért, hogy megfigyeljem az embereket.

⁴ Bogdan Bogdanović (1922–?), építész szakíró, Belgrád város polgármestere volt.

⁵ Pascale Delpech műfordító, D. Kiš francia fordítója.

A maga idejében Knut Hamsun mondogatta, hogy semmi kifogása az elmagányosodás meg a kóborlás ellen (ő írta a legszebb könyveket a csavargókról), ez azonban kiszípolozza az embert. Egy helyen pedig így ír: „Az efféle *csatangolásban* sok az üres naplopás.” Amikor az irodalomnak ez a mágusa letelepedett norvégiai birtokán, s végül is meglelte nyugalmát, azt mondta, ez lett élete egyetlen boldog perce. „Akár földet is ehetnék, persze egy pohár bor mellett”, tréfálkozott feleségével, noha hangsúlyozta, hogy pillanatnyi „lelkendezése” nem azért van, mert ez itt most Norvégia és ő norvég, hanem mert végre meglelte szülőföldjét, ahol több mindent megért és mélyebbre lát, mint korábban pusztán Isten kegyelméből. A szülőföldre rátalálunk, elnyerjük. Lehet az egy falu is, ahonnan „mindaz látszik, ami a földről nézve a Világmindenségben látható” (Pessoa). Igaz, voltak írók, akik jól érezték magukat disszidensként. Egy íróársam mesélte, hogy már csak hontalanként ismerte fel önnön ellentmondásosságát, származásának homályos pontjait, hogy csak számkivetésében tapasztalta meg az életet és érzett életörömet, hogy nagyszerű baráti köre van egy európai városban, hogy ott sok minden történik, rengeteg kulturális rendezvény van, hogy ami őt illeti, jobban ír, mint valaha, tehát ír és társadalmi életet él, összejöveteleiken élvezi a sokféle idegen nyelv kavalkádját, minden *party* rogyásig megterített asztal – röviden szólva: az exilium gazdagabbá tette életét, jómaga is vidám és boldog. Még ha sikerülne megfelelő papírokhöz jutnia (hogy már egyszer eldobja azt az undorító és mindig gyanúra okot adó útlevelét), öröme határtalan volna. Vagyis a disszidálás sikeres is lehet. Mivel az exilium immár nem száműzetés, hanem választás dolga, az emigráns mint „nagyvilági ember” jár haza nyaralni, nem szenved az „emigráns patkány” minősítés miatt, amiről Bunyin írt; sőt, mi több, a hazatérők felüdülést hoznak sűrű hétköznapijainkba.

A hitvestárs védőszárnya alatt

Amikor elhagytam Belgrádot, velem rokonszenvező emberek is megjegyzést tettek, miszerint nem lett volna szabad „az egyik nacionalizmus elől egy másikba menekülni, egyik fasizmusból a másikba”. Másfelől viszont Kusturica⁶, a *NIN*-ben közölt egynémely irkafirkájában egyértelműen kimondta, hogy M. K. „a felesége nacionalizmusához állt át” (valószínűleg azt akarta mondani: a felesége nemzetéhez pártolt át, de mivel újdonsült szerb lett ökelme, ahhoz a közhelyhez igazodott, hogy egy horvát nő természetszerűleg nacionalista is). Még számtalan ilyen és ehhez hasonló kitaláció forgott közszájon, föl se vettem őket. Mindenekelőtt az igazsághoz tartozik, hogy én már korábban elhatároztam, hogy Isztriában telepszem le, úgyhogy ez nem is száműzetés, hanem egyszerűen elköltözés volt egy olyan vidékre, amely bizonyos érzelmi jelentőséggel bírt számomra, volt benne valami abból az „elképzelt szülőföld utáni szerelmi epekedés”-ből, amiről Pessoa énekelt. Nem számkivetés volt, hanem visszatérés. Vagy: választás, bizonyára jobb, mint Belgrádban maradni. Az átélt nehézségek ellenére kényelmesebb is. S politikai tett sem volt, hanem talán csak egy erkölcsi gesztus: Horvátország, a hazám, akkortájt olyan célpont volt,

melyet minden fegyverből lőttek. Azzal, hogy átjöttem Horvátországba, magam is célpont lettem; amit a pólóingemen ékeskedő *target* felirat is elárult. Amikor 1999-ben a NATO, az Egyesült Nemzetek Szervezetének áldásával bombatámadásokat intézett a miloševići Szerbia stratégiai célpontjai ellen, a belgrádiak közül sokan utánoztak, ott is divatba jöttek a *target* feliratú pólók. „Kölcsön kenyér visszajár” alapon rajtuk is beteljesült, amit korábban rám róttak; nem kárörvendek, inkább sajnálom, hogy így van.

Minden bizonnyal Horvátországban is dühöngött a nacionalizmus, én azonban igen hamar, azt követően, hogy elszenvedtem a horvát kulturális örökség, a saját örökségem porba hanyatlását, ellenzéki lapokba kezdtem írni az uralkodó politika, nemkülönben a múlt kísérteteinek feltámasztása ellen. Rengetegen egyetértettek velem Horvátországban, valamennyien a következetes antinacionalisták táborából. S nem ők csatlakoztak hozzám, hanem én öhozzájuk. Elég, ha éppen csak megemlítem, hogy hosszú évek óta munkatársa vagyok a legjobb kritikai szellemű, többszörösen díjazott, világszerte elismert politikai hetilapnak, a dalmáciai *Feral Tribune*-nak. Olyanokat mondogatni, hogy átpártoltam „a hitvestárs nacionalizmusához”, kész butaság, noha áll az, hogy osztozom feleségem nemzeti hovatartozásában (akárcsak sokakkal még, hozzám közelállókkal és hozzátartozóimmal), vagy legalábbis részese lettem ennek az identitásnak. Kívánatosnak és teljesen helyénvalónak tartom, következőképpen nem rovom fel Kusturicának sem, hogy a szerbséget fogadta magáénak, ezt (illetve, ha az ő nyelvén fejezném ki magam, a felesége nemzetiségét) választotta. Megosztani hozzátartozóim identitását, nemde, kívánatos, viszont egy cseppet sem kívánatos elnézni annak az identitásnak a hiányosságait és téveszméit, amelyben éppen magunkra találtunk. S amíg én, például, kritizáltam „a hitvestárs nacionalizmusát”, ő Milošević-tyel cseverészett, magasztalta, ajándékokkal halmozta el, másrészt kígyót, békát kiabált a Nyugatra, amiért támadja ezt a tömeggyilkost, sőt más nemzeteket sértegetett, „bécsi istállófiúk”-nak nevezte őket stb. Az, hogy szerbként talált magára, nem vitás, ám az a mód, ahogyan ezt kifelé megéli, igenis vitatható, mármint, hogy miközben imént választott nemzete kollektív téveszméit és badarságait eszményíti, ő maga milyen kínos benyomást keltve idomul hozzá. Sikerült elérnie, hogy a tömeg egy része az „Emirünk, szerb vérünk” skandalásával éltesse a nacionalista tüntetésekben, ámde ugyanennyien, ha nem többen vannak azok is, akik megvetik e miatt a szolgálai megalázkodás miatt. Ha ilyetén behódolását meg is fizeteti, akkor nem választott őszintén. Ha pedig csak megjártassa magát – a nemzetnek, amely befogadja, nem kell az ilyen poltron, akármekkora híresség, mert már holnap szégyenkezni fog tettei miatt. Természetesen engem nem érdekel az említett személy, nem is szándékozom sorsával foglalkozni. De hát – lám – történetem olyan hosszúra sikeredett, hogy őrá is kiterjedt, valószínűleg azért is, mert példája karnyújtásnyira van, része „az identitás fekete krónikájának”, és arra int, hogy a nemzetváltást nem lehetséges durván és felelőtlenül, egy csapásra letudni, meg aztán tilos szerződést kötni akár az ördöggel is, hogy hozzájussunk valamihez, amit „lelki békességeknek” nevezünk.

Borbély János István fordítása

*A Pisanje ili nostalgija c. esszékötetből
(Fraktura Kiadó, Zágráb, 2008)*

⁶ Emir Kusturica (1955), neves bosnyák filmrendező.

Az ember a kozmoszban

1) Bevezetés

A kitioni Zénón által Kr. e. 300 körül Athénban alapított sztoikus mozgalom több száz évig töretlen népszerűségnek örvendett. Legismertebb képviselői a római császárkor nagy egyéniségei, Seneca és Marcus Aurelius voltak, sokkal kevésbé közismert tény viszont, hogy a római *res publica* jeles képviselője, Cicero is a szigorú sztoikus etika eszméit vallotta. A római köztársaság hanyatló évtizedeiben a laza erkölcsökkel szemben a régi római erkölcs visszaállításáért küzdött. Harca nem tekinthető sikertelennek, hiszen Augustus, császársága alatt, teljes mértékben megkövetelte alattvalóitól a konzervatív, családcentrikus római polgári élet betartását, akár halálos büntetést is kiszabva a törvényt nem tisztelőkre.

A sztoikus filozófia szigorú, jól felépített, következetes és mindenekfelett az ember – az esendő világtól elhagyatottként bolyongó, önmagát kereső ember – filozófiája. A világban, a kozmoszban helyét kereső személyiség mint megoldásra váró filozófiai probléma a hellenisztikus korban egyáltalán nem meglepő téma. E korról elmondható, hogy nem dicső fénykora a görögség történetének, hiszen Nagy Sándor halálát követően a görög városállamok rendre elveszítik önállóságukat. Athén már csak árnyéka önmagának, többnyire kulturális emlékeiből él, az antik világ turisztikai központjaként, szép lassan megszűnik filozófiai központnak lenni, helyét eleinte Rodosz, majd Róma veszi át. A görögség mindezen körülmények tükrében kénytelen újradefiniálni magát és helyét a világban. A kor hangulata és az önmagát kereső ember jegyei rendre kimutathatók a sztoikus rendszerben. Az ember nem hellén polgár, hanem kozmoszpolgárként mutatkozik meg, nem kitüntetettebb polgár a kozmoszban a többi embernél, a többi létezőnél, hiszen éppúgy ki van téve a történesek tragikus láncolatának, mint minden egyes porszeme a mindenségnek. Meglátásom szerint, a változásokra érzékenyen reagálva, a sztoikus filozófia eredeti módon világpolgárként, kozmoszpolgárként definiálja az embert, aki képes a nehézségek ellenére a boldogságra, környezetének, saját és mások életének értékelésére. Ennek a mozgalomnak legfontosabb hozadéka a morális értelemben vett egyenlő és szabad ember felismerése.

A sztoikus fizika, vagy más néven természetfilozófia, nagyon összetett, ugyanakkor mégis egységes. Egy ilyen szerteágazó, ám mégis összefüggő rendszert csak úgy lehet érthetően és érdekesen előadni, ha néhány fogalmat és tantételt alaposan körülírunk és bevezetünk. A legfontosabb tantétel, amelyből építkeznünk érdemes, az a sztoikus tézis, miszerint az ember a kozmoszban maga is mikrokoszmosz, azaz minden tekintetben a kozmosz kicsinyített másaként meghatározott létező. Ennek tükrében a sztoikus fizika bemutatását azzal érdemes kezdenünk, hogy mit is értettek a sztoikusok a kozmosz fogalmán. Nem kevesebbet ígér az analízis, mint önmagunk megismerését, ugyanis ha a kozmosz működését megértjük, érteni fogjuk önnön képességeinket is. Ezt ígéri Zénón, a sztoikus filozófia megalkotója, és valóban, mi más is lehet a filozófia igazi célja, mint a delphoi jósdá elhíresült jelmondata: „Ismerd meg önmagad!” A sztoikus fizika rendszerében való utazásunk során megpillanthatjuk a hellenizmus korában élő ember önmagáról kirajzolódni látszó énképét, miként szabadul fel szorongásaitól, melyek az ismeretlentől való félelemből táplálkoztak, és miként születik meg a világgal és önmagával megbont-hatatlan egyensúlyban élő, felszabadult személyiségként.

A görög filozófia különböző korszakokban más és más megoldással szolgált az ember univerzumban elfoglalt helyének definiálására. A hagyományok abban a tekintetben egységesnek nevezhetők, hogy az embert mint kitüntetett isteni lényt határozzák meg, amely minőségét az ember a lélek által birtokolja. Az ember tehát isteni eredetű, eszes, gondolkodó lény, de felsőbb isteni létezőknek alárendelt létező is egyben, ráadásul hiánylény, így önnön szükségleteinek is rabja. Nyilvánvaló tehát, hogy bár kitüntetett – lelke isteni minősége révén –, mégsem szabad. Az isteni szférától való függőség gondolata Platón filozófiájában csúcspontot ér, hiszen Platón a *Timaios* című dialógusában megnevezi az alkotó istent, aki a kozmoszon kívül helyezkedve mindent teremt és létrehív, így az individuális lelkeket is. A sztoikus filozófia, mely Platón tevékenységéhez képest időben későbbi, ezt a hagyományt már nem követi. Ugyan az embert továbbra is isteni minőséggel bírónak definiálja, de a teremtés mozzanatát kiküszöbölve felszabadítja az embert a teremtő istenségtől való függőség terhétől. A sztoikus filozófia mégsem nevezhető ateista filozófiának. A sztoikus struktúra nem feledkezik meg a világot összhangban tartó istenségről: nem teremtő, hanem rendező istenségről beszél. A világban

munkálkodó isten gondolata azt eredményezi, hogy minden létező azonos módon isteni erővel áthatott. A létezők körében az ember és egy növekvő fűszál között ezen struktúra szerint nem lehet különbség, mert mindegyiket átjárja, áthatja az isten. Önállóságuk sem lehet kérdéses, hiszen nem függenek semmilyen a világot kívülről alkotó, figyelő, mozgató isteni erőtől. A sztoikus filozófia embere felszabadult, egyenértékű minden létezővel, ami az univerzumban megmutatkozik, megszületik, tehát minden tekintetben kozmoszpolgár.

Ennek a kissé furcsa filozófiai modellnek a vázolásában néhány fontosabb, metafizikai tárgyú sztoikus töredék ismertetése lesz segítségünkre.

II) Töredékek a sztoikus metafizika köréből

Panteizmus

SVF I 161 Cicero *De natura deorum* I, 36.

Zénón szerint az értelem isteni erővel felruházottként a természet minden részét áthatja.

SVF I 163 Diogenés Laertios VII 148.

Zénón isten szubsztanciájának tekinti a teljes kozmoszt és az égboltot.

SVF I 158 Themistius *De anima* II p. 64, 25.

Nos, a Zénón-követők véleményével egybehangzik, hogy a teljes szubsztancia az isten által átjárt; ők hol érznek, hol léleknek, hol természetnek, hol pedig lelkülletnek nevezik.

SVF I 160 Lactantius *De vera sapientia et religione* c. 9.

Zénón a természet dolgainak rendezőjét a mindenség alkotójának, logosznak nevezi, amit fatumnak, a dolgok szükségszerűségének és Zeusz lelkének is hív.

A két fő princípium

SVF I 85 Diogenés Laertios VII 134.

(Ti. A sztoikusok) szerint a mindenségnek két princípiuma van: aktív és passzív. A passzív princípium a minőség nélküli szubsztancia, az anyag; az aktív princípium az anyagot megformáló logosz, az isten. Ez utóbbi mivel örökkévaló, az anyag egészét átjárva mindent létrehoz. Ezt a tantkitioni Zénón állította *A szubsztanciáról* című munkájában.

Aetius I 3, 25.

Mnaszeasz fia, a kitioni Zénón azt állítja, hogy princípiumok: az isten és az anyag, az előbbi az aktív ok, az utóbbi a passzív ok; továbbá négy elemet említ még.

Achilleus Tattius p. 124E.

A kitioni Zénón szerint a mindenségnek az isten és az anyag a princípiuma, továbbá, hogy az anyaga megformált, amiből a négy elem keletkezik.

Az egész és a mindenség

SVF II 524 Sextus *Adversus Mathematicos* IX 332.

A sztoikus filozófusok azt feltételezik, hogy az egész (*holon*) és a mindenség (*pan*) különbözik. Az állítják, hogy az egész a kozmosz, a mindenség pedig a kozmosz és az azon kívül található úr együttese, ennek megfelelően tehát az egész lehatárolt, vagyis a kozmosz határolt, a mindenség viszont végtelen, mivel a kozmoszon kívüli úr végtelen.

A négy őselem gömbszerűen öleli át egymást

SVF II 558 Diogenés Laertios VII 155.

A kozmosz egészéről a következő módon vélekednek: középen van a föld, központként, körülötte a víz körkörösen, a víznek is a föld a központja, tehát a föld a vízben van, a víz körét a levegő köre követi.¹

¹ A kozmoszt gömbtestben képelték el, amelynek középpontja a föld. Ezt az elemek szférái ölelik át, így a földet a víz köre öleli, ezt a levegő köre, majd a tűzé. A teljes gömböt az aithér zárja le, amely a kozmoszt hártaként öleli, ami nem más, mint az állócsillagok köre, amely minden éjjel megmutatkozik az égbolton. Lásd még az itt közölt SVF II 1027-es töredéket.

A kozmosz

SVF II 1022 Diogenés Laertios VII 148.

Zénón azt állítja, hogy a kozmosz egésze és az égbolt együtt a szubsztancia, Khrüszipposz hasonlóan beszél *Az istenekről* című művének első könyvében.

SVF II 1132 Diogenés Laertios VII 149.

A természet kifejezést egyfelől az elrendeződött kozmosz jelentésben, másfelől pedig a születő dolgok természete jelentésben használják; a természet az értelemcsíra révén történő önmozgás tulajdonsága, megalkotja és összeállítja magából a dolgokat meghatározott időközönként, és hasonlónak teszi a dolgokat azokhoz, amiből elválasztotta. Ez tehát a természet törekvésének célja és öröme, amint az világos az emberi alkotás példájából.

Eszkatológia

SVF II 1027 Aetius *Placita* I 7, 33.

A sztoikusok szerint az isten eszes lény, a kozmosz születésében alkotó tűz, benne rejlik minden értelemcsíra, ami által minden létező születik a kozmoszban a gondviselés szerint; a pneuma a kozmosz egészét átjárja, nevét az anyagról kapja, amelyből kiválik változatos módon. Az istenek, a kozmosz, az égitestek, a föld és minden felsőbb létező az aithérben eszes (teljesen aithéri csak az isten).

SVF I 126 Varro *De lingua latina* V 59.

Az élőlények csírája a tűz – ahogyan kitioni Zénón állítja –, ami nem más, mint a lélek és a szellem.

SVF I 124 Censorinus *De die natali* IV 10.

A kitioni Zénón, a sztoikus iskola alapítója azt állítja, hogy az emberi nem szokatlan módon teremődik: az elsők a naptól születnek, az isteni tűz segítségével, ami az isteni előretudás.

A kozmosz lelke tüzes minőségű

SVF II 1032 Eusebius *Praeparatio evangelica* III 9,9.

A sztoikusok szerint a kozmosz vezérlő szubsztanciája tüzes és meleg, továbbá, hogy az isten anyag, illetve, hogy alkotó; nem más, mint a tűz alkotóereje.

SVF II 1037 Sextus *Pyrrhoniae Hypotyposes* III 218.

Arisztotelész szerint az isten test nélküli és az égbolt határa, a sztoikusok szerint viszont mindent átható tüzes lehelet (*pneuma*); a rút dolgokat is átjárja.

SVF I 157 Aetius *Placita* I 7, 2.3.

Zénón úgy véli, hogy a kozmosz tüzes.

A kozmosz születése

SVF I 102 Diogenés Laertios VII 135–6.

Egy, isten, eszes, gondviselő, Zeusz és még sok más néven is nevezik a kozmoszt a sztoikusok. Kezdetben belőle fejlődik ki a teljes szubsztancia a levegőn át vízzé. Ahogyan a nemzéskor a mag a megtermékenyítő folyadékban található, úgy található az isten is – ami az értelemcsírája a kozmosznak – a vízben; általa lesz képes az anyag a további keletkezésére, így mindenekelőtt a négy elemet alkotja meg: tűz, víz, föld és levegő.

Diogenés Laertios VII 142.

Keletkező a kozmosz, a tűzből a szubsztancia a levegőn át nedvességbe fordul, a kiszáradó része föld lesz, a ritkás része légies minőségű, a még ritkább pedig tüzes, aztán ezek keveredése útján a növények és az állatok és más élőlények születnek. A kozmosz keletkezéséről és pusztulásáról Zénón beszél *A mindenségéről* című művében.

A kozmosz halandó

SVF II 589 Diogenés Laertios VII 141.

A sztoikusok szerint a kozmosz halandó, mivel az érzékelhető dolgok mintájára keletkezik. Aminek részei pusztulók, az egészben is az, a kozmosz részei halandók, mivel egymásból átalakulnak, így a kozmosz egésze is halandó; ami romlani képes, az pusztuló, a kozmosz is ilyen.

A kozmosz egy

SVF II 531 Diogenés Laertios, VII 143.

Zénón *A mindenségről* című művében állítja, hogy a kozmosz egy, ezt Khrüszipposz is vallja.

SVF II 604. Plutarchos *De Stoicorum repugnantiis* 39 p. 1052c

Az előrelátásról első könyvében azt írja, hogy Zeusz fejlődik: „Mivel a halál a lélek testtől való elválása, és mivel a kozmosz lelke nem elválasztható (ti. testétől), de folyton fejlődik, amíg maga az anyagát át nem járja, ezért nem lehet azt állítani, hogy a kozmosz elpusztul (ti. metafizikai aspektusból).” Korábban pedig ezt írja: „A kozmosz egyedülként elégséges önmagának, mert egyedülként magában bírja mindazt, amire szüksége van, magából bírja tápanyagát és fejlődését, különböző részei különböző részekké alakulnak át.”

Gondviselés

SVF I 175 Diogenés Laertios VII 149.

Minden a gondviselés által lett, állítja Khrüszipposz ... és Poszeidóniosz ... és Zénón, mivel a fatum minden dolog okának szoros összefüggése vagy logosza, mely szerint a kozmosz vezeti magát.

A fatum

SVF II 921 Cicero *De divinatione* I 55, 125.

Fatumnak azt nevezem, amit a görögök *heimarmenének* hívnak, ami az okok láncolatának a rendje; ok okkal összekötött, ezáltal keletkeznek a dolgok, az örökkévalóságtól áradó állandó igazság ez. Minden, ami megtörténhet, nem lehet másként, csak ahogyan történik, ezért semmi sem lesz, aminek ható okát a természet ne birtokolná. Ebből az következik, hogy a fatum nem jóslás, hanem inkább az, amit fizikai összefüggésnek nevezünk, a dolgok örök oka, ami által megtörténnek a dolgok, vagyis azoké, amelyek meg kell történjenek: az adottaké és a majd bekövetkezőké.

Az individuális lélek: pneuma

SVF I 134 Cicero *Academicorum Post.* I 39.

Zénón határozta meg, hogy tűz a természet, ami által születik a lélek és az érzékelés.

SVF I 135 Diogenés Laertios VII 135.

Kitioni Zénón azt állítja, hogy a lélek meleg lehelet.... A lélek által vagyunk képesek lélegezni és mozogni.

A lélek nem halhatatlan

SVF II 809 Arius Didymus *Epitomae* Fr. 39.

Keletkezőnek és pusztulónak mondják a lelket, nem pusztul el azonnal a testtel, hanem egy rövid ideig még körülötte marad. ...

A nyolc lélekrész

SVF II 836 Aetius *Placita* IV 21.

A sztoikusok szerint a léleknek legfőbb része a *hégemonikon*, ez ébreszti a képzeteket, a jóváhagyásokat, az érzéseket és a vágyakat, ugyanezt megfontoló lélekrésznek is nevezik. A vezérlő lélekrészből még másik hét is nő, melyek kiterjednek a testre, mint egy százlábú tapadókorongjai. A léleknek hét része közül öt az érzékelésé: a látásé, a szaglásé, a hallásé, a tapintásé és az ízlelésé. A többi közt ott van még *a nemző* és a beszélő lélekrész. ...

Ekpürózis: a kozmosz pusztulása és újjászületése

SVF I 98 Aristocles, Eusebius, *Preoartio evangelica*, XV. P. 816 d.
Bizonyos gondviselés szerint időközönként az egész kozmosz feloldódik (robban), majd pedig ismét visszarendeződik. Az első tűz olyan, mint egy mag, mindennek logoszatát bírja, továbbá a múltbeli, jövőbeli és jelenbeli események okát is. E dolgok közötti kapcsolat és kölcsönhatás, fatum, tudomány, igazság, amely a létezők kivédhetetlen és elkerülhetetlen törvénye. Ennek megfelelően a világon minden jól rendezett, miként egy tökéletes törvénnyel működő városállamban.

SVF II 610 Achilleus *Isagogia in Aratum* 8.

A sztoikusok szerint a kozmosz feloldódik (ég) bizonyos meghatározott időközönként; azt mondják, az űr nem végtelen, hanem ugyanannyit tágul az univerzum, miközben feloldódik.²

A lélek gyengesége

SVF III 461 Galénos *De Placitis Hippocratis et Platonis* V 429.

Zénón úgy gondolta, hogy a szenvedélyek (ti. a lélek irracionális mozgásai) nem adott ítéletek, hanem a lélek összehúzóadásai, elernyedései, felemelkedései és kitörései, amelyek rögtön az ítéletek után következnek.

A világegés

SVF II 1065 Seneca *Epistulae* 9, 16.

„A bölcsnek milyen élete lesz, ha idegen földön börtönbe kerül, akár hosszú hajóúton vagy szárazon, és barátok nélkül marad?” Olyan élete lesz, mint Zeusznak a világegés alkalmakor, amikor az istenek egygyé válnak, amikor a természet egy pillanatra megáll, megnyugszik, elmélkedéseinek adva át magát. Éppen ezt teszi a bölcs is, magányosan félrevonul.

III) A sztoikus metafizika

A sztoikus metafizika a kozmoszt különböző nevekkal illeti: Zeusz, isteni, élő, gondolkodó, rendezett és szép. A tökéletességre utaló jelzők használata ellenére keletkezőnek és pusztulónak is tekintik. Ez máris meglepő állításnak tűnik, hiszen ha isteni, akkor nyilván örökléttel bíró létező, tehát nem érintheti a pusztulás. A sztoikus struktúra első pillantásra itt ellentmondásosnak tűnhet, de mégsem lesz az. A kozmosz valóban születő és elmúló létező, de mivel egy magasabb létezési szférában bontakozik ki, amelyet univerzumnak neveznek (*pan*), és e szféra örökléttel bír, így ami benne megszülető lesz, vagyis a kozmosz (*holon*), az univerzum aspektusából bizonyos tekintetben örökléttel bíró létező marad, de mivel attól már különböző, vagyis annak módosulása, ezért a keletkezés és a pusztulás minőségével is bírni fog. (SVF I 85, SVF I 98, SVF II 524). Fontos leszögeznünk, hogy a kozmosz kibontakozása nem teremtési aktus eredménye, az univerzum metafizikai „teret” reprezentál, a kozmosz ennek a térnek a módosulása, őt már fizikai minőség is jellemzi. Azt is fontos leszögeznünk, hogy a kozmosz továbbra is rendelkezik e metafizikai struktúrával, benne bontakozik ki, rajta mutatkozik meg, mégpedig úgy, hogy az univerzum önmagát rendezi fizikai minőségűvé, vagyis kozmosszá. A kozmosz elkülönülésének folyamata az univerzum két fő princípiumának – melyek örökléttel bírnak – egymásba szövődésével kezdődik. Keveredésük folytonos. Az univerzumot, vagy más néven mindenséget, két princípium, az anyag (*hülé*) és az isten (*logosz*) jellemzi, amelyek minden létező alapját adják, soha el nem pusztulók, nem jellemzi őket sem keletkezés, sem pusztulás, minden általuk lesz, mely dolgok mivel kiszakadnak a mindenségből, azaz születnek, így nyilvánvaló szükségszerűségnél fogva el is fognak pusztulni. Az egyik princípium a passzív anyag (*hülé*), a másik az aktív (*logosz*), amely teljes mértékben átformálja az anyagot (SVF I 85). A passzív princípium a *materia*, a szövegek számtalan esetben szubsztanciaként nevezik meg, olyan általános alapként, szubsztrátumként, ami önmagában nem tartalmaz semmilyen minőséget vagy alakzatot, egyszerűen amorf masszaként kell elképzelnünk, amely potenciálisan bármilyen alakza-

² A kozmosz meghatározott időközönként felrobban, majd újjászületik. A körülötte lévő űr minőségét egyesek végesnek, mások végtelennek vélték. Végtelen minőségét azzal indokolják, hogy a robbanásokkor bekövetkező hőtágulásnak ne legyen határa. A töredék arról tudósít, hogy egyes sztoikusok nem tartották fontosnak a végtelen űr feltételezését.

tot magára ölthet, de nem lehet önálló, mivel a formákat nem képes magában megformálni, rászorul a másik princípiumra, az aktívra. Az aktív princípiumot több néven is említik, a fenti szövegekben előfordul az isten (SVF I 163, SVF I 158), a logosz (SVF I 85), amit leginkább értelemnek szoktunk fordítani, és meglepő módon az alkotó tűz is, a *pur*, (SVF I 102), amely a világot teremtő intelligencia archaikus filozófiai szimbóluma.³ Az aktív princípium, nevezzük e néven, beleviszi a formákat az anyagba, vagyis megformál és alkot tüzes erejével. Fontos leszögeznünk, hogy az ikerprincípiumok nem elválaszthatók, szerencsésebb volna szíamiiker-princípiumnak neveznünk őket. Létezési szintjük egyenértékű, mindkettő örök és soha el nem pusztuló, állandó kohézióban élnek egymástól elválaszthatatlanul. Kettejük szoros összefonódásának eredménye az empirikus világ különböző területeinek szintjeit eredményezi, amelyek révén a keletkezők és pusztulók történeti aspektussal is rendelkeznek. A hely, ahol kibontakoznak a létezők, nem más, mint maga a kozmosz. A kozmosznak így lesz tehát alakja, *arculata*, elkülönült részei és persze története (SVF II 1024, SVF II 558, SVF I 126).

Először a négy őselem különül el: a tűz, a levegő, a víz és a föld. Ezek szférikus rendeződését követően áll elő a kozmosz, majd az elemek arányos keveréke szerint a többi egyedi dolog az asztrális testektől, az emberi létezőkön, a növényeken és az állatvilágon át egészen a szilárd testekig (SVF II 1027). A hagyomány érdekessége, hogy a isteni lélekkel, *pneumával* bíró első emberi létezők születését is az emberhez legközelebb álló tüzes testből, a Napból vezetik le (SVF I 124). E létezők halmazának szférák szerint történő kibontakozását és a köztük megmutatkozó hierarchikus rendeződést az eszkatológia fogalma jelöli. A mindenségben születő kozmosz a négy őselem egymást ölelő szférikus körök szerinti rendeződése. A szövegek arra utalnak, hogy a kozmosz központja a föld, körülötte van a víz, aztán a levegő végül a tűz. Ez a felosztás arisztotelészi eredetű, hiszen Arisztotelész a *De Caelo*-ban ezzel szinte teljesen megegyező módon határozza meg a kozmosz szféráit, a két belső elem közepén, míg a két szélső elem felettük található. Arisztotelész egy ötödik elemet is megnevez, az *aithért*, amely a sztoikus szövegekben is megjelenik. Az aithér kifejezést általában éthernek szokták fordítani, ám ez félrevezető lehet. Az aithér jelentése mindig-futó, Arisztotelész a kozmoszt lezáró állócsillagok körét nevezte így el, tökéletes tüzes jegynek vélte, amely a legszebb mozgást végzi, körben forog. A sztoikusok ehhez a hagyományhoz kapcsolódóan az aithér alatt a

³ Az alkotó tűz már Hérakleitosz töredékeiben is a spiritualitást, a vitalitást, az észet és a lelket szimbolizálja, és e motívumnak a sztoikus filozófiában is nagyon fontos szerep jut.

kozmosz hártáját értik, ahol a legtisztább tüzes jegyű létezők élnek, az istenek (SVF II 1027). Az eszkatológia szerint a kozmoszt kívülről a végetlen űr határolja (SVF II 524), majd következnek a kozmosz szférái: az aithér (tehát az istenek) a tűz, a levegő, a víz, a föld, és ezen belül pedig az isteni princípium arányos jelenléte szerint ismét hierarchikus módon a következők: emberek, állatok, növények és fizikai tárgyak. A kozmoszban nem találunk olyan dolgot, amelyben ne munkálkodna a két princípium, tehát minden létező isteni értelemben által megformált test, vagyis minden létező, test és isten is. Ez a meglepő állítás egy korábban elő nem forduló tant eredményez,⁴ a mindenben lakó isten elgondolás metafizikai megalapozását. E tan később a filozófiai hagyományban nagy népszerűségnek örvend majd; nyomokban a keresztény filozófiában, a reformáció teológiájában, legfőképpen Spinoza rendszerében.⁵ Zénón alapvetően abból a tételből indul ki, hogy az isten az arisztotelészi hagyománnyal ellentétben nem kívülről teremti a világot, hanem a világban benne lakozóként rendez és alkot mindent. Ezt a tant görögösen *panteizmus*nak nevezzük, ami a *pan*, a minden és a *theosz* az isten, szavak összetételéből áll, jelentése a mindenben jelenlévő isten. A kozmosz metafizikai szinten örök, hiszen a két princípium – anyag és isten – mint mindennek az alapja soha el nem pusztul. A partikuláris létezőket, a kozmosz fizikai szintjét viszont már a keletkezés és pusztulás jellemzi. Az aktív princípium, amint megformálja az anyagot, különböző létezők körét rendezi el magán. Már szó esett róla, hogy minden létező arányosan bírja a két princípiumot. A létezők azon köre, amelyekben a tüzes princípium inkább dominál, az égitestek és a csillagok köre lesz, a két princípium fele-fele arányban egyedül csak az emberi létezőkben mutatkozik meg, végül a lények létrájának alsó részéhez a passzív princípiumot inkább bíró létezők sorolhatók, például a kristályok; ezek esetében is munkálkodik a *logosz*, ezt igazolják a szabályos, szimmetrikus kristálymintázatok kirajzolódásai. Nem létezik olyan része a kozmosznak, amelyben e két princípium ne mutatkozna meg. Adódhat a kérdés, hogy vajon elkülönülten megmutatkozhat-e csak aktív vagy csak passzív princípiumot bíró létező? A válasz nyilvánvalóan nem, hiszen az ikerprincípiumok nem különülhetnek el egymástól. További érdekesség e metafizikai rendszerben, hogy a két princípium közül az egyik magasabb rendűnek tekinthető, ezért kitüntetett: az isten viszi a harmóniát, a rendet a passzív anyagba. Számos kutató e princípiumot a kozmosz lelkének fogalmával azonosítja, valamiféle szellemi energiával, amely megteremti a létezőket, és amely következetesen irányítja a dolgok közötti szigorú összhangot. Érvelésük alapján a mindenség isteni princípiuma azonos a kozmosz lelkével, ám ez az állítás az eredendő sztoikus elképzelésnek kissé ellentmondani látszik.⁶ A kozmosz ugyanis pusztuló (SVF II 585) a sztoikus metafizika szerint, a mindenség aktív princípiuma viszont nem. A kozmoszt irányító lélek az aktív princípiumnak már egy módosult, anyagi minőséget bíró módosulása lesz, és ez nem lehet más, mint az empirikusan tapasztalható dolgok racionális rendeződése, a kozmosz ésszerűsége, a gondviselés, amit fatumnak is neveznek (SVF I 175, SVF II 921). További érv az aktív princípium és a kozmosz lelke közötti azonosság ellen, hogy amennyiben a kozmosz lelke azonos volna az aktív princípiummal, abban az esetben a kozmosz lelkéhez hasonlatos lélekkel bíró emberi léleknek is öröklétűnek kéne lennie, miként az a princípium minőségéből következik, csak hogy sem a kozmosz, sem az emberi létező nem rendelkezik halhatatlan lélekkel (SVF II 809). A sztoikusok, bármilyen furcsának is tűnik, az ember lelkét pusztulónak tekintették, és ezt nyilvánvalóan a sztoikus metafizika alapján állították: a mindenség örök, de a kozmosz és minden része, így az emberi létezők és azok lelke is pusztuló.

Az individuális lelket *pneuma enthermon*-nak (SVF I 134, SVF 135) nevezik, ami meleg lehetetet jelent. E meleg minőségét a tüzes princípium révén bírja, a racionalitást, a mozgást és a vitalitást viszi az emberi testbe. A *pneuma* kifejezés sajátosan sztoikus terminus a lélek fogalmára, a korábbi filozófiai hagyományban nem fordul elő.⁷ A *pneuma* kitüntetett minőséggel ruhazza fel az emberi létezők körét, ugyanis a sztoikus metafizikából következően a lélek nem rendelkezhet irracionális minőséggel, hiszen az emberi

⁴ A világot kívülről nemző és teremtő isten gondolata Platón és Arisztotelész filozófiájában gyökerezik. Platón a *Timaios* című dialógusban alkotó mesternek nevezi az istenséget, aki megalkotja a világ lelkét és testét, majd visszavonul. Arisztotelész a *Metafizikában* megnevezi az első mozgatót, más néven mozdulatlan mozgatót, aki a világot kívülről mozgatja, és irányítja. E hagyománytól fordul el a zénóni filozófia, állítva, hogy az istenség nem kívülről teremt.

⁵ A 17. századi eszmeáramlatokban uralkodó sztoikus jegyek megjelenése nem véletlen, hiszen ekkor jelenik meg számos késő antik mű – Seneca, Cicero és Epiktétosz – nyomtatott változata.

⁶ J. M. Rist: *Stoic Philosophy*. Cambridge, 1969, 201–211. L. Edelstein: *The Philosophical System of Posidonius*. *AJPh* 57 (1936) 293.

⁷ Hérakleitosz száraz tüzes lélekről beszél ugyan, és ebben valószínű követik a preszókratikus mestert, de nem használja a *pneuma enthermon* kifejezést.

lélek hasonlatos a kozmosz lelkéhez, amely tökéletes és nem bírhat magában értelem nélküli minőséget, így az emberi lélek sem rendelkezhet értelem nélküli mozgással.⁸ A pneuma tehát minden kognitív funkciót ellát, mégpedig szigorú ésszerűséggel. Nyolc lélekrészt különböztetnek meg (SVF II 836), az öt érzékszervet működtető lélekrészetet, a nemzésért felelős lélekrészt, a beszédkészség funkciójáért felelőt és végül a kitüntetett vezérlő lélekrészt, amely az előző hetet, valamint a helyes gondolkodást működteti, irányítja. Adódik a kérdés, hogy ha minden képességünk racionális, miként tudunk mégis illogikus döntéseket hozni, tévedni, érzelmi téren túlzásokba esni, mely mozgások nyilvánvalóan mind értelemellenesek. A zénóni hagyomány erre vonatkozóan a következő magyarázattal szolgál: a lélek külső hatásokra, de akár belső mozgásai révén is képes időközönként gyengülő minőséggel működni. Ez esetben a lélek gyengeségeit úgy kell elképzelnünk, mint a lélek kisebb intenzitással való működését a testben, erre utalnak a kicsinyedik, összehúzódik kifejezések is. A tévedésekért tehát a lélek gyenge, zavaros működése lesz felelős (SVF III 461). Ebből az állításból egyenesen következik, hogy az emberi boldogság célja a lélek gondozása lesz, melynek módja, hogy elkerüljük azon helyzeteket, amikor a lélek gyengébb intenzitással van jelen, illetve, hogy erősítsük, vagyis kiműveljük értelmünket. A sikeres lélekgondozás módszerének kidolgozása a sztoikus etika köréhez tartozik.

A sztoikusok elgondolása szerint arra a következtetésre juthatunk, hogy a világ maga is valamiféle tökéletesedési folyamatot mutat (SVF II 604), a kozmosz maga is halad az egyre jobb kozmosz felé; ezt természetesen, ahogy az ember esetében a lélek, a kozmosz esetében az aktív princípium működése eredményezi. Ennek tükrében be kell következnie egy megjósolható pillanatnak, amikor a kozmosz eléri tökéletességét, ekkor az aktív princípium (SVF I 98), a tűz teljes mértékben átjárja a passzív princípiumot, minden létezőben megteremtve a logosz dominanciáját (SVF II 1065, SVF II 610). Ezt a pillanatot nevezik a sztoikusok *ekpürószisznak*, ami teljes feloldódást jelent. A kozmosz időközönként fellobban és elemészti önmagát, majd azonnal ismét újjászületik, és a két princípium újra megkezdí arányos keveredését. A megdöbbentő, hogy feltevésük szerint ugyanaz a kozmosz ugyanazon történésekkel és szereplőkkel fog végtelen számú módon újjászületni. Ismét egy eléggé meglepőnek és illogikusnak tűnő tanításhoz érkeztünk, ám ez szintén csak látszólagos ellentmondás. A minduntalanul ugyanazon történésekkel újjászülető

⁸ Platón és Arisztotelész a lélek értelem nélküli funkcióit is megnevezi, de ettől a hagyománytól a korai sztoa eltávolodik. Inkább Szókratész elgondolását követik, aki a lelket azonosította az ésszel.

világ gondolata éppen a gondviselés elméletét alapozza meg. Ebben rejlik a sztoikus filozófia titka, ugyanis a gondviselő világ gondolata a hellenisztikus kor tragikus sorsú emberének, miként bármely történelmi kor szenvedő emberének, vigaszt képes adni. A gondok és sorscsapások, amelyek érik az embert élete során, elkerülhetetlenek és kikerülhetetlenek, hiszen a kozmosz történéseit senki sem képes befolyásolni, de elkerülni sem. Minden esemény ugyanolyan szigorú pontossággal fog végbemenni, megmászhatatlanul. A sors szükségszerű és elkerülhetetlen játékának kitett ember csupán egyetlen tényben bízhat: hogy a kozmosz tökéletesedési útján minden a jó felé halad, még ha éppen rosszként éljük is meg, így a személyes sorscsapások a kozmikus rend szémszögéből pozitív előjelet kapnak. A jövőbeli eseményeket tehát befolyásolni nem lehet, ellenben a kozmosz állandó változatlan története miatt megjósolhatók. Ezzel magyarázható, hogy a sztoikus filozófia az asztrológiát és a jóslást tudományos szintre emelte (SVF II 921).

Álljunk meg egy pillanatra és összegezzük az eddig elhangzottak fényében a sztoikus emberképet: pusztuló, a világ szükségszerű történéseinek kitett, önálló döntéssel nem bíró létező, hiszen a mindent irányító fatum előre meghatározza élete folyamát, az ilyen világ polgára alig nevezhető szabadnak. A tanulmány bevezetőjében viszont azt hangsúlyoztam, hogy a sztoikus emberkép önmagára találó személyiségként, kozmoszpolgárként, de legfőképpen szabadként jellemezhető. Adódik tehát a kérdés, hogy egy ilyen szigorú determinista szemléletben miként lehet mégis szabad az ember.

Első körben azt kell leszögeznünk, hogy az ember a kozmosz kicsinyített mása. Az ember jegyei tehát kicsinyített módon, de a kozmosz jegyeit mutatják: isteni, keletkező és pusztuló, jól rendezett, szép és eszes. A kozmosz minden tekintetben tökéletes, alakja a legszebb mértani test: a gömb (SVF II 558); fejlődése a legfőbb jó irányában halad, nem szorul rá semmire (SVF II 604), önmaga elég a fejlődéséhez. A kozmosz ezen minősége lesz segítségünkre az emberi szabadság meghatározásában is. Ha elfogadjuk azt az axiómát, mely szerint az ember kozmoszpolgár, és aktív, nélkülözhetetlen része a kozmosz tökéletesedési folyamatának, továbbá ha elfogadjuk azt is, hogy a kozmosz szükségszerűen a jó felé halad, úgy minden történés, amit elszenvet az ember, a végecé tekintetében pozitív előjelet kap. Az ember szabadsága tehát egy fenséges cél elérésében csúcsosodik ki: egyfelől szabadságában áll közreműködni a kozmosz szépségének megvalósításában, másfelől pedig szabadságában áll felismerni annak lehetőségét, hogy ne akarja megváltoztatni a világ rendjét, vagyis a vele törtétek okát nem keresi, nem felelősöket keres, egyszerűen tudomásul vesz mindent, ahogyan van, elfogadja a sors jó vagy rossz történéseit, sztoikus nyugalommal. Minden megtörtént rossz esemény a végső cél tekintetében jóként definiálható, bár ez erős közhelynek tűnik, de a sztoikus metafizikából egyenesen levezethető. Annak felismerése, hogy a kozmosz szépségének megőrzése rajtam is múlik, hogy ne én legyek az, aki ezt a szépséget és tökéletesedési folyamatot elrontja egy-egy történés elleni tiltakozással, vagy akár a szépséget elrontó tettel, mindenképp felemelő és felelősségbresztő gondolat. Kozmoszpolgárnak lenni nem készen kapott értékrend szerinti életvitelt jelent, sokkal inkább felelősségteljes életet, hiszen abban a pillanatban, hogy önnön minőségi kozmoszpolgár öntudatunkra ébredünk, az ebből következő gondolat a kozmosz egyéb részének kozmoszpolgárként való elismerése lesz. A sztoikus filozófia egyenlőségelven alapuló etikai szemléletre jut, hiszen nem csupán a másik ember velem azonos értékű kozmoszpolgárságát ismerem el, hanem minden a kozmoszban megszülető dologét is, amelyekkel szemben szintén felelősséggel tartozom, és úgy kell viszonyulnom a létezőkhöz, mint velem egyenértékűekhez. Marcus Aurelius szavai találóan foglalják össze e magasztos célt.

„Világrend! Minden, ami neked megfelel, nekem is megfelel. Semmi nincs nekem korán vagy későn, ami neked idején van (IV 23). Semmi sem káros a résznek, ami hasznos az egésznek. Az egész viszont nem tartalmaz semmit, ami önmagának nem hasznos ... Tehát, ha ráeszmélek, hogy ilyen egésznek vagyok a része, mindent, ami csak ér, nyugodt kedéllyel fogadok. (X 6)”⁹

⁹ *Marcus Aurelius elmékedései*. Budapest, Európa Kiadó, 1974. Ford.: Huszti József.

Repkény

Nem igaz, hogy a nyelv minden, a nyelv csaknem semmi.
(E. Cioran: *Füzetek*)

3. (Sztálin meghalt)

Az épületfalak spicce kis parkra néz, amelyben a hetvenes évek egyik legrosszabb kőszobra áll. Vének beteg emberek közé engedni az ilyet. Mégis megtette valaki. A spicc enyhe magasan tujabokrok, egy kivénhedt szilvafa, és erősen vedlő útipad. Szépen idesüt a nap.

- Berlin eleste.
- Ezerarcú hős.
- Hajókkal a bástyák ellen.
- Maximka.
- Bügy.
- Nyomok a hóban.
- Az áruhás szultán.
- Kasztanka.
- Czuk és Gek.
- Őrs a hegyekben.
- Távoli partokon.
- Bátor emberek.
- Hárman jöttek az erdőből.
- Bemutatom Balujevet.
- Vasöklű Bogdán.
- Szkander bég.
- Luxustutajon.
- A Szkander bég téves. Albán film volt, nem orosz.

Megöleltük egymást. Rosszabbra számítottam, elég türethetően nézett ki. Egy éve láttam utoljára, a találkozón, nem mondta, hogy bármi baja lenne. Kicsit lefogyott és kicsit be volt rúgva. És szokása szerint egyik cigarettát szívta a másik után. Tizenkét évig jártunk egy osztályba. Azért az már valami. Ötvenhárom-ötvennégytől, hatvan- négy-hatvanötig.

- Elég jól nézel ki.
- Azaz elég rosszul, igaz?
- Átkozott absztinencia, igaz?
- Átkozott legyen!
- Hogy bírod?
- Viszonylag jól.
- És mit mondanak?
- Jót.
- Jót?
- Időben volt.
- Áhá! Szerencse.
- Az.
- És mit csinálsz egész nap?
- Hülye kérdés. Amit mindenki más.
- Hoztam két sportszeletet.
- Tudom: kakaós masszával áthúzott, rumos ízű kakaós szelet. Kösz. Vidd vissza.
- Hoztam egy Fülest, meg egy Chandlert.
- Melyiket?
- Az Elkéstél Terry-t. Te biztos valami hülye olvasnivalót hoztál magaddal.

– Naná.

– Szóval? Mi a helyzet?

Táncos most az arcomba nézett. Elég szomorú pillantás volt. Öregfiú, ne csináld! – gondoltam – ne csináld!

– Ül le –, mondja –, ülj le, és megpaskolja tenyerével a padot.

– Egész jó idő van, nem? Csak gyújts rá nyugodtan, nem zavar, egyáltalán nem zavar, és nem mondhatom, hogy bárcsak én is rágyújthatnék, eszembe se jut, legfeljebb néha, nagyon néha.

– De hiszen öt napja, ha bent vagy? Vagy tévednék?

– Hat napja.

– Volt benn már valaki?

– Közülünk? Senki. De nem is tudja rajtad kívül senki. Minek? Köztünk nem erről van szó, nem igaz? Akkor is, ha már négyen odavannak. Ketten épp előttem a névsorból. Tisztára pech, azt sugallja: te jössz!

– Dehogyan sugallja!

– Nem értesz hozzá. Te azt szereted, ha szépen énekelnek.

– Hülye vagy te.

– Az hát.

Ülünk egymás mellett, mint annak idején. Dehogyan úgy! Sokkal ügyebben. Piszok dolog ez, még ha természetes, mindennapos is, már pusztán azért, hogy mi se leszünk kivételek, naná, hogy nem. De hiába tudod, az a tudás semmi, csak ha majd megtelik, mint a spongeya, akkor már kapiskálsz valamit, vagy, mintha már kapiskálnál valamit, úgy gondolsz, úgy gondolhatod. Ülünk, nézzük ezt a rossz szobrot.

– De rossz!

– Pocsék.

– Ez egy szobrász? Egy fuser. Fatökű fuser.

– Élő nőt még nem látott meztelenül, az biztos.

Pedig tudjuk, nem így van az. Valamikor egész jó kis szobrásznak is indulhatott, aztán ugyanaz történt vele, mint másokkal, elvesztett vagy elfelejtett valamit, ami korábban megvolt. Könnyű elveszteni. Könnyű elfelejteni. Nem hinné az ember, milyen könnyű. Főleg annak, aki hajlamos a pazarlásra. Vagyunk néhányan.

Sajnos, Táncossal mindent tudunk egymásról, a beszélgetés nekünk játék, egyik játék a sok közül. Bár több is lehetne.

Példának okáért: Barwiczius, mondja Táncos. Képesi Sport Archívum, mondom erre én. Ez két üzlet névtáblája, a Kisztaóci utcai sarokról. Az épületek sincsenek meg már, nemhogy az üzletek. Szóval: így!

Minden emlék, vagy emlék lesz minden, ha lesz valami egyáltalán. Nem lehetsz annyira fiatal, hogy ne lennének emlékeid, és nem hülyülhetsz el annyira, hogy ha más nem, legalább a tested ne emlékezne, hiszen lényeged az emlékezés képessége, nem is vagy egyéb, mint emlékező emlék, valaki másnak, más emlékek emlékezetében. Nem

értjük, hogyan válik hajtóanyaggá, energiává bennünk, mozgásának természete tisztázatlan, erősödése-gyöngülése látszólag öntörvényű, objektív működés és szubsztancia.

– Emlékszel Tutára?

– Miért ne emlékeznék?

– Hát persze. Néha eszembe jut.

– Hagyjuk ezt, jó?

– Nem azért hoztam fel...

– Hagyjuk, jó!

– Jó. Hagyjuk. Bár nem értem miért?

– Érted te. Ne bonyolódjunk bele.

– Áhá. Szóval én belebonyolódom?

– Úgy valahogy. Legalábbis eddig mindig, úgy hogy most már hagyjuk, ha lehet, úgyse jó semmire az égvilágon.

– Rendben.

Tuta, a közös barát ettől persze nem támad fel. Jó szobrász volt, éppen a parkbéli kőfaragvány alkotójának ellentéte, tehetsége mind jobban beérett. A többiről nem érdemes beszélni, oly szomorú, oly banális, számunkra mégis a legszemélyesebben személyes veszteség lett.

Kosztolányi is nyilván ugyanígy kérdezte volna meg Karinthytól:

– Emlékszel Gézára?

A beszélgetés további része is éppúgy hangozhatott volna, ahogy közöttünk elhangzott. És, azt akarom ezzel mondani, hogy mi magunk semmit se számítunk. Csak a másik számít, a másikunk. Milyen pontosan fejezi ki nyelvünk!

– A jelek szerint nem jössz az idej találkozóra – mondtam.

– Ördögöd van.

– Örülsz, hogy nem jössz? Jól szoktad te magad érezni ott. Még ha én mondanám... De te nagyon is beletrafálsz a társaság szívébe. Ne tagadd!

– Semmit se tagadok.

Tóth Jócó rákosligeti kertje, mit kertje, arborétuma a világ legbékésebb helyeinek egyike. Mert a földkerekség legnemesebb fáinak, cserjéinek, bokrainak, virágainak pazar együttese övezi, öleli, rejti a régi házat – amit Jócó a szüleitől örökölt –, mintha saját életüket védenék. A park megszentelt rejtekén találkozunk mi, egykori osztálytársak, és még életben levő tanáraink, évről évre, igaz, egyre csökkenő létszámmal. Fiúosztály voltunk első elemitől az érettségiig, a régi vágású iskolarendnek megfelelően. Egyikünk se lakott túlságosan messze az iskolától, főleg még az elemiben, így aztán az iskolán kívül is gyakran találkoztunk, privát titkaink, privát közös élményeink akadtak bőven. Nagyjából ugyanazokba a lányokba voltunk szerelmesek, és nagyjából mind reménytelenül. Az ötvenhat-ötvenhetes, zűrzavaros tanévet egyforma élelmességgel hagytuk tovább zavarodni, hittanra iratkoztunk be, aztán tapasztaltuk, hogy kiiratkozni már nem kellett. Nagyvilági külsejű osztályfőnökönk helyett kimustrált, helyettesítő satrafákat kaptunk, tanulmányainkban stagnáló állapot köszöntött be. Mégis, nagyon valószínű, hogy abban a tanévben tanultunk a legtöbbit, ha nem is számtanból.

Ilyesmiket beszélünk végig, később, a találkozásokon, amíg kedvünk volt hozzá. Az elsőt mindjárt a Várkert Kioszkban tartottuk, amelyet aztán rohamsebesen lebontottak, ki tudja milyen okkal, és már ezért is, emlékezetes helyszínünk maradt.

– Tudod, akárhogy töröm a fejem, semmi biztató nem jut eszembe. Nem mintha le lennék törve e miatt az incidens miatt, egy frászt, azonban biztatni magam, már ahogy szoktam, nem sikerül. De csendben nyivákolok, csak magamnak, meg neked, ha netán itt kaplak. Ez rendben volna eddig, mégsem érzem magam otthonosan.

Kárvallott pofát vág. Most kissé sajnálhatja magát, szókásával ellentétben. Kár, mert amúgy is sajnálom, de az ilyet jobb leplezni, míg lehet. Tánkos nem tartozik a nagy betegeskedők közé, mint egy másik barátom, aki látszólag folyamatosan dögvóráson van, mégis képes mindenét rendben tartani, spórolt pénzei vannak, és titkon fehérszemélyek hada nyüzsög körülötte, nehogy valamiben hiányt szenvedjen.

– Szerinted hányadikban halt meg a Sztalin?

– Nem mindegy? Elsőben. Azért nem emlékszünk rá. A megszerzett tudás miatt.

– Már oldottabb légkör uralkodott, mondják.

– Nem emlékszem.

– Én se.

– Mikor volt itt oldottabb légkör?

– És hol?

– És kinek?

– Hát nem emlékszel?

– Nem.

– Milyen kár!

Nem oly nehéz felidézni azokat az éveket, se nekem, se neki. Nem csak a kétkilós, barna kenyerekre emlékszünk egyforma részletességgel és lelkesültséggel, másra is. A pékekre is, mondjuk, meg a péknőkre is, mondjuk Tánkos nagyanja így mondta: pékné. Ahogy a színésznő is színészné volt neki. Nyilván a jobb hangzás miatt. Az ember, mintegy önkéntelenül, keresi a jó hangzást. Mert jóleső rátalálni, kivált mikor sok, túl sok a rossz hangzás.

Itt a parkban naphosszat csak a madarak füttye és az autók berregése szól, roppant nagy a különbség köztük, de tudom, hogy Tánkosnak igazából mindkettő idegen.

Tudom, mert sokat beszélünk egy időben arról, hogy lassan mi is olyanok leszünk, mint Steiner az Édes életben, aki magnóra vette a természet hangjait, hogy lejátszsa egy házibuli közönségének. Később aztán megöli a gyerekeit, és magával is végez, de erről már nem gondoltuk, hogy lassan mi is ilyenek leszünk.

– Tudod –, mondja Tánkos –, képes vagyok felidézni azt a nyarat, az ötvenötöst, amikor nem mehettünk ki az udvarról, mert paralizisjárvány tört ki az országban, és Markovicsné, a házmaster nem engedett ki bennünket, mert a saját fiait féltette. Ez a nyár semmivel se volt szegényebb élményekben, mint a többi, mert kénytelenek voltunk minden ízét, porcikáját kihasználni, kiélvezni – mondja Tánkos. – És az – óta, folytatja –, cseppet se tojok be attól, ha egy megfelelően tágas térben veszteg kell maradnom. Persze nem börtöncellára vagy kórteremre gondolok, érted, hanem egy megfelelően tágas térre. Nem érzem se elveszettnek, se bezártnak magam, és tudom, hogy ideig-óráig tart, mindössze.

– Megfelelően tágas tér?

– Igen.

– Milyen az?

– Megfelelő.

– Tudom, és tágas, és tér.

– Úgy van.

– Például?

– A Kárpátia Söröző.

– Na menj a fenébe!

Ez volt a gyengéje mindig is, igaz. Ott jól éreztük magunkat. Az ember nincs otthon, és még sincs levegő, ahogy a kávéházat definiálták hajdanán. Nekünk csak söröző jutott, de legalább jó söröző. Ma már az se jut, se nekem, se neki. Lassan nem jut semmi. Ami lett mégis, az nem is emlékeztet a jóra, se íze-se bize, mondaná Táncoş nagymama.

– Egyáltalán nem értem –, mondom Táncoşnak –, hogy képesek söröző vagy vendéglő címszó alatt tökéletesen fazon nélküli, hangulattalan és méregdrága helyeket nyitni. Nem értem és nem értettem, hogyan számíthatnak az efféle, semmiféle hagyománynak meg nem felelő csehókban – ezt a patinás nevet meg sem érdemlik – érdemleges vendégre? Aztán rájöttem, amikor megláttam a vendégeket, akikkel mégiscsak dugig megteltek ezek a borzadályok, tehát nagyon is helyesen tapogatták ki a potenciális fogyasztók típusát és gusztusát. – Hát igen –, bökte oda Táncoş –, ezek nekünk nem lett volna közönség, igaz?

– Nagyon igaz. Nincs még egy város Európában, ahol a mai közönség annyira elfelejtette volna, hogy milyen jellegű és milyen nivójú helyeken érezték jól magukat apáik és nagyapáik, mint a pesti haladárok. És olyan közönség sincs több Európában, aki olyan gyorsan és ellenvetés nélkül lemondott volna ebbéli örökségéről, mint a miénk. Minek éppen ebben jeleskedni? Minek?

– Nézz körül itt, ahol vagyunk, öregem. Nézd ezt rémes szobrot, ezt a lassan szilánkjaira hulló padot, a pokoli mennyiségű, évtizedes út menti szemetet. Egy szanatóriumban! Mindenütt szemetelnek az emberek, de más emberek abból élnek, hogy eltakarítják. Mindenütt csinálnak rossz szobrot, de azt inkább eldugják. Mindenütt lekopik idővel a padokról a festék, de van, aki abból él, hogy tavasszal az ilyeneket újra festi. Itt nem. Szemét, rossz szobor, rothadó pad, itt emlékmű. A múlt igazságának monumentuma. És valami közeli rokon, barát, brancsbeli tökfő, vagy Aladár „áldott keze nyoma”, amihez vétek utólag hozzányúlni. Így van ez!

Valahogy van, gondoltam, és egyben éreztem már Táncoş türelmetlenségének bekövetkeztét, az elhúzódo látogatás miatt. Talán szívesebben mást csinálna már, gondoltam, ha nem is tudtam, mit. Amint kibújik belőle a felcsattanó hangú kritikus, a nemzeti karakter ócsárolója, már tudom, hogy elege lett az eddigi diskurzusból, idegesítik az üresjáratok, a társalgás kényszeredettsége. Sokszor kipróbált végpontja volt ez együttléteinknek. Most nyilván sokszorosan türelmetlenebb is, mint eddig bármikor. Érthető. Hát felálltam.

– Na, Lacikám...

– Várjál, várjál. Nem kell úgy szaladni, Doktorkám! Hun van még Karácsony? Nem igaz? Meg aztán: el tudtad volna képzelni, hogy ennyi idő alatt nem gyűjtök rá egyszer se? Hogy egyáltalán nem gyűjtök rá? Őszintén! El tudtad volna képzelni?

– El.

– Nanaa!

– El. Nem olyan nehéz elképzelni.

– Ez igaz. Hülye vagyok. Látod, már hülye vagyok. Iga-

zad van. Elképzelni semmi. És, röhögni fogsz, megtenni is semmi. Itt. Az én esetemben. Azazhogy: nekem. Ugyanolyan semmi, mint Sztálin nélkül lenni. Nem igaz? Megvoltage nélküle? Jól megvoltage. Nagyon jól. Még azok is belejöttek a hiányba, akik alkalmilag nagyon felrötták atyámnak, hogy a halálhír hallatán nem sírt. Nem tudok sírni, mondta szegény öregem, de lehurrogták. Azért, harsogták a fülébe, ilyen horderejű halálesetnél nagyon torkon ragadja az embert a gyász. Ezt nem tagadhatja. Hacsak nem a nép ellensége valaki. Dehogy vagyok, makogta atyám, gyerekeim vannak kérem, bár önkritikát kell gyakorolnom, hogy egyiküknek sem adtam a szép és dicső Joszip, sem pedig a Visszárionovics nevet. Ez hiba volt, kiáltotta. Erre lassan mindenki eloldalgott, mesélte röhögve atyám, mert ők is elkövették ugyanezt a megbocsáthatatlan hibát. Na?

– Még mindig meg tudsz lepni. Isten bizony. Ezt még nem hallottam.

– Na ugye! Most találtam ki.

– Azanyád!

– Szegény! Kár, Hogy már nem látja, milyen szép vagy és milyen erényes! Örülne.

– Én neki jobban, sokkal jobban, hidd el, öreg!

Elhittem, hogyne, hiszen annak idején nem volt nap, hogy ne töltöttünk volna órákat együtt, hol egyikünknel, hol másikunknál, ő olyan volt nálunk, mintha testvérem lett volna, és én ugyanígy náluk. Csak ránézett anyám és már tudta, mi baj, honnan fúj a szél, mi kell neki. Nem volt semmink, ennivaló se nagyon, apáink egy időben semmiféle munkát nem kaptak, pénz az ablakban. Náluk legalább a nagymamák összehoztak valamit, varrásból, megymásból. De nálunk? Az öregem napszám magában sakkozott, vagy a rádiót csavargatta, anyám viszont egy zseni volt, mindent kerített, ami csak kellett és mindent ő intézett. Sokszor láttam az ajtó üvegén át, ahogy atyám mellett áll a nagyszatnál és a haját simogatja, apám jobb karja a derekát öleli. Lehet, hogy ilyenkor beszéltek valamit, de nem hallottam.

– Kár, hogy olyan messze került már minden –, mondja Táncoş –, lassacskán nem lesz kinek elmondanunk. – Itt megállt. Rám nézett. – Mit is? –, kérdezte vigyorogva. Ismét a régi Táncoş volt, aki legfőképpen saját pózait, manírjait, bárgyú túlzásait, fontoskodását, dagályos szövegeit röhögte ki, nem törődve a következményekkel akkor sem, ha ezzel alkalmasint pozíciót veszített egy vitában, amit ő kezdeményezett. És legfőképp kapcsolataiban is, azt hiszem, ironiája a legszebb illúzióitól fosztotta meg az őt gyengéden és féltve szerető nőt, akit ő is őszintén szeretett, s talán éppen ezért nem tudott előtte tetszelegni, hamis színben feltűnni, kisebb horderejű kérdésekben sem, ami pedig bizvást megbocsátható, arról nem is beszélve, hogy nem ritkán célszerűbb is, mint a mindenáron való tisztánlátás forszírozása. De nem tagadom, nekem éppen ez a tulajdonsága imponált legjobban kezdettől fogva, pedig tudtam azt is, hogy mások szemében éppen ez nem szolgál javára. Mert persze Táncoş másoktól is elvárta, hogy – akár a legdöntőbb pillanatban – ne vegyék magukat rémes komolyan, de az emberek már csak olyanok, hogy ezt a szívességet még Táncoş kedvéért se tették meg.

SZEPESI ATTILA

Ólomöntés

Újesztendő napján
ólmot öntött hajdan
beregzászi dédanyó:
lángon hevítette
keverte-kavarta,
kanálból a fortyogó
hamuszürke pépet
vízbe-csordította.
Leste három nebuló,

ahogy forr a vízben,
lángot vet az ólom,
ágbogazik, megdermed.
Jósolt is belőle
szerencsét is, bajt is,
értse, akit megillet:
csengő aranytallért,
bút-bajt, égi áldást,
hintón-járó szerelmet.

Ringy-rongy koldus-népnek
arany szőlőfürtöt,
bököcs bikaborjat is,
malacot kilencet,
rogyásig gyümölcsöt,
páros gyermekáldást is,
rontó vadvizeket,
veres-kakast – tűzvészt,
seregelő sáskát is.

Tenyerén az ólom
csupa kusza ágbog,
gyanútlannak csalárdság:
jobbról szárnyas angyal,
balról ördög-forma,
hol reménység, hol álság...
Titkuk kifürkészni,
látón szóra-bírni
egek-adta kiváltság.

Haláltánc

Hoppsza, kófic, szökj a táncba,
szólítalak, éj királya,

zörgő-csontú, húsa-szikkadt –
keringőzni megtanítlak,

üszkös foggal citerázni,
szökdécselni és bokázni.

Nagy úr voltál, görbe szolga,
vitéz, foga-sincs boszorka?

Hányt vetett a sors szeszélye,
véres böllér, foglár-féle.

Nincs irgalom, kár a szóér
hurokvető nyalka hóhér.

Eregettel mirha-füstöt,
te is ropjad, pohos püspök.

Vén uzsorás, lélek-sintér,
reszkethetsz már tenger kincsér.

Vásártéren girhes majmot
táncoltató kancsal bajnok.

Orzó betyár, piros lajbis,
lovat aki félre-hajt is,

sánta koldus, sebe-nyűves,
gyertyamártó, aranyműves:

nekem áldás, nektek rontás –
táncolj te is, füstös kontrás.

Sutba bújnál? Nincsen mentség,
szökdécselni kötelesség,

előbb végig a főutcán,
patkány-bújta árok hosszán,

azután a sikátoron,
piactéri bódé-soron.

Hopp a táncba, pendelyvári
szotyka, rúzsos baka-mári,

selypegő szűz, öle-ványadt
lovag-váró, te se fáradj.

Csillagleső kancsal mágus,
párja-sincsen mézesbábos,

csupa sújtás generális –
nektek fortyog a kanális.

Arany trónon kedve-kornyadt
tiarás úr, te is ropjad:

tömegsír vagy fakoporsó –
ez a tánc a legutolsó!

KALÁSZ ORSOLYA

Küszöbök

Kell egy ajtó,
kell a kicsivilágnak határa,
a küszöb is érted van,
átlépve megérezd,
valahogy másképp lehetsz itt akár védtelen is.
Csupán erre következtess a küszöbből,
ne hidd, hogy valaki otthonába lépsz,
hogy itt és most önfeledtebben rendelkezne bárki is
a dolgok felett, nem, nem, nem,
vázlatok csupán:
a gyertyafényes, terített asztal, a lámpa fénykörében
sugárzó mandarinokkal teli ezüstitál,
a szelíden kopottas bársony székek, a zene,
a szép zene....
lehetőségek, ajánlatok.
Így képzelem a megérkezést a szenvtelenül
bonyolódó világból,
a bátorító, nem elbátortalanító küszöböt,
vágküzöböt, szóküzöböt, érintésküzöböt,
az énküzöböt, amin átlépve mondhatom:
Rendelkezz velem!
A lélegzetelállító határátlépést,
ha megteszed.

JUHÁSZ ATTILA

az éj és a csillagok

hol vannak
hová lehettek
a próbababák

öklendező suhanc
tör-zúz tehetetlen

szemétgyűjtőre zuhan
a nagy táblaüveg

én állok

vashíd a folyón –
millió szegecs rögzít
a pillanatba

•

vonatdübörgés
egyszercsak ott vagy megint
áll a perc a víz

sorbeszéd

Varga Fanni zen mesternek

percet nem őröl
a fényesedő kavics

hamvas bőr alatt
más érzék nyit más időt

egyszemű szentolvasó

Íme hát

Arszenyij Tarkovszkij nyomán

Fénykorunk ennyi volt.
Pillanat, szinte semmi.
Fenn a nap, fenn a hold.
Mevagyunk. De csak ennyi.

Ami volt, ami van,
Nem siet, csak lebegni
Próbál szép naivan –
S ez kevés, ha csak ennyi.

Eddig óvott a sors,
Jó volt burokban lenni,
S jól ityeg: lassu, gyors;
Jól fityeg. De csak ennyi.

Légy gonosz? Légy-e jó?
Küzdened kell vagy pihenni?
Fénybe vágysz, földlakó?
Fényre vársz. És csak ennyi.

Ennyi volt. Ennyi van.
Lehet égre meredni...
Kék az ég, zöld a lomb,
Fenn a nap. És csak ennyi?

Szerves szemét

Örök mosoly – gyűrt
domborzatok közt elnyel
s lassan lebomlik;
nemző ajkak, porcelán
tépőfogak harmata

gyöngyöz. Hatolj be végre

ne lesd meg

a nagyszobából hallgatom ahogy beszél
választ talán nem is vár
de tudja itt vagyok

elhallgat és jelez
kivár
két ujja közt még ott szorong a síp
szája szegletén keskeny mosoly feszül
ahogy meghallja lépteim
a derűprés kicsinykét fölenged
támaszkodik
kezét kinyújtja
lassan felül
lassan feláll
s én mintha táncba vinném
közel vonom magamhoz

puhán vezet akárha rászorulnék
örökre kisfia
hátrálok ő szépen követ
könnyű hálóing-kisestélyiben
megyünk a százszor járt bizonytalanba

testetlen tipegés az út
majd lassú fordulás óvatos tájékozódás
a karnyújtásnyi végtelen-sötétben

a papírt én adom kezébe
lámpát nem kapcsolunk minek
nem kell a síp sem
csak szólj
az ajtóban leszek kint
várok
nem kell sietned
várlak

pajkos derű van abban
ahogy megint szégyenkezik kicsit
az óvatos sietség
s a mosakodásnál megismer
az összes mozdulat

fáradt boldogság érkezik
betakargat
pár halk szavával
vajon hová szökik most

Anakreón a forgóajtóban

Hány éves voltál? – kérdez fiam a szerelemről.
Mennyi idős vagy is épp? – kérdezi a Szerelem.

•

Küprisz néha kacsint, mosolyog s pár kedveset is mond,
Am ha ölelném, nem int, hanem integet ő.
Várj igazit! – bölcselget a könnyű léptű Athénéé, –
Járd az utad! – szól, s ő már máshogy mosolyog.

•

Nem tudok én már hinni az istennők mosolyának,
És oda-vissza tudom mind a sziréndalokat.
Most az ölében ölel s ringat megadóan a tenger,
S napszállatnak evez ellenszélben a vágy.

BÖRÖNDI LAJOS

Leszámolás

Már semmitől nem félni,
már nem megrettenni, ha
fölkapcsolják a villanyt, jelezve
hogyan eljött az éjszaka.

Verset olvasol, NG NI-re
emlékező versét.
Sehol a magasbanhaza,
sehol a megálmódott otthonlét.

A ma csak árnyéka a tegnapnak,
ahol szorítottak iszonyú pántok.
A holnap elhaló sóhaja
a semmibe hulló világnak.

Miért is félnél? Már régen nem vagy,
veled már nem lehet mit tenni.
Még Babits s Kosztolányi jár eszedben?
Ők kik? Kérdezik tőled. Ennyi.

MADÁR JÁNOS

Azért szeretlek

Azért szeretlek,
mert szereted József Attilát,
Ady Endrét.
Verseken létezik
törékeny arcod,
és nyelveden viszed
a szavak
édes rendjét.
Nem szólsz,
csak
árnyéknyi csöndben
énekelsz.
Csillagjeleket rajzol
hallgatásod,
és kitárt tenyeremből
naponta
útrakelsz.
Körmeim félholdjait
küldöm el
utánad.
De az ölelés
fényes emléke
lassan
a lelkünkre
szárad.
Fömlódnak
a tárgyak
gyermekeink
szétszórt
játékaiban.
Az üveggolyók
mögött
egy dal
félszezen
elsuhan.
Világgá gurul minden,
ami volt,
és ami lehetne.
A jövő is
hamvadó tűz már,
pedig a kagyló
és a tenger
csak szeretne, szeretne.
Indulna velünk
a tisztaságban morajló
égen,
hogyan a végtelen
hulláma te lehess:
utolsó menedékem.

DALOS MARGIT

A képfestőné köszönete

*Hej Laboda, Laboda,
Lábad ide, meg oda
(Nemes Nagy Ágnes)*

Hej Labodár, Labodár,
lábad ide-oda jár:
kuplung, fék és gázpedál,
kuplung, fék és gázpedál.
Tétlensége képtelenség,
s ez nem csupán képletesség:
képet hozol, s mondod: tessék.
A két lábad dicsértessék.

Nem Labodár! LaboZár!
Most mondják csak. Milyen kár.
Mondókámra ez a zár.
Zárt mondókám kódja furcsa,
Nyitja majd a Labozárnak
labodáros autókulesa.

Nyáridő

Nyári égbolt: zefír szoknya,
pörgettyűsen felpuffozva.

Bokorugró szoknyájával
a zsenge nyár vígan szárnyal.

Átperdül a napokon, átpörög a heteken,
úgy indult, hogy forgó tánca végtelen.

Idő hegyén fennakadva
lelappad a zefír szoknya.

Megaludt csönd

Reggelek tejfehér, megaludt csöndjébe
varjúkárogások hulladékja pottyán.
Elül a felszínen, semmi meg se moccan.

A hajnal edénye melegedik lassan,
sűrűsödő csendből hangbuborék pattan,
sorstársra talál a varjúkárogásban.

Bűnjelek

Holdba vájt körömmel
csüng a nagy fekete
vakdenevér este.

Csillagszúrásoktól
vonaglik a teste.
Hajnalra denevér-
színe megfakulva,
mintha sötét vére
lassanként kifolyna:
galaxisok pogány
inkvizíciója.
Egész nap tocsog és
csuszákol a lábunk,
a világmindenség
bűnjelein járunk.

Távoli panoráma

Az ezüst égből kivágva
a fenyők negatívja.
Itt-ott a csúcsok s az ég között
pontatlan félrecsúzás:
beszüremkedik a légüres semmi.
Ilyenkor kell a látványba bemenni,
helyre illeszteni a fák applikációját,
s magammal befedni
az ezüsből kimetszett
magam negatívját.
Lélegzésem füstzászlócskái
a kontúrokba belelengenek:
életre lehelem a fenyőket,
magamat s az eget.

Gellert kap a fény

Az ég csúcsától a földig csattogó felhő,
A lendülettől foszlány-párákat húzó
– Verdes és lüktet homorú-domború íve –
Vitorla? Angyalszárny?
Ezüst-arany reflexek néma csattogása,
Elhullott szárnytollak pörgölődő tánca,
A végtelen azurban egy csepp fényesített fehér,
És leng és lüktet a levegőben minden,
Aranycseppjeivel permetez a nap,
és érzed, hogy visz, és hallod, hogy csattogva száguld,
Az elhullott pihék az örvényben le s föl pörgölődnek,
Napon szikkadt feszes vitorlavászon,
Hófehér domborulatán gellert kap a fény,
Közelítés ez? Vagy távolodás?
A suhanás csattogó léghuzatában
Csillogva átöblítődünk, minden más bizonytalan.
S ha végleg megérkeztünk, vagy ha végleg eltávolodtunk,
Vagy ha megérkeztünk a végleges eltávolodásba,
Széttárt karjainkon, s lepihent hátunk hajlatán
Ott fog ragyogni a nappermet arany hímpora,
S némán és csukott szemmel is érteni fogjuk,
Hogy mi az az azur és mi az a felhő,
S homlokunkban, a kiapadt páros kutak mélyén
Tovább verdes és csattog az angyal,
S az ég csúcsától a földig csattog a felhő.

A szurdok-éjszakák

A szurdok-éjszakák fénytelen szagában,
Hol még a tegnapi gondolat is bolyhot ereszt,
Egymásra söpörve a nyirokban minden,
Vak-mozdulatú söprés vak-betűi a földön,
S fekszik az éjben a kiolvashatatlan,
A szemháj-sötét ég alatt egymásba nőve minden;
Az őszi nap a nyári kutyatejjel,
(óh, a ragacsos, szivárgó levük!)
Az ég vizében lassan elúszó akácág,
Fehér virágai áztak a fényben,
A nagy esőkben kilúgozott seszínű giliszták,
Az esti konyhák a kihűlt vacsoraszagokkal,
Mosásra gyűjtött szennyesruha halmok,
Táskák alján kallódó megírt cédulácskák,
Kabátzsebben talált tavalyi vonatjegy,
S a jólnyírtságból kinőtt nyurga buxusbokrok.
S nyirkosodnak egyre a szurdokos éjben,
Mint kupacba söpört málló zsákfoszlányok
A rájuk bélyegzett szódarabokkal.
(UKORICA, BÚZ, DUNAMENTI MALMOK,
OLNÁR-CÉH, HÁNTOLÓ-IPAR)
Mi atyánk, molnárunk,
A degeszre tömött, hamvas zsákok ura,
A szelektált termények osztályozója,
Szépen megírt zsákok feszesre tömője,
Add, hogy a hibátlan, lilaszín bélyegző
A zsákokon mindig ott kereküljön,
S amit a bélyegző mond, az legyen a zsákban.
Ki vagy a mennyekben, szállj le a szurdokba,
Fényes ujjaid közt csurgass át mindent,
S ha elvadult kutyák hordája zúdul a horhosokban,
A malomcsengettyűket indítsd meg újra,
S fehérlő malomporral hintsd be a szurdok-éjszakát!

URI ASAF

*(az éjszaka első negyede
feltörhetetlen dió)*

Amikor a plüssbékák elhagyták a tavakat,
a távolban fehér habok váltakoztak.
Egy nappal később az utcán látták őket.

Ennek (emberi részről) nincs magyarázata.
Az életösztön,
a szellem segítségével partra száll.

*(a Völgy Kapuja
júniusban)*

Engem vékony vers követ és minden izzad:
a sűrke ösvény, a barna föld és a meghasadt szív.
Tűlevelek sara a fák körül
a talajszín.

Kreol. Az álla kicsi, könnyek a szemében.
Mi ez? Zsoltár? Szonett?
A tenger utolsó húsz méterének erőszakossága,
mely leborít, feldönt, kirabol,

nem tűr rajtam semmit, mely az én részem.
Minden ehhez a tajtékos sávhoz tapad, míg
a nyugodt, kék-zöld tömeg, a Végtelen,
nem a mienk.

(szentkép)

Csoport a levegőben, melyről tudni lehet, hogy szent.
Ő is köztük van és lebeg. Minden őt nézi,
lent. Vagy csak én? Ragyog. Egyszerre
állókép

és szabadesés.
Másodszor egyedül jött, fentről.
„és kő lett a hullám térdéből”.¹
Repülés közben,

háromszor szólt a tücsök,
a gombostűember.
Az egyetlen pompeji menekült,
akit azóta is keresek.

¹ Idézet Donald Hall (1928–) verséből.

PÉNTEK RITA

Várakozás

szőlővesszőn vízcsepp
madáritató tenyerünk
súlytalanul kinyílik
valahol a térben
a kelyhek kiürülnek

Labirintus

rózsa
félíg kinyílt
fények zugok
sötét öbleiben
egyszerre ébredtünk
kitakartak leváló szirmok
egyszerűen akár az eső
fehér szálakra bomlik
összefonódott hallgatásunk

Tavaszi

felázott utak
nemcsak álmaink zöldek
lombokká leszünk

Árok

a tér kihagy
körültted kiürült árok
bőröd alatt
a végtelen pillanat
összezárul

Már

tekintetünk közelít
szürkén párállik
a kék láthatatlan
útvonalait magunkba
rejtjük ez már
az ősz

Megállt

csak kilazult téglák
egyszerű rendje
ahogy átváltozunk
megnyíló résekben
külön vér és víz
és szögek fölöttünk
a nap megállt

Tánc

illeszkedik-e lépteidhez hangom
járásod lehet-e tánc
megkezdett mondataimban
egyetlen hang
a kitartott mozdulat

Augusztus

kezem lassuló
vizeket fodroz
a zöld lehajló
ágvégein pihensz

TÓTH IMRE

Spion

Egy perzselő februári délelőtt, visszatértem a felvigyázók házába, érezni akartam megint azt a szagot. Ha elárulhatok neked egy titkot, nincsenek többé hétköznapiak.

Minden nap az utolsó azoknak, akik nevükben hordják titkukat. A kódfejtők szobája mellett, a folyosón isszák híg kávéjukat.

Még decemberben kezdődött a dolog, aztán lett január, és újra február, mit négy év romba nem döntött, arra már örökös tavasz vár.

Hirtelen megváltozik, és írni kezd. Teste hangtalan ragyog, mint mikor meglátja azt, miért érdemes, egy óriási képeslapot. A falon különös alakzatok, és egy eljövendő nyár, mától kezdve minden óra össze-vissza jár.

Az ajtón rács, az ablakok is rácsosak, dohányozni csak a kertben szabad. (Ezt a verset még nem olvasta senki, és ez lehet, hogy így is marad.)

A titkos teremben vetítik a háborús híradót, és más egyéb filmeket. A vászonról néhány diktátor integet.

Végül megmutatták az isteneket. Volt fekete, vörös, sárga, zöld. Béke csak a fény győzelme után. És mindegyik könnyezett.

Szeptemberi fény

Azt mondják, a háborúk mindig hajnalban kezdődnek, és ez valószínűleg így is van, amikor a katonák idegesen szívják cigarettájukat, a járó motorú járművek mellett, vagy pedig egy repülőben ülnek, görcsbe rándult gyomorral, és latolgatják az esélyeket. Aztán, felszállnak a gyors, páncélozott kocsikra, vagy ugráshoz készülődnek, kinek-kinek feladata szerint. Orpheus is így készült, vagy Dante, mielőtt alászállt, csak az a kérdés, hogy miért megyünk. Mert csak a küldetés számít, és a cél, az, amiért elindulunk.

Azt a verset, végül, nem küldtem el, hiszen vannak levelek, amelyek évtizedekig keringnek a világban, vagy képeslapok, amik csak akkor érkeznek meg, mikor már nincs jelentőségük, mert a címzett már rég halott.

Azt a mexikói képeslapot sem kaptam meg, hiszen fel sem adtad, de később mégis, személyesen hoztad el, te magad voltál a képeslap, ragyogtál, láttam rajtad keresztül a mexikói tájat.

És akkor, a katonák eldobták cigarettájukat, beszálltak a bemelegített járművekbe, kezük a hűvös vashoz ért. – Irány a végtelen.

Sokszor képzeltem el, hogyan fogsz jönni, de végül – persze – minden máshogy történt. Nem akkor, és nem úgy.

Fülledt nyári este volt, mikor telefonon hívtak. Mondták, a halál torkából menekültél, és mikor később megláttalak, láttam, tényleg igazat mondtak.

ZSÁVOLYA ZOLTÁN

Fogékony Súroló

avagy bizonyos Mathilde

Déliabáb bigék a levegő „lécein”, zsírfényű közein helyesebben, és *rebbenőn* természetesen. Hogyan is máshogy? Balettcipősen azonkívül, meg tüllszoknyásan; késélesen ugyancsak; „kulcsaikat” havonta pár szigorú diárium megfogalmazásaiért combjaik közt hegyezők: ceruzás és, tudom, naplói-író nők.

S még szerencse, ha csak azok! Mert sokkal inkább olyanok, hogy szegény Chopinünk szabályosan kinyiffan tőlük. Intenzívek, hát! A jól tűró Musset meg új *centurio* lesz kezükön: a század kölkének vad nyafogás jut tőlük. Körbenézve: borzalmas céció mindenütt; amerre a szem ellát, vibrálnak és rezegnek – bármire!

Nem úgy, mint *egyesekek*: a kért vagy – igen! – a nem is kért analfabéták. A maguktól, és aligha külön intim tornagyakorlatok következtében izmosak. Kiket edzettek gézengúz öccsök, alkesz bátyók, kéjsóvár, komor nevelőfaterok. Kik Egy Csak, ámde legalább restell faggatni (tudja rég): „Doktor úr, ön az ördögé...?”

•

Északon megkérdezté ezt tőlem, a tengeren, egy valaki. Közlelebről értenem nem nyílt mód. A halál volt, honnan visszahúzott éppen: fényes, nedves és hideg. Na, főleg nedves! Az vonzott benne. Más egyéb mindent pedig csak hallomásból értem tetten én belőle; csónak vitt vagy hajó: *teknő a vízen át*, haránt.

Kihajoltam haránt. Nem miként *egyesekek*... Éppen hiszen úgy sem: és mármeg *menni sem*... Akkor mikor is volt ez? Hogy' volt, hogy' – lesz?: Immáron soha! Soha a napja, minek is? (Végtére igenis tetszik nekem.) Remegés e „soha”, erőteli sóhajtás, hogyha akarom: balett-termék izomdús, karcsú légje. *Bakfis-tournier*.

Olyiknak arcán visszanézni, tükrön át, de jó! Olyik-ra visszanézni, úgy, hogy észrevételen maradj, mert végül akaratlan megpisílteted, rém-bácsi! Önnön roncsod. Mint az *egyesekek*, legtöbb e délibáb-habokból nem strapálható meg lelkiileg. Még testileg talán. Aligha *másmiként*.

•

Nem mint az egyesek, az egyes egy, az *Egy*...! –
Mikor is voltam *köztük* utoljára? Évek, évtized-
ek vállaím mögött azóta már. Sok mértföldi dűnék,
az óceán maga! Elzutyant kontinens is párnehány.
Köztünk a puszta csak, a csillám Szahara –: egy délután,
mikor leestem lábamról; felálltam még, pediglen vége lett

onnantól, amice: az idő és a tér, s minden monád-közök
kitágultak előttem, és zsugorni kezdtek hőn, szellemien.
Végem volt; felkeltem, s dühödten mentem át
a balett-intézethez, hozni, fodor-prédálón magam-
nak áldozatot vagy kettőt, *könnyen pergőt*. Négyet is!
(Két nap múlva – átmenet'-összegzés – a hetediket.)

S láttam, hogy mindhiába. Tizennégyet is
elhozhatok, a hónap jól elég még arra. Negyvenet
fél év alatt, ha visszafogott is vagyok a tombolás
sáncai közt... Még tudtam menni, s már elhagytam én
ezt a gyakorlatot. Ott sírtam lent a sarkon és a kapuban.
És jöttek ők; kopogtam el. *Egy* súrolt már csak: Statikám.

G. ISTVÁN LÁSZLÓ

Huszonnegyedik Nap-monológ

Itt nem lesz virágzás. Elképzelni
is képtelen, hogy ez a domboldal,
mintha óriáshomlok előboltosulása
volna, megtűrjön porzót, bibét,
viráglomot, bohócdísz a selyempázsiton.
Hogy lenne itt virág? A méh döngése
is abszurd. Még hogy porzás. Kosárcájában
cipelné óvatlanul, ragadna szőréhez,
ami hozzá jutott. Én nem leszek balek.
Se lámpagyújtogató. Nem szeretném,
ha az élet, mikor felkelnék, itt-ott
világítana, felgyúlva mint egy mozaikszemen
a táj, téglafények prizmáján
törne szét, hogy én is élek. Lepellevéll
nem veszem körbe, ami utánam jön,
nem óvom szirmokban az időt.
Karcosan mutatom, ami az enyém,
ahogy jégtáblát török befagyott
szerelmen, befagyott tavon.

PÁTKAI TIVADAR

Szikranézőben

Azt mondta az édesanyám, ekkora szégyen sohasem esett meg velünk. De ezt napjában többször is elismételte. Csöndben. Csak úgy maga elé, még a négy fal se hallja. Járt-kelt a konyhában, a kamrában, ingatta a fejét, hát mit rontottam én el tebenned, hogy kiprédikáljanak a nagymisén? Megtanítottalak a miatyánkra, az üdvözlégyre, pedig az ábcén se mentél által, elsőbe se jársz, hát ez a hála, hát ezt érdemljük mi tetőled? Ilyenkor bal vállamra tette madárcsontú kezét, én mégis rettentően nehéznek éreztem.

Amikor csak lehetett, amíg el nem zavartak bennünket, mi gezentorok ott lábatlankodtunk a csókási öreg Vajda szutykos kovácsműhelyében. Egymás között csak úgy mondtuk, na, megyünk szikranézőbe. Mindegyikünknek a szikraeső tetszett a legjobban, meg a természetes bőrfűjtató sípoló hangja. Lábbal fűjtattunk, kettőnknek kellett ráállni, majdnem úgy, mint a templomi orgonánál a kisebb gyerekeknek. Ilyenkor a zompornyai parázból milliő szikra szállt fölfelé a sátor alakú kürtőbe. Kék, vörös, fehér, sárga. A nagyszájú kormos kürtő meg mohón nyelte, habzsolta a színeket, mint aki sohasem akar jóllakni velük.

Hasonló szikraesőt azelőtt csak akkor láttam, amikor a vándorköszörűs Józsicigány érkezett a falunkba. A téti cigánysorról járt át évente általában kétszer. Gyalogosan, útba ejtve Tényőt is. Több az, mint húsz kilométer az erdőn keresztül, hogy a lába nem kopik derékig, szokta mondani az apám. Megérkezett kora tavasszal, mielőtt elkezdődnének a földmunkák, és késő ősszel, amikor a befejeződnek. Kétkévényi tömött bajusza volt és óriási karimája fekete kalapjának, melyen átütött az izzadsággal vegyes hajzsír undorító színe. Bokáig érő lódenkabátja telis-teli volt zsebekkel. Olyan száz méterenként állt meg azzal a furcsa tákolmánnyal, ami hatalmas fatalligára és velocipédre hasonlított egyszerre. Soha nem járt egyedül, minden alkalommal hozott magával egy, olykor két pulyát is. Rekedtes hangján, mint ahogyan a kisbírónk szokta, elkezdett kántálni: kasza, kappa, balta, nem lesz rozsdá rajta! A jónép meg csak úgy gyűlt köréje. Sohasem értettem, hogyan jöhet elő annyi sok szép szikra a masinériájából, amikor a köszörűkő nyakig benne forog a vízben. Tíz, húsz, ötven filléret kapott a munkáért. Ahol vékonyan állt a pénz a háznál, megtette néhány szál sodort cigarettát vagy egy kis vágott kapadohányt. A Józsicigány árult tűzkövet, sikalóport, sztaniol papírt, világháborús öngyújtót, de vécémerést is vállalt, ennek viszont jól megkérte az árát. Az italt azt sohasem fogadta el, nem úgy, mint a fosztó drótostót, aki öregapám szerint úgy be szokott csettinteni, hogy még Krisztus urunk is kitért előle, ha egyáltalán tudott. Ettől a drótostóttól nagyon félttem, mert egyszer azt mondta nekem, eeviszlek te ördögökka, csak kapok írted egy sánta lovat! Valamikor, húsvét tájékán megkérdeztem az öregapámtól, hogy hol lakik ilyenkor ez a részeges drótostót, ő meg csak annyit mondott, hogy a pátkai Mautner szállóban. És, hol van ez a Mautner szálló öregapám? A főszeri dögkút mellett, az Atyaúrsten csillagokkal kivert ege alatt. Hát én el is hittem.

Napokig nem volt szabad kimennem még az utcánkba se. Érdekes, az apám csöppöt sem haragudott rám, csak nevetett ezen az egész kiprédikálásdin. Persze sejtettem az okát. Nem azért, mert ő sohasem járt el a templomba, hanem azért, mert a legjobb barátja miatt prédikáltak ki bennünket, az öreg Vajda fia, a Tibi bácsi miatt.

A Tibi bácsi, ha éppen nem a vasat hevítette, kalapálta, akkor a lovakat szokta patkolni a kovácsműhely előtti placcon. Folyton-folyvást ugratott bennünket. Egyszer azt mondta nekem, kóstoljam meg a Sanyi nevű ló patájáról lenyesett szarut, mert akkor én is tudok majd nyeríteni, mint a lovak! Sőt, mi több, megértem a Sanyi ló nyerítését. Kezembe nyomott menten egy hosszúka, gyufaszál nagyságú patanyesedéket. Kóstold csak meg, piciócsém, mondta, olyan ize van, mint a macskaméznek. Ezen kicsit csodálkoztam, mert tudtam, hogy a macskaméznek, ami a beteg fák kérge alól csorog ki, förtelmesen rossz ize van. Ennek azonban nem volt semmilyen ize, mintha követ rágtam volna. Forgattam, forgattam a számban, arra gondoltam, na, mindjárt nyerít egyet az öreg Szalai lova a Sanyi, én pedig megértem a nyerítését és majd visszanyerítek. De hát nem történt semmi, csak Tibi bácsi nevette el magát, aztán rám szólt, most már köpjem ki, már úgy sem fogom megérteni, mit nyerít a ló, mert túl sokáig rágtam azt a szaros patát. Az égett szarunak viszont furcsa, édeskés illata volt. Nem mondanám, hogy bűdös, inkább érdekes, még szerettem is. Jaj, de sajnáltam a lovakat, amikor nyesték, ráspolyozták a patáikat. Hát még amint rájuk illesztették fekete-melegen a patkót! Sistergett, füstölt. Ezt az illesztést kétszer-háromszor is megismételte a Tibi bácsi. Ráspolyozott-illesztett, ráspolyozott-illesztett. Szegények, gondoltam, annyira fájhat nekik, hogy nem is mernek rúgkapálni, nem is bírnak nyeríteni. A lovas gazda saját ágyékához szorította a lova térdben behajlított hátsó lábát, és a Tibi bácsi csak kalapálta beléje a négy-szögletes patkószögeket. A szögek végét, ami kibújt a másik oldalon, még el is csípte a fogóval, aztán meg elgörbítette, reszelte. Később azt mondta a Szabó Zoli barátom, azért nem nyerítenek ilyenkor a lovak, mert semmit sem éreznek, hiszen nincsen idegük a patájukban. Hát én ezen elgondolkoztam, de elhittem a Szabó Zolinak, mert egy évvel idősebb volt nálam.

Azon a bizonyos napon is ott jártunk szikranézőben, amikor jött az Egervölgyi plébános úr. Amelyik háznál mozgást látott, mindegyikbe beköszönt. Dicsértessék az Úrjézus Krisztus! Hogy s mint vannak, hogy s mint vannak? Megvolnánk plébános úr, dicsértessék, jött a válasz. Hosszú, bokáig érő fakó-fekete reverendában járt, koszlott aktatáskával a kezében. Nekem legjobban az a sok-sok apró gomb tetszett rajta. Hordóhasa még jobban kiemelte ezeket a gombokat. Állítólag ilyenkor szedte be az elmaradt egyházi adót, s ha már arra járt, kibékítette, ha tudta, a civakodó szomszédokat, házaseleket. Akinek kellett, föladta az utolsó kenetet is. Öregapám szerint annak is föladta, akinek nem kellett volna, akit csak a hascsikarása gyötört. Szerinte volt olyan krisztuskörmölő

öregasszony a faluban, aki két kezén sem tudta volna megszámlolni, hányszor részesült az utolsó kenetben.

A baj akkor kezdődött, amikor Egervölgyi plébános úr befelé integetett a kovácsműhely hátsó fertályára és cérnahangján megkérdezte: na, megy a munka, megyen az a munka? Megy az plébános úr, (a kibaszott büdös kurva úristenit) (ezt a ronda káromkodást olyan halkán mondta a Tibi bácsi, hogy csak én hallottam), dicsértessék, ha viszik, kiabálta vissza. Ekkor hirtelen leguggolt hozzám és azt mondta: kapsz egy zacskó süvegcsukrot piciöcsém, szaladj utána, húzd föl a szoknyáját, kérdezd meg tőle, mi a szentszar van a plébános elvtárs lába között, pinna vagy jó kemény szőrös lócs?

A Bonnyaiék háza előtt értem utol az Egervölgyit. Utána már csak arra emlékeztem, hogy csillagokat látok és irtózatosan sajog az arcom. Otthon meg is kérdezte az anyám, miért olyan piros a jobbik felem. Azt hazudtam neki, hogy tűznézőben voltunk és a Sáriöcsi hegesztőport dobott a vashevítőbe. A fölroppenő szikracsóva, vagy ahogyan az öreg Laci bácsi szokta mondani, a cigánybolhák megcsípték kicsikét az arcomat. Hát ezt nem tartottam úgy igazándiból hazugságnak, mert csinált már ilyen többször a Sáriöcsi, sőt még sokkal rosszabbakat is. Hányszor megmontam neked kisfijam, hogy ne bandázzál ezzel a melák Sári gyerekkel, mert ennek még a szeme sem áll jól. Megígértem neki, ágyesz bugyesz, annyiban maradtunk. Aznap elbujdostam a világ elől, vagyis öregapám pajtájába menekültem, el akartam mondani a Miatyánkot, de kétszer is belesültem.

A Józsicigány masinériája jószerivel két hatalmas, vasabroncos, vastagküllős fakerékből állt. Nagyobbak voltak ezek a kerekek, mint a Vigh Laci, pedig a Lacira is úgy kellett fölneznünk. A szarvasagancsos fogantyúk meg olyanok, mint öregapám ekéjének szarvai, csak még hosszabbak. Baloldalt apró lendkerekek sorakoztak és egy jóval nagyobb kerék, amelyet szíjak hajtottak az ütött-kopott pedál segítségével. Ez a pedál is éppen olyan volt, mint a templomi orgonafújtatóé, igaz, valamivel vékonyabb és kopottabb. Jobboldalt köszörűkövek himbálódtak, egészen aprók, kicsik, nagyobbak, nagyok. Ezeket szokta cserélgetni munka közben. A tákolmány körös-körül legalább húszféle szerszámmal teleaggatva, még a szarmerő fangli is elfért rajta. A rúdja villámhárítóként magasodott a Józsicigány fölé. Legeslegelő a karfákkal ellátott kincsesláda rozszant trónszékre hasonlított. Ennek a tetején ült a pulya, mert általában hozott magával egyet vagy kettőt a nyolcból. Ha valakinek kellett egy alig használt kés vagy olló, a Józsicigány megmarkolta a pulya grabancát, együtt emelte föl a láda tetejével, hiszen azok a kosztól mindig összeragadtak. Volt abban a ládában minden, mint Hetsnél, szokták mondani a falusiak. Zsákvarró tűk, fémgombok, tűzkövek, cigaretta-papír, csiriz, ráspolyok, cigarettatartós ezüstdózni, cipőre sarokvas, késnyélnek való szarvasagancs darabok, csiszálószter, törött fogú csontfésűk és még a radai rosseb is...

Válogasson naccsaszony! Nálam válogathat, nem úgy, mint otthon. Esztetet válassza, ez hegyesebb, mint az ura monya! Majd éccaka megtapasztajja kend, hogy melyik bök jobban! Akkor még nem tudtam, miért, de ezen mindig hangosan szoktak nevetgélni az asszonyok.

Az egyik pulyát, a Kisjózsicigányt azért utáltam, mert mindig lógott az orrából a zöldtakony. Egész nap ült a tró-

nusán, és ahogy zötyögött a gödrös úton a kordé, úgy nyúlt és úgy rövidült a takony az orrából. Hiába szoltunk rá, Kisjózsi, lóg a békalába, törd már el! De ő csak nézett ki a fejből és nem csinált semmit. Sohasem csinált semmit a kártyázáson kívül. Saját magával kártyázott! Meg sem szó-lalt naphosszat. Hát ez idegesítő volt. Este, amikor befeljezték a munkát, általában a csókási öregapám faluszéli pajtájában kaptak szállást éjszakára. Öregapádnak igen jó szíve van, befogad az mindenféle gyütt-mentet, szokták nekem mondani a barátaim. Cserébe nem kért senkitől semmit. De a Józsicigány hálából megélesztett minden családi vágóeszközt, beleértve az apám borbélyszerszámaikat is, ollókat, beretvákat... Várjál Ernőpajtás, átfuttatom még őket a fennő kövvön is! Legtöbbször nem csak szállást kapott, vacsorát is. Lisztes tojást, aludttejet sterccel. Akkor kimondottan mérges voltam, amikor a Kisjózsicigány melaszos kenyeret is kért az öreganyámtól.

Nem tőle sajnáltam, de minden alkalommal nekem kellett sorba állnom, ha melaszosztás volt. Szerintem azért küldtek engem, mert a felnőttek között szegénynek számított, ha valamelyik háznál melaszt ettek. Így azt gondolhatták, hogy csak kíváncsiságból megy az a gyerek melaszért. Az apámat kötéllel sem lehetett volna odavon-szolni. Azt mondta, inkább eszünk csicsókát, az is ides. Csak a szegények viszik el a fejadagot. Ez a beszéd járta a faluban. Pedig volt cukorjegyünk, kirajpszögezve a konyhában a stelázi oldalára. Amikor meg cukor érkezett a Kellermayer-féle boltba, öregapám kihúzta a rajpszöget, akkurátusan, harmonikaszerűen összehajtogatta a bélyeg nagyságú cukorjegyeket, a bukszájába tette és zsebre vágta. Rágott néhányat még a szájába tömött kapadohányon, sercintett egyet a döngölt földre, aztán foghegyről odavette öreganyámnak: no, Rozál, maga ebből nem urizál! Nem tudtam, most akkor mi szegények vagyunk vagy gazdagok. Mindenesetre én sem nagyon örültem, amikor kezembe nyomták az üres vödört. Undorodtam a melasztól, de sohasem állhattam meg, hogy bele ne nyaljak a sűrű, büdös, barnás, édes masszába. Volt olyan, nem is egyszer, hogy befostam tőle. A csókási utcakútnál, a fél szemére vak Jelencsics Mária néniék háza előtt mérték egy Vörös Csepel teherautóról, horpadozott, ronda, petró-leum szagú vashordókból. Általában egy-egy vizes vödörrel vagy tejes zséterrel kaptak az emberek. Alig bírtam hazacipelni öregapámékhoz. Ekkor még nem volt kész az új házunk, ott laktunk mi is Csali öregapáméknál.

Ezt a Csali nevet nem tudom, ki ragasztotta öregapámra. Tisztességes nevén id. Háklár Károlynak hívták. A két nagy háború között hajóra ült és meg sem állt Nűjorkig, azon túl is bókászott, a napfínyes Kaliforniáig és később Póókepsziig. Így szokta mesélni nekem. Pedig előtte még a faluból is hétökrös szekérral kellett kimozdítani. Na, jó, volt néhány vásáron Győrben meg Pápán. A Zsömlével és a Bimbóval. Nem tudom, hány hordó bort kellett meginnia, hogy olyan bátor legyen, amitől föl mert ülni a hajóra. Aztán, gondolom, amikor kijózanodott a pátkai csigertől, jó másfél év után hazatértorgott. Szekálták is a faluban. Na, visszagyütt Míster Csali! Mert, ha levelet küldött Amerikából, feladóként mindig ezt a nevet írta a koper-tára: Mr. Charlie Haklar. Hát én csak gondolom, hogy a Csarli nevet nehezen tudták kiejteni a falunkban. Így ragadhatott rá a Csali név, mint ahogyan később énám. Mert így hívtak engemet is akkoriban. A Kiscsali.

Ezt a Kisjózsicigányt nem néztem valami jó szemmel a vacsoraasztalnál sem. Az étek imát is mindig elrontotta, képtelen volt hibátlanul elmondani, hogy Édes Jézus légy vendégünk, áldd meg, amit adtál nekünk, ámen! Aki ételt, italt adott, annak neve legyen áldott, ámen! Ilyenkor ismételnünk kellett, kétszer, háromszor, addig, míg nem lett hibátlan az imánk. Hiába mosdatta az apja a vályúnál szalmacsutakkal, бүдös maradt, taknyos maradt.

Igazán csak akkor öntött el a méreg, amikor egyik vacsora után félrehívta az apámat a Józsicigány és azt kérdezte tőle, hát akkor elvállalod, Ernő pajtás? Leszöl a körösztaptya?

Az apám szó nélkül rábólintott, de kikötötte, hogy holnap reggel jól meg kell fürösztényi a gyereket, valamilyen göncöt majd az enyémből ráadnak, és úgy mennek az Egervölgyi plébános úr elibe. Na, már csak ez hiányzik, gondoltam. Abban is megegyeztek, hogy visznek egy demizson bort a papnak. Az apám „halotthordójából”! Abból ami a tyúkólban volt elásva, lefödve deszkákkal, behintve tyúkszaros szalmával, hogy a finácok meg ne találják bevalláskor. Erről nekem nem szabadott beszélni senkinek sem, még az unokatestvéremnek se. Azt mondta az apám, megfójtalak te gyereket, ha eljár a száz, még a halottaknak sem beszélhetsz róla a temetőben, és nyomatékul gyöngéden meg is szorította a torkomat.

A Józsicigány három darab szípen kikészített rókabűrt hozott magával körösztülopíz gyanánt. Öregapám most sem állhatta meg szó nélkül, a bort beszlopálja, a rókabűrt meg majd megbaszattya veletek az Egervölgyi, aztán sercintett egyet a bagótól. Azt még láttam, hogy az apám nekiáll megnyírni a Kisjózsicigányt, mérgemben a dunyha alá bújtam, ne halljak, ne lássak többé semmit sem. Csak nagysokára aludhattam el.

Latorca partján a nóta más,... Hazámba vágyom, Duna-Tisza partja vár, szebb ott az álom, szebben dalol a madár... Már a delet is elharangozták, amikor ezt a nótaszót hallottam a fölső dűlő felől. Na, az ides jóapadék megihatták a szentilövizet is, inékúnek, mint a valagadűtt verebek, csak aztán a második Mátyás királ meg ne hallja, mer akkor beföllegzett az ű szíp álmuknak, mérgelődött egy kicsikét az anyám, és mint aki el akar bujdosolni szégyenében, leakasztotta az ágasról a kapát, elsietett a hátsó kertbe.

A legföltűnőbb nem az volt, hogy az apám alig talált be a kapun. Megszoktam már, hogyha fölönt a garatra, nem csak a kedve széles, de a mozdulatai is. A Józsicigány egyfolytában mosolygott, rajta alig látszott az ital. Hanem a Kisjózsicigány! Nem akartam hinni a szememnek, se a fülemnek. Mint akit teljesen kicseréltek. Mint akit most húztak elő egy skatulyából. Takony sehol sem. És ez a némagyerek beszélt, csak beszélt, be nem állt a szája. Azt mondta nekem, menjek vele hátra a pajtába, mert olyant mutat, amilyent még biztosan nem láttam ezen a világon. Hát én először meg is ijedtem, de amikor az apja bólintott felém, akkor azt gondoltam, ez tényleg nem hazudhat. Hogyan is hazudhatna, hiszen most keresztelték meg. A pajtában megkért, hogy álljak föl az öregapám által eszkábált kecskelábú asztra. Fölálltam, vártam. A Kisjózsicigány jól megkeverte a kártyapaklit, oda lépett a gondosan fölrakott szénakazal elé. Bal kezé-

vel benyúlt a szénába és azt mondta: ides kistestvirem, most milyen lapot húzzak níked elő a boglyábú?

Tökfilkót, vágtam rá. Nesze, dobta oda az asztra. Makk alsót, piros ászt, zöd marcit... És sorra dobálta elém a lapokat. Mindegyiket más helyről kihúzza a kazalból. Nahát, ilyet! Még a mesében sem lehetséges ilyen, állítottam szentül. Aztán mutatott más szemfínyesztést is. Aprópénzzel, varrótüvel. Egyik ámulatból a másikba estem. Ekkor határoztam el magamban, hogy holnaptól a Kisjózsicigány a barátom lehet! Mi az, hogy lehet? Az lesz!

Késő estig együtt viháncoltunk. Vacsoracsillagkor öreganyám parancsolt le bennünket az öreg Pöntörék diófájáról. Na, dunyha alá tökmagok, Jézus, aztán döngölj!

Reggel sirva vettem tudomásul, hogy a Józsicigányék szedték sátorfájukat, fölkerkedtek és odébb álltak egy faluval. Öregapám vigasztalni próbált, meglásd te kölök, nem tellik ki egy esztendő, aztán meglátogassa ez a körösztfi a körösztaptyát, mert most már az is van nekije.

Hát én hittem az öregapámnak, mert ő nekem még sohasem hazudott.

A varázslatokat másnap reggel azonnal elmeséltem a Sáriöcsinek és a Smidtgyurinak. De ők kiröhögtek, azt mondták, csak akkor hiszik el, ha látják, be-beee! Ezért aztán igen nagyon vártam a következő szezont, amikor majd újra eljön a vándorköszörűs Józsicigány a varázskézü Kisjózsicigánnyal, az én barátommal, és a Sáriöcsiék akkor csúfolódjanak, ha majd meglátják a mutatványt.

Nagy tél volt abban az évben. Cudar hideg. A párttitkár elvtárs és tanácselnök elvtárs kidoboltatta faluszerte, hogy mindenki mehet az erdőbe tuskószedésre, mert népünk bölcs tanítója, Rákosi elvtárs a parasztsággal együttérez. Öregapám egyik este nagy dérrrel-durrall, szentséggel állított haza a tuskószedésből. Baszom én a Köszörűsjózi tudományát, az első vágásra kicsorbult a fejszém éle! Ekkor szólalt meg az anyám, hogy ne mírgelődjék papa, a húsvéti nagyhéten majd kiköszörüli. Így tudtam meg, hogy mikor jönnek legközelebb mihozzánk. Öreganyám kalendáriumában minden áldott este visszszámoltattam a napokat. Már csak ötvenegy, már csak tizenkettő, már csak egy nap a húsvéti nagyhéti, aztán hétfőn megérkeznek a falunkba.

Azon a hétfői napon éppen a strikkezésből szaladtam haza egy kis csicsedliért, mert a Sáriöcsi elnyerte, jobban mondva elcsalta az összes aprópénzemet, amikor meglátam a köszörűs masinát a gádorban. Na, végre itt vannak, gondoltam. Nálam jobban akkor senki sem örülhetett ezen a földkerekségen. Rohantam hátra a pajtába, biztos voltam benne, hogy ott vár már engemet kártyapaklival a kezében a Kisjózsicigány. A pajtában sehol senki. Szaladtam be a konyhába. Senki. A tisztaszobában is csak öreganyámat találtam. Ott térdepelt az ómárium, a szűzmáriás szentkép és a jézusos feszület előtt. Pislogott egy szál fekete masnival átkötött gyertya, ő pedig a rózsafüzért morzsolgatva imádkozott. Add uрам, hogy a takonykór messzire kerülje el ezt a házat, Ámen!

A kapcsolatháló mint szerkezet és médium

Műhelyjegyzetek az irodalmi történet és szociológiájához

1

A kapcsolatháló irodalomtörténeti szempontú kutatása régi, realiztikus hagyományra megy vissza. Amióta életrajzot írnak, amióta egy-egy író pályáját fölmerik, valamilyen az íróhoz tartozó szülők, rokonok, barátok és ellenfelek, sőt – egyáltalán nem utolsósorban – a szerelmek számbavétele is zajlik. Egyik-másik ilyen szereplő ismeretes, egyenesen az életrajz központi jelentőségű figurájaként jelenik meg az interpretációkban. Petőfi nélkül például nincs Arany János-életrajz, Szulimán nélkül Zrínyi-életrajz, Lilla nélkül Csokonai-életrajz, s így tovább. A példák számatlanul sorolhatók. A szerelmek mint a kapcsolatok kitüntetett jelentőségű aktorai ráadásul egészen speciális szerepet is kapnak a biográfiákban: ők a „múzsák”, a nagy alkotó *ihletői*. Ezek a hagyományos szerepmegközelítések, persze, sok naivitással és/vagy romantikus „színezéssel” párosultak: inkább az életrajz „élő” ikonjai jelentek meg bennük, semmint szociológiailag is megalapozott leírások, s az ilyen, mondhatnánk archaikus megközelítések hozadéka, jó esetben is, mindig „adalékszerű”. Az irodalmi történet és reálfolyamatait, szociokulturális természetét vizsgálva azonban kiderül, hogy az absztrakt matematikai elvként, majd szociológiai modellként is tudományos státusba került *network*, azaz *kapcsolatháló* érdemi figyelembevételével az irodalmi folyamatok megértése szempontjából is tanulságos. S ez, ha jól belegondolunk, természetes is, hiszen mint minden emberi tevékenység, a nyelvi műalkotás létrehozása is végső soron mindig kollektív tevékenység. Addig ugyanis, ameddig az „alkotó” – maga elé téve a papírt – tollat fog és írni kezd, hosszú és bonyolult előzetes szociokulturális folyamat zajlik le. Eltekintve attól, hogy már a papír, toll és tinta előzetes előállítás is emberek összerendezett tevékenységének eredményeként áll az „alkotó” rendelkezésére, maga a szorosabb értelemben vett alkotói folyamat is bonyolult interakciók sorozataként írható le. Az alkotó interakciója ez a folyamat a külvilággal, a múlttal, a világ előzetesen – nyelviileg – megteremtett képével, ha tetszik, a „szöveg-gel”. Ám ezt a folyamatot (érthetően, de mégis elfogadhatatlanul) az irodalmi hermeneutika végletesen redukálja, a textualizáció (szűkkeblűen fölfogott) folyamatává szűkíti le, csak a szövegek valamiféle rejtélyes összjátékát ismerve el releváns fejleménynek. Valójában azonban, tudható, a „testetlen” és önálló sodott szövegek automatikus össztékával számolni egyáltalán nem realiztikus, sőt kimondottan irreális elképzelés. Bármennyire praktikus is elméleti nézőpontból egy ilyen elképzelés, egy ilyen radikális redukció, maga a művelet, amelynek eredményeként az ilyen értelmezői pozíció létrejön, nem több önkényes

primitivizáló elvonásnál: a valóság egy releváns dimenziójának önkényes kiiktatásánál. A szöveg léte, megszületését illetően éppúgy, mint „hatása” történetében, embereket föltételez. A szöveg emberi teljesítmény. Ember nélkül a „szöveg”, ez a mostanában erősen mitizált entitás, ha valami csoda folytán előzetesen létre is jött volna, nem több, mint élettelen tárgy, jelentés nélküli űrszemét egy élettelen bolygón. Aligha vitatható ugyanis, hogy a szöveget, a valóságost, mindenkor az ember, ez a biológiai és szociokulturális lény hozza létre, adja tovább és fogadja magába. Márpedig – s itt válik érdekessé a probléma a network-kutatás számára – ez az ember mindig csak mint egy embercsoport tagja értelmezhető, sohasem önmagában. Robinson, a magányos hajótörött is hozza magával – emlékezetében tárolt tapasztalatként és/vagy a véletlenszerűen rá maradt tárgyi kultúra roncsaiként – a megelőző kollektív emberi erőfeszítések eredményeit. Ezek nélkül, nem kétséges, életben sem tudna maradni, elemi életföltételeit sem tudná magának megteremteni. Sőt ő maga is, még szűk, biológiai értelemben is, csak mint két, előzetesen létező ember közös tevékenységének eredménye képzelhető el. Valójában tehát, ha jól meggondoljuk, az igazi probléma éppen abból adódik, hogy az emberi teljesítmény megértése – a szövegre redukálhatóság eszményével szemben – a minden ember összefügg minden más emberrel relációval kénytelen számolni. A valós probléma éppen hogy az emberi világ áttekinthetetlennek látszó gazdagsága, bonyolult „huzalozása”.

A kapcsolatháló empirikus vizsgálata itt jön a képbe. A „minden ember összefügg minden más emberrel” fölismerés a gyakorlati elemzés során behelyettesíthető a tényleges ember konkrét és közvetlen kapcsolathálójának megfigyelésével. S a személyes network, mint vizsgálandó tárgy, több előnnyel is jár. Egyrészt: a valóságos ember valóságos és közvetlen kapcsolatainak rendszerét írja le és értelmezi. Mindenkiel számol, akivel számolnia kell, s nem kever hozzájuk fölösleges, redundáns elemeket. Másrészt: éppen azért, mert az így figyelembe vett emberi reláció valóságos, terjedelmének gyakorlati határai vannak, s ez a konkrét network, az emberi kapcsolatfönn tartó képesség egyéni limitáltsága következtében, empirikusan mindig föl- és bemérhető: nem vész el a rossz végtelenségben. Azaz: a személyes network nem áttekinthetetlen: mindig körbehatárolható és leírható. Harmadrészt: minden kapcsolatháló – per definitionem – konkrét, valóságos és így a filológia eszközeivel leírható és értelmezhető emberekből áll. S ezek az emberek – az intertextualitás elvont teorémájával ellentétben – „testesek”: a valóságos létezés paramétereivel bírnak. Gazdagabbak és beszé-

desebbek, mint a steril konstruktumok. Negyedrészt: a kapcsolatháló vizsgálata nem zárja ki a vizsgálatból a szövegeknek az intertextualitás elmélete által is érzékelt alapösszefüggéseit. A kapcsolatháló és a szöveg (a valószínűs) nagyon is összetartozik, sőt a network-kutatás az intertextualitás valódi összefüggéseinek elismerését és értékesítését is jelenti, fől számolva annak mesterséges sterilitását és csökkentve önkényességeit.

Előnye, hogy érzékelhetővé és leírhatóvá teszi az intertextualitás valódi fenomenjét, mondhatnánk: a szöveg konkrét útját.

2

Fölmerül a kérdés: hogyan határozható meg a gyakorlatban egy személyes network? Leegyszerűsítve a kérdést: kikből áll? A válasz, elvont szinten, könnyű: azokból áll a kapcsolatháló, akikkel a network központi figurája, esetünkben az író ténylegesen kapcsolatban áll, akikkel érintkezik. Ez az elvont válasz azonban, ha jól belegondolunk, további kérdéseket vet föl. 1. Az ember, ismeretes, a modernitás körülményei között általában viszonylag sok más emberrel érintkezik, vagy legalábbis érintkezhetik. Egy sok komponensű hálózatot leírni pedig, ha teljességre törekszünk, egyáltalán nem könnyű, sőt már-már lehetetlen. Így realizisztikus az újabb kérdés: „mindenki”, például a sarki fűszeres, a villamoskalauz vagy a pincér is a network része-e? Vagy az ily típusú, „érdektelen” szereplőktől, mint a kapcsolatháló súlytalan és neutrális elemeitől a gyakorlatban el lehet tekinteni? 2. S ami még talán ennél is lényegesebb kérdés: akárkikből áll is a network, hogyan határozzuk meg, hogy kik tartoznak bele, s kik nem? Azaz: mi adja a networkbe tartozás kritériumát?

E két kérdéssorozatra, úgy gondolom, célszerű egyetlen logikai keretben válaszolni. Az mindjárt s mindentől függetlenül leszögezhető: mindenki, akivel az író érintkezik, valamilyen impulzust (nyelvi és/vagy nonverbális metakommunikatív jelzést) közvetít hozzá. Elvileg tehát azok, akik e csoportba tartoznak, a network komponensei. S ez a teljességesszmény nem is életszerűtlen, szcientista eszmény. Adott esetben ugyanis, mint a tapasztalatok mutatják, még a nonverbális metakommunikatív jelzések, illetve az ilyen jelzések leadói is fontosak lehetnek. 1956-ban például a Köztársaság téri, fejjel lefelé, lábánál fogva fölakasztott ávos tiszt pusztá látványa is erős impulzust jelentett mindazokra, akik ott voltak, maguk a lincselők pedig kétségkívül beletartoztak a téren jelenlévők potenciális kapcsolathálójába – jöllehet a szemlélők a lincselőket esetleg személyesen nem is ismerték. Nem kétséges, persze, hogy az ilyen mozzanatok s az ilyen szereplők tevékenysége többféle narrációt rejt magában: többféleképpen lehet „elmesélni”, s többféle értelmezést lehet adni nekik. De a kapcsolatháló ilyen *határszereplő*inek jelentőségét, bármennyire határhelyzetben vannak is, nem lehet tagadni. S ha kevésbé véres példákat keresünk, akkor is hasonló eredményre jutunk. A pesti utca szereplői, akikkel mint járókelő, kávéházakba, trafikokba betérő ember Kosztolányi nap mint nap találkozott, s akiket eközben megfigyelt, olyannyira jelentéssékké váltak számára, hogy rövidprózájának nyersanyagává, „témaívá” lettek. Róluk szóló írásai kötetekre rúgnak. Azaz, levonható a következtetés:

a network határszereplőivel is célszerű számolni, még akkor is, ha ez kutatástechnikai nehézségekkel jár.

A network tulajdonképpeni tagjai azonban gyakorlatilag egyszerűbb esetet jelentenek: ezek viszonylag egyszerűen számba vehetők. A narratív forrásokban szereplő rokonok, barátok, ismerősök éppúgy ide tartoznak, mint a levélgyűjteményekből kiszemelgethető levelező-partnerek, vagy az írói dedikációk címzettjei és az íróknak könyvet ajánlók. Utóbbiak számbavétele ráadásul formalizálható és kvantifikálható. De fontos e vonatkozásban, hogy még azok a szereplők is, akik csak a narratív források elmosódott arcélú szereplői, a filológia régi, hagyományos eszközeivel szintén bemérhetők, számba vehetők.

A network elemeinek, tagjainak kijelölése tehát, ha nem is pusztá automatizmus eredménye, a gyakorlati filológiai munka révén, legalább hozzátétőlegesen mindig megoldható.

Az eddig mondottakban azonban implicit az is benne van, hogy a network nem azonos súlyú szereplők homogén rendszere; az egyes tagok súlya és szerepe változó. A kapcsolatháló valamiképpen tagolódik. De hogyan? Az első, már közvetlenül irodalomtörténeti relevanciával bíró probléma kétségkívül ez.

A kapcsolatháló, egy összefüggésben, megjeleníthető úgy, mint középponttal rendelkező koncentrikus körök sorozata, amelyekben a kapcsolatháló tagjai a központtól *változó távolságra* ezeken a koncentrikus körökön helyezkednek el. Ki közelebb a középponthoz, ki távolabb. Az egyes network-tagok elhelyezkedése eszerint a középponttól mért távolságukkal jellemezhető, s a jellemzésre használható skála két szélsőpontja a *közeli* és a *távoli*. A konkrét network-tag pontos „távolsága” a középponttól persze csak nehezen föl mérhető, még nehezebben számszerűsíthető, de az, hogy valaki a network „közeli”, „távoli”, esetleg éppen e kettő közötti, „köztes” tagja-e, az empirikus anyagban mozogva jól érzékelhető. S bizonyos források egy hozzátétőleges kvantifikációt is lehetővé tesznek (az éveken keresztül ismétlődő levelek mennyisége, a dedikációk száma stb.). E megközelítés előnye kettős. A távolság, mint szempont, nem spekulatív jellegű mozzanat, egyezik a mindennapi emberi tapasztalattal. Saját életünkben is jól tudjuk, hogy pl. vannak közeli barátaink és távoli ismerőseink stb. Másrészt egy ilyen, „távolságra” figyelő megközelítés értelmezhetővé teszi a határhelyzetben lévő tag helyzetét. A network szélén, már túl a szorosabb értelemben vett kapcsolathálón, vannak szereplők, akik alkalmilag érintkezésbe kerülhetnek velünk, s valamilyen szempontból, egy-egy pillanatra fontosakká válhatnak. Ezzel a megközelítéssel tehát ők is látóterünkbe kerülnek, s értelmezhetőkké válnak. A távolságot mérő network-elemzés az egyénnek a szociokulturális mezőben elfoglalt helyét és szerepét tudja leírni, megmutatni. Az a tény, hogy milyen társadalmi szegmensből regrutálódnak a *közeli* kapcsolatok, s ezek együtt milyen szociokulturális paraméterekkel bírnak, illetve az, hogy ugyanez az összefüggés milyen konfigurációt rajzol ki a *távoli* kapcsolatokból, nagyon erős szociológiai dimenziót fed föl. Megmutatja, hogy a network középpontja milyen társadalmi összefüggésekben helyezkedik el, milyen relációba van belekötve – vagyis a társadalom mely szegmensében mozog, s ez a szegmens milyen szociológiai jellemzőket mutat föl.

A kapcsolatháló szereplőinek viszonya azonban

nemcsak a távolsággal jellemezhető. Legalább ennyire fontos a „kapcsolat” *erőssége* is. A network-kutatás szociológiája éppen ezért megkülönböztet úgynevezett *erős* és *gyenge* kötéseket. Ez a megkülönböztetés megint a mindennapi tapasztalatra megy vissza. Személyes életünkben is tudjuk, hogy vannak „ismerőseink”, akiknek hozzánk való kapcsolódása erős, évtizedek viharait is túléli, s legyőzi a mindennapi életben termelődő konfliktusok, érdekellentétek stb. keltette feszültségeket. Akik, mint régi barátok, szerelmek stb. úgy tartoznak az életünkhöz, hogy tudjuk, mindig számíthatunk rájuk, hogy a kötelék, amely hozzájuk kapcsol, erős. Az, hogy ez a kötés az érdeken, vagy ellenkezőleg, az érzelmeken alapul-e, network-szempontról egyremegy, csak intenzitása, ereje fontos. S azt is tapasztaljuk, vannak ismerőseink, akik csak laza szálakkal, ideiglenesen, csak életünk egy-egy (változó fontosságú) helyzetében kapcsolódnak hozzánk. Akik, bár ma valamilyen együttműködnek velünk, holnap akár ellenségeink is lehetnek: az, ami összeköt velük, csak „gyöngye kötés”. Az erős, illetve gyenge kötések megkülönböztetése persze látszólag nem több, mint a közeli, illetve távoli pozíció verbális átnevezése, újradefiniálása. Valójában azonban az erős és gyenge kötés megkülönböztetése másféle elemzési megközelítés lehetőségét nyitja meg, mint ami a közeli és a távoli megkülönböztetésben benne rejlik. Paradox módon

ugyanis a szociokulturális mechanizmusok megértése szempontjából éppen a gyenge kötések szerepe az igazán tanulságos. Mert amíg az erős kötés engem olyanokhoz fűz, akik a lényeges dolgokban vagy megegyeznek velem, vagy komplementerek, addig a gyöngye kötések éppen a *különbözők* kapcsolatát, érintkezését jellemzik. Márpedig új, az enyéimtől radikálisan különböző tapasztalatokat és megfontolásokat csak olyanoktól kaphatok meg, akik különböznek tőlem, akik másmilyenek, mint amilyen én vagyok. Amíg az erős kötés szerepe „csupán” affirmatív, hiszen a barátaim tapasztalatai és vélekedései, mint az enyéimmal egyező megerősítik saját tapasztalataimat és vélekedéseimet, addig a gyöngye kötésként leírható emberi kapcsolataim, éppen viszonylagos idegenségük és különbözőségük révén, *új* tapasztalatok és vélekedések potenciális átadójaként funkcionálnak. Magyarán, az, hogy egy embernek milyen gazdag a gyöngye kötésként meghatározható kapcsolatrendszere, sok vagy éppen kevés az ilyen, tőle beállítódásban különböző ismerőseinek a száma, a világra való egyéni (specifikus) nyitottság mutatója. Aki sok és sokféle gyöngye kötéssel rendelkezik, az lényegesen nagyobb rálátással bír a világra, mint azok, akik szignifikáns mértékben csak saját közegükben mozognak, s nem, vagy csak ritkán és véletlenszerűen lépnek ki abból.

Persze, az elemzésben az erős kötések affirmatív szere-

pe sem hanyagolható el. Ezek hiánya, az ember társadalmi visszaigazolásának elmaradása, izolációt és instabilitást eredményez. Megléte is, hiánya is fontos mutató.

Summázva az eddigieket: ha valamely író konkrét kapcsolathálóját a *távolság* és az *erősség* szempontjai szerint részletekbe menően leírjuk, olyan egyénpontú és speciális szerkezetű mikrotársadalmat írunk le, mely nemcsak szociológiailag lehet érdekes, de az egyén – az író – szempontjából is fölöttébb tanulságos. Az egyén, az író társadalmi tapasztalatai ebből a mikrotársadalomból érkeznek, ezt képezik le, s ő maga is ebből nyeri – rá jellemzővé váló – szociokulturális inspirációit.

A műalkotás, mint közös produkció eredménye, e dimenzió föltárása után, arra alapozva érthető meg.

3

A kapcsolatháló szereplői kiadnak egy szociológiailag leírható szerkezetet, az egyes tagok pedig – egyenként is, együtt is – szociológiailag jellemezhetőek. Ez eddig, mondhatnánk, tiszta rutin. De a network – látnunk kell – irodalomtörténeti szempontból nemcsak ez.

Mivel a kialakuló szerkezetet élő, eleven emberek alkotják, akik interakcióban állnak a network középpontjában állóval, ez a szerkezet nemcsak valami elvont konstruktum, amivé a tudományos elemzés teszi, hanem a tapasztalatok és vélekedések áramoltatásának szerve is. Ami a szerkezet tagjainak személyes élmény, az tapasztalatként és arra épülő vélekedésként továbbadódik a középpontban álló, s mindezt sajátjává asszimiláló egyén számára. Azaz: a network, irodalmi nézőpontból, nemcsak szociológiailag leírható, „merev” struktúra, hanem értelem- és jelentésképző *medium* is. S nagy előnye, hogy ennek a közvetítési folyamatnak, ennek a mediális funkciónak mind a „külső” (szociológiai), mind a „belső” (textuális) dimenziója megragadható és leírható.

Az „egyszerűbb”, de egyáltalán nem mellőzhető dimenzió a szociológiailag leírható, de filológiai rekonstrukciót is igénylő dimenzió. Ezt az életrajzi filológia művelői régóta ismerik, valahogy le is írják, igaz, többnyire csak „oldott”, anekdotikus narrációval, mint „eseménytörténet”. Az életrajz eseménytörténete mögött azonban, ha tudjuk, hogy mire célszerű figyelni, egy működésben lévő kapcsolatháló, egy személyekből megszerveződő médium is kirajzolódik számunkra. Pontosabban: kirajzolódik a hálózat mediális funkciója – a tapasztalatok, vélekedések, eszmék áramoltatásának konkrét, történeti folyamata.

A mediális kapcsolatháló formájában való érvényesülésének alapeseite nyilvánvalóan az *én* és a *másik* közötti érintkezés és „kommunikáció” – az *én* szemszögéből leírva. Ennek az érintkezési viszonyoknak persze számtalan konkrét megjelenési variációja van: az újszülött–anya viszonytól a két személyiség közötti barátságon át a szexuális is telített párkapcsolatig. Szociológiailag, de csakis szociológiailag ez az *én* és a *másik* közötti információáramlás „egyszerű” eset, a mindennapi tapasztalatból is jól ismert. Az egyik átad valamit a másiktól, miközben ő maga is átvesz valamit a másiktól. A konkrét mentális tartalmak adott történeti föltételek közötti közvetítése szempontjából azonban, éppen a lehetőségek nagymértékű variabilitása miatt, pontosabban: a modern társadalmakban létrejövő nagyszámú *én*–*másik* típusú viszony potenciális sokfélesége miatt, ez a mediális szerep csakis

konkrét elemzés és leírás nyomán nyitható föl. Nyilvánvaló az is, hogy az ilyen viszony egyaránt magára öltetheti az együttműködés és a harc formáját, s mindkét esetben (bár más-más módon) konfliktussal is járhat. Ez pedig már tagolja az *én* és a *másik* típusú érintkezési viszonyok szerveződési módját, az igen–nem bináris logikája szerint.

Ezt az *én* és a *másik* típusú kapcsolatot nem számolja föl, de egy – bár amorf, ám mégis jól érzékelhető – egész-elvű rendszer részévé teszi az informális csoportokban zajló érintkezés. Ennek a kapcsolódási lehetőségnek a gyakorlatban megint nagyon sokféle konkrét formája lehetséges, szimptomatikus esete azonban alighanem az irodalomtörténetből már viszonylag jól ismert kávéházi törzsközönség, illetve ezek tagjainak az egymás közötti érintkezése. Az író, aki egy meghatározott kávéház rendszeres vendége, nemcsak a pincérel, ugyanoda járó barátival és kollégáival érintkezik itt, de – ráadásként – viszonyba kerül a személyek fölötti „kávéházi közvéleménnyel” is: azzal a légkörrel, „hangulattal” és vélekedés-rendszerrel, amely, bár konkrét emberek aktivitásából alakul ki, már személytelen entitásként jelenik meg az egyén számára. S a törzsvendég érzékeli azt is, hogy a kávéház közönsége nem homogén; törzsvendégekre és alkalmi betérőkre tagolódik, a törzsközönség pedig különböző rekrutációjú és irányultságú csoportokból áll össze. Ezáltal a kávéházban realizálódó *én* és a *másik* típusú egyedi érintkezések is részben egymástól különböző, részben egymást kiegészítő, s így az együttműködést erősítő vagy éppen fölbontható szerepűek. Az itt nyert tapasztalatok és vélekedések így csoportos megerősítést (affirmáció) vagy hatálytalantást (dekonstrukció) szenvednek el, de semmiképpen nem maradnak meg a maguk elvi izoláltságában. Így azután többféle egymást erősítő, illetve hatálytalantató „információ” (tapasztalat és vélekedés) jut el az énhez – mondjuk arról, hogy mivel lehet megnyerni Osvát Ernő szerkesztői elismerését, vagy arról, hogy az irodalmi mező szereplői közül ki az „igazi”, a jó író, s ki az érdektelen, egyáltalán: mi az irodalom aktuális értelmezése, önmeghatározása stb.

Hasonló, de belső relációit illetően egyneműbb képet mutat az a csoport, amely vagy eljutott már a formális megszerveződésig, vagy afelé közeledik. Ilyen formális vagy kvázi-formális csoport volt például egy időben a Nyugat vezető munkatársainak rendszeres hétfői összejövetele, vagy a különböző – jogilag is legitim – irodalmi társaságok sora. (Utóbbiakra számos példa fölhozható a Petőfi Társaságtól a Vajda János Társaságig, az országos hatáskörű fővárosiaktól a lokális szerepkörű „vidékiekig”.) E csoportok mint csoporton belüli érintkezési viszonyok keretei relatíve nagyfokú egységességről árulkodnak, s az egymás közötti információáramlás médiumai: e csoportok, mivel előzetes szelekció nyomán jönnek létre, tagjainak belső, egymás közötti megerősítését szolgálják. Azaz: az ilyen csoportok elsődleges funkciója az affirmáció. Ugyanakkor egy *másik* síkon természetesen zajlik az egymással való rivalizálás (s a rivalizálás „kezelése”) is. De az elsődleges mindenképpen az, hogy a „*másik*” témáinak, írói módszereinek, poétikai elképzeléseinek kölcsönös megismerése, túl a lehetséges ösztönzéseken, az azonos vagy rokon irányba fejlődés lehetőségeinek megteremtője. Egy-egy irodalmi áramlat, vonulat vagy „iskola” létrejöttének *közvetlen* szociológiai magyarázata itt keresendő. Más kérdés, hogy ezek az áramlatok konk-

rét formájukban mennyire zártak vagy nyitottak, az egy irányba mutató lehetőségek milyen széles körét fogják át stb. S más kérdés az is, hogy természetesen *csak* az egynemű csoportok létre visszavezetni az ilyen áramlatképző lehetőségeket elméletileg is tarthatatlan, hiszen minden valamire való irodalmi áramlat (stb.) végső soron az *egész valósághoz* való viszonyából meríti azokat a készleteket, amelyek megszületéséhez, sőt már – előzetesen – a csoportba szerveződéshez is szükségesek. Ez a tágabb összefüggés azonban nem hatálytalanítja a csoportok valóságos – megfogható és leírható – funkcióját.

Gondolatmenetünk e pontján azonban, oszlatandó a rossz beidegzettségeket, célszerű egy, meglehet talán szokatlan terminust bevezetni. A kapcsolatháló ugyanis nemcsak az, aminek a hétköznapi tapasztalat fölfogja, azaz nemcsak az élő, valóságos emberek kapcsolata, hálója. A kapcsolatháló alapformája, amely „közelinek” is nevezhető, persze csakugyan a valóságos, élő emberek alkotta network. Ám ez a reláció kiegészül egy közvetett és „távoli” kapcsolathálóval, amely már nem élő, valóságos emberek közvetlen viszonya, érintkezési rendszere. Ez a jobb híján „távolinak” nevezhető network minden ellenkező látszat ellenére mégis valóságos network, hiszen bár az én számára ez esetben már nem az élő, valóságos ember jelenti az érintkezési lehetőséget, hanem „csak” műve, de a tőle távol lévő ember legfontosabb funkciója, mentális reprezentációinak személyétől már elvált, szöveggé lett, de nyomtatásban, elektronikus formában vagy más módon elérhető eredménye mégis valóságos viszonyba kerül az én-nel. Az így létrejövő összefüggés persze nem szűkíthető le arra a valamire, amit egyes elméletek „nyelvi megelőzőségként” tartanak számon. Az „olvasó” ugyanis, aki olvasóként is a saját networkje középponti figurájaként értelmezhető, nem a szöveguniverzum valamilyen formában már tárolt teljes, főlhalmozódott készletével kerül közvetlen érintkezésbe, hanem csak bizonyos szerzők bizonyos szövegeivel: a szöveguniverzum egészéhez mérten csak egy nagyon kicsike kis szövegvilággal. S ez a gyakorlatban megvalósuló „szelekció” a véletlenek-esetlegességek, illetve a tudatos megfontolások ugyanolyan kombinációjáról árulkodik, mint a személyes, közvetlen, „közeli” kapcsolatháló kialakulása is. Véletlenszerű tájékozódás és sok-sok, végeredményben terméketlen, „eredménytelen” „kontakt” *után* a fontosként és/vagy érdekesként vélelmezett szerzők szövegeivel tartom a kapcsolatot. Az ő könyveiket veszem meg, az ő folyóirat-közleményeiket kísérem figyelemmel, sőt olykor a velük kapcsolatos, rájuk vonatkozó „másodlagos” szövegeket érdemesítem olvasásra – úgy, ahogy az „élő” emberekkel, kapcsolathálóm tagjaival is teszem. Ez a „távoli”, csupán a szövegekkel való viszonyra korlátozódó network a maga testetlenségében már a modern kor szükségszerű s figyelmen kívül nem hagyható fejleménye: a világ – fizikai távolságokat legyőző – „kitágulásának” (azaz fokozott mértékű birtokbavételének) eredménye. Mert amíg a premodern világban jórészt csak a „közeli”, azaz ember s ember közötti közvetlen érintkezés networkjeinek lehetősége volt adott, a modern kor új technikai lehetőségei (s a kapitalizmus dinamikájából adódó új igényei) megteremtették a közvetlenül elérhetőn túli kapcsolódás gyakorlati lehetőségét is – igaz, csupán redukált és személytelenített formában. S ez az új összefüggés annyiban is a network lényegi jegyeit mutatja, hogy immár nemcsak én érek el

másokat (a mások szövegeit), de ők is elérhetnek engem: a közvetítések technikai-mediális rendszere immár létrejött. Sőt, ma már az is elmondható, a „közeli” és a „távoli”, a közvetlen és a közvetett network bizonyos, speciális esetekben akár fedheti is egymást. Ma már nem különleges ritkaság, ha bizonyos „ismerőseimmel” személyesen nem, vagy alig-alig találkozom, hiszen ezer kilométerek választanak el bennünket egymástól, de a technika segítségével (posta, internet stb.) mégis realizálható a kapcsolat. Pontosabban: a kapcsolat egy redukált változata, amely azonban redukáltsága ellenére is lehetővé teszi a tapasztalatok és vélekedések áramoltatását, „legföljebb” a nonverbális metakommunikáció, ez a mélyen emberi s ugyanakkor meglepően hatékony lehetőség vész el, vagy szűkül le.

S a „távoli”, közvetett és személytelen network fogalmának bevezetése egyáltalán nem csak a technika függvénye. Lehetősége magában a kapcsolatok elvi rendszerében is benne van. A valódi életben ugyanis az a network, amelyik a személy – esetünkben az író – körül fölépül, s amelynek értelemszerűen ő a középpontja, nem az egyedüli s kizárólagos network, amellyel az elemzésnek számolnia kell. Az irodalmi élet – ha ezúttal csak az irodalomról beszélünk – voltaképpen maga is a kapcsolathálók laza hálózata. Sok kis network egymás mellett. Ezek az egyéni networkök, ha jól megfigyeljük őket, bizonyos pontokon s bizonyos személyeken keresztül érintkeznek egymással: az egyén, a maga kapcsolathálójának középpontja így valamiképpen tud a többiről is. Másik, külön kérdés, hogy ez a tudás mennyire pontos és részletes. Az egyénben milyen képpé áll ez össze a többi network tagjairól, s magukról a hálózatokról, s az, amit az egyén „tud”, miképpen épül be saját világa megkonstruálásába? Az irodalmi hálózatok szociológiájának megértése szempontjából azonban e kérdések megválaszolásának előfeltétele az „átjárók” felderítése. Az egyes networkök valódi hálózattá szerveződésének feltétele ugyanis azoknak a szereplőknek a hálózatban való jelenléte, akik két vagy több kis networkbe egyaránt beletartoznak, s így sajátos áteresztőpontként, személyes közvetítőként funkcionálnak e networkök között. Ezek a nagy hálózaton belül csomópontokat alkotnak, s nagyrészt az ő áteresztő-képességükön, személyes kvalitásaikon múlik, hogy az egyik network miképpen érintkezik a másikkal, s az így érintkező networkök a maguk számára milyenként konstruálják meg a másikat.

4

A kapcsolatháló szerkezeténél lényegesen bonyolultabb mediális funkciójának „textuális” dimenziója. Ebben az összefüggésben kell ugyanis számot adnunk arról, hogy a kapcsolatháló miképpen áramoltatja a tapasztalatokat és vélekedéseket, s ez az áramoltatás milyen, tárgyilagos is megragadható és leírható következményeket von maga után. A minket itt érdeklő folyamat, a „testetlen” intertextualitáshoz viszonyítva, már lényegesen gazdagabb tartalmú és bonyolultabb szerkezetű. A szöveg esetlegesen ismert (s esetlegesen ismerhető) pretextusaival való „testetlen” kombinatorika ugyanis nemcsak a valóságos, élő „hordozót” hagyja figyelmen kívül, de azokat a nonverbális, metakommunikatív összefüggéseket is, amelyek

a valóságos élet textualizációját mindenkor kísérik, sőt irányítják és alakítják is, s így a valóságos, történetileg változó „hordozó” beléptetése föltétlenül összetettebb és nehezebben „kezelhető” megismerendő folyamatot tétel-
lez, mint amivel az intertextualitás kutatása foglalkozik.

Voltaképpen, ha jól belegendolunk, azt kell mondanunk, az intertextualitás egész rendszere (sőt pusztán lehetőség is) a kapcsolatháló mediális funkcióján épül föl. S nemcsak azért, mert az ember, megszületésétől fogva, egy ilyen hálózat részese, de – s mindenekelőtt – azért, mert ez a hálózat építi föl mindazt, ami a hermeneutika által elvontan fölfogott szövegeknek a valóságos összjátékához elengedhetetlenül szükséges: az *én*-t, a *nyelvet*, a *hagyományt* és a *kultúrát*. Ezek nélkül nincs, s nem is lehet szöveg, ezek viszont az *én* és a *másik* típusú relációk egyre gazdagodó – táguló koncentrikus körökként értelmezhető – eredményei.

A kezdet, s az egész mediális funkciójú hálózat alapmodellje az újszülött és az anyja viszonya. Ennek a viszonynak a „külső”, szociológiai vetülete ma már megfelelően átlátott; „belső”, minden további fejleményt meghatározó dimenziója azonban a mélylélektani tapasztalatleírások és spekulációk világába visz. Így azt, hogy mi történik ilyenkor az újszülöttben, nehéz, sőt szinte lehetetlen megbízható pontossággal leírni. A különböző mai, posztfreudista irányzatok értelmezési kísérletei azonban sokféle eshetőséget villantanak föl – sajnos, az igazolhatóság megkívánható mértéke nélkül. Ám néhány dolog már így is nagy valószínűséggel állítható. Mindezekelőtt: az anya–csecsemő–viszony egy sajátos *duálunió*ként fogható föl. Azaz, két – már elkülönült – testben egy még igen magas fokú egység, összetartozás állapítható meg. S nemcsak azért, mert a csecsemő voltaképpen maga is az anya testéből különül el, és saját külön útjára annak genetikai és biológiai állományával indul meg. A közös genetikai és biológiai mozzanatok meglétének is fontosabb (már az esetben, ha egyáltalán lehetséges sorrendiséget megállapítani!) az anya és a tőle fokozatosan elkülönülő, önállósló, de sokáig szinte teljesen az anyára utalt, csak őt apercipiáló csecsemő valóságos, konkrét viszonya. E viszony egyik fontos fázisa az ún. *tükörstádium* (ez a 6. és 18. hónap közötti életszakasz), amelynek eredménye az anyától már mentálisan is elkülönülő csecsemő „új” *én*-konstrukciójának kiképződése, az *én* „megszületése”. Hogy pontosan hogyan bontakozik ki ez a folyamat az anya és gyermek között, létrehozva a gyermek saját *én*-konstrukcióját, nagy és bonyolult kérdés. Megválaszolása a mélylélektan meg-megújuló erőfeszítéseinek eredménye lehet, de – sajnos – jórészt csak visszakövetkeztetni lehet rá. Az azonban a legóvatosabb megközelítést érvényesítve is állítható, hogy az „új” *én*-konstrukció, amely az anyától fokozatosan elválva, mind jobban belekerül a világ valóságos folyamataiba, részben az emberi faj adottságaira és a konkrét genetikai örökségre (a szülők biológiai adományára) megy vissza, részben – az egyáltalán nem elhanyagolható mértékben – az anyához való konkrét, külsőleg is determinált viszonyoknak az eredménye. S a kialakuló *én*-konstrukció milyensége nagymértékben attól függ, hogy ez a viszony a maga történeti konkrétségében hogyan alakul. Az anyától elkülönülő új *én*-konstrukció kialakulása, persze, átlagos, „normál” esetben is traumatikus folyamat, s ekkori története egész

életre meghatározza az *én*-konstrukció „hordozójának” lelki háztartását. Az e folyamatban kialakuló zavarok pedig, bár a konkrét összefüggéseket nehéz szabatosan leírni, messzemenően megterhelik az *én* esélyeit. A történetírói nehézség e téren abban van, hogy az énalakító zavarokra igazából csak egy későbbi (már dokumentált) emberi állapotból lehet visszakövetkeztetni, s ez a visszakövetkeztetés csak egy aktuális, ám föltöbb bizonytalan és mindenképpen spekulatív értelmezési mátrix fényében végezhető el. A történetíró tehát itt rá van utalva a mélylélektan különböző iskoláira, értelmezési ajánlataira. De – s ez a lényeg – e folyamat zavarai, következményei mégiscsak megfoghatók, és – legalábbis hozzávetőlegesen – leírhatók. Bármily ingoványos is ez a terület, mára az írók és más művészek retrospektív mélylélektani vizsgálata már figyelemre méltó eredményeket tud fölmutatni. Mindez pedig azért fontos számunkra, mert az *én*-konstrukció maga is óhatatlanul textualizálódik. A sérülések, s az ezeket ellensúlyozó fantáziamunka, sőt az egész úgynevezett elaboráció a megképződött *én*-konstrukció bázisán, az *énre* jellemző mentális reprezentációk alakítójává válik.

Az anya és a csecsemő kapcsolata tehát minden további network alapjaként nyilvánul meg.

Az, ami a hermeneutika számára *alakzat* és *figura*, a valóságban csupán egy lelki dinamika másodlagos megnyilvánulása, textualizálódása.

Mindez érthető is, ha tudjuk, hogy az *én*-konstrukció, amely – láttuk – az anya csecsemője általi percepciójának továbbépítése, transzformálása, szoros kapcsolatot mutat a nyelvvel, a saját nyelvvel. Ennek az összefüggésnek az egyik szimptomatikus megfogalmazása a Lacané, aki szerint „a tudattalan úgy strukturálódik, mint a nyelv”, aminek inverze is igaz: a nyelv úgy strukturálódik, mint a tudattalan. E tézis Kristeva-i kritikája, persze, ezt a fölfogást reduktív leegyszerűsítésnek tartja. Azt hangsúlyozza, hogy, szerinte, Lacan nem vesz tudomást a nyelv-előtti-ről, a test által kiadott jelekről, vagyis a test és tudattalan együtteséről. Ám ez a kritika éppen a szempontunkból fontos lacani alapintenciót erősíti, s a freudi tudattalannak a nyelv felé való „kinyitását” szorgalmazza. Magyarán, s szempontunkból ez a lényeges, a nyelvileg létrejövő reprezentációk – ahogy már Freud is tudta – lényegük szerint „heterogének”. A nyelv, amely történik, mint alrendszer, egyszerre fizikai és pszichikai, s fontos szerepe, hogy a gondolati folyamatokat az érzékelési folyamatokkal egy szintre hozza. Ezt az teszi lehetővé, hogy, ha topikai szempontból írjuk le, a tudattalan és a tudatelőttés között helyezkedik el, s így általa a belső dolgok külsővé válhatnak (ezért lelhetünk benne valódi élményekre!); ugyanakkor a képzelt dolgokat is valóságnak tudja mondani. Nem csak „egyszerű” verbális reprezentációról van tehát szó, hanem egy általánosabb folyamatról. Egy olyan folyamatról, amelyet Freud a „legfőbb emberi lényeg”-nek mondott, Kristeva pedig *signifiance*-nak, s ezt az ember a vallás, az erkölcs, a művészet és a társadalmi lét szintjén az *identifikáció*, az *idealizáció* és a *szublimáció* aktusai-ban hozza létre.

Vagyis: az *én*-konstrukció és a személyes nyelv kiképződésének összetartozó történéseiben egy ontológia alapszerkezete rejlik. S bennük a (külső) társadalom, a test és a tudat sajátos, minden továbbit meghatározó összjátéka és nyelvi kifejeződése alapozódik meg.

Az én-konstrukció és a nyelv ilyesféle összetartozásának tételezését egy régi vágású irodalomtörténész, persze, hajlamos elméleti spekulációnak tartani – s bizonyos mértékig igaza is van. Ám a nyelv posztfreudaiánus értelmezése teljesen mégsem spórolható meg, hiszen bizonyos, hogy a nyelv, mint olyan, az irodalomtörténet-írás egyik központi fenoménja. Az irodalmi mű: nyelvi műalkotás, következésképpen minden, ami valóságos viszonyban van vele, elválaszthatatlan a nyelvtől – attól a nyelvtől, amely a mű szövege, s amely az alkotó legjellemzőbb sajátja. S a médiumként fölfogott kapcsolatháló működésének az egyik első eredménye az, hogy mely nyelv lesz a sajátunké; hogy angolul, németül, oroszul vagy éppen magyarul nyilatkozunk-e meg, sőt az is, hogy ezen belül melyik az az angol, német, orosz vagy magyar nyelv, amely számunkra és általunk éppen realizálódik. (A nyelvnek a személyes networktól való függését maga a nyelv is elismeri, amikor például *anyanyelv*ről beszél, világosan megjelölve a személyes nyelv forrását.) Az persze még viszonylag egyszerű esete a folyamatnak, amelyet Móra Ferenc példájával szemléltethetünk, ő ugyanis azt mondta, hogy nyelvét *szülővárosának*, Kiskunfélegyházának köszönheti. Vallomása kétségkívül pontos. Ignóty vagy Déry Tibor magyar nyelve már bonyolultabb fejlemény. Az ő anyanyelvük ugyanis valójában a német volt, a magyart csak másodlagosan sajátították el, és az édesanyjuktól átvett német nyelv „világnézete” valamiképpen, áttételek sorozatán keresztül befolyásolta az arra ráépülő, azt transzformáló és korrigáló másodlagos nyelvet, a magyart is – amely azonban alkotói nyelvvé vált. Márpedig e két nyelv bonyolult viszonya az alkotásra (is) „használt” nyelvben szükségképpen megjelenik. S ez a másodlagos nyelv, mint szintetikus nyelvi fenomén az én olyan mélyrétegeiről is árulkodik, amelyek irodalmilag is fontosak, ám a hagyományos filológia eszközeivel nehezen értelmezhetőek. Am, ismételjük meg, maga az összefüggés nehezen tagadható, s mint realitás, értelmezése a filológia számára is feladatként nyilvánul meg.

A nyelv természetesen maga is médium. Úgy közvetít, hogy közben alakítja, a nyelv saját „világnézete” szerint kódolja a benne továbbított információt. A nyelvnek ez az alapvető jelentőségű, sajátos funkciója szerencsére a kognitív nyelvészet eredményei felől jól értelmezhető, s így – hozzávetőlegesen – megadható az a nyelvi szerkezet is, amely az író működése során jön létre, s amely a poétikai alakzatokat is prefigurálja. Hogy itt megint egy mélyebb, az emberek közötti kapcsolatból kifejlődő fenoménről van szó, mutatja az a tény, hogy maga a kognitív nyelvészet is a generatív nyelvészet kritikájaként született meg – a nyelvi folyamatok pszichikus valóságának tudomásulvétele során.

A nyelv kognitivistá fölfogása jól demonstrálja azt a szempontot, amelyet – más oldalról indulva – ez a gondolatmenet is relevánsnak tart. Ahogy Banczerowski írja: „A kognitivisták szerint a nyelv nem független és nem autonóm, mivel az emberi megismerés folyamatának közvetlen tükröződése, és így csak mint az emberi ész általános struktúrájának integráns aspektusa kutatható és elemezhető. Ebben az értelemben a nyelv kutatás azonos a megismerés általános folyamatainak a kutatásával. Ezek a folyamatok összefüggésben vannak nemcsak az emberi ész megismerési képességeivel, hanem pszichológiai, valamint kultúr- és társadalmi tényezőivel egyaránt.” Az

a fölismerés pedig, amely ehhez kapcsolódik és George Lakoff nevéhez köthető, az irodalomértés szempontjából is alapvető: „a metafora a természetes nyelv funkcionálásának egyik alapvető módja. A kognitivisták azt vallják, hogy a metafora tükrözi az ember megismerési, valamint gondolkodási folyamatait, és minden nyelvhasználó a metaforák segítségével kommunikál”. E fölfogás a network-kutatás számára nemcsak azért figyelemre méltó, mert – tiszteletre méltó realizmussal – elismeri, hogy „a nyelv kontextusa nem más, mint maga a világ”, hanem azért is, mert saját elsődleges feladatának a „természetes nyelv metaforikájának” a leírását tartja, fölismerve, hogy ez a metaforika „befolyásolja a nyelvhasználók világlátásának módját”. Sőt azt is kimondja, egyenesen „*nyelvi világlátás*”-ról beszélhetünk. S hozzátehetjük: nyelvi szempontból a jelentős író teljesítménye voltaképpen nem is más, mint ennek a metaforizációs folyamatnak az egyéni-esítése, határfokának megemlése.

Az író legfontosabb teljesítménye, nyelve tehát szorosán vett nyelvi szempontból is a személyes network által determinált egyéni adottság és teljesítmény. Adottság, mert emberi viszonylatokból adódik, s teljesítmény, mert ezeknek a viszonylatoknak egyedi, e fokon már csak rá jellemző konkrét variációja. A determinált én önkifejeződése.

A nyelv ugyanakkor – irodalomszociológiai szempontból – az irodalom legfontosabb *alaphagyománya* is. Hagyományszerűen adódik át, s mint ilyen – hogy komplikáltabb legyen a dolog –, maga is egy „önállósodó”, másodlagos médium. A hagyományszerűség abból fakad, hogy az egyéni nyelv kialakulása is alapjában véve a környezetből való öntudatlan átvétel, s mint minden hagyomány, a nyelv is uralja a hagyományban részesülőket. A hagyományba tartozónak fölhasználható nyelvi készlet áll rendelkezésére (az egy nyelvet beszélők egész fölhalmozódott nyelvi potenciálja: „szótár”, grammatika stb.), s ez a készlet, amelyhez az egyén mindig egyéni kapcsolódásokon keresztül jut el, csak egyénspecifikusan, azaz csak részlegesen aktivizálódik általa. Ám amíg ez az alapvető jelentőségű hagyomány eleven, addig meghatározza nyelvi választási lehetőségeimet és opcióimat. A hagyományban, így a nyelvi hagyományban való mozgás is természetesen nem zárja ki az egyén aktivitását, sőt előfeltételezi azt: egyéni aktivitás nélkül nincs élő nyelvi hagyomány sem. S mindezen nem változtat az sem, hogy – mint volt már róla szó – egy szűkebb értelemben, a kapcsolathálóban megtestesülő mediális rendszeren belül a nyelv maga is egy származékos médium, egy „önállósodó”, sőt már-már függetlennek látszó alrendszer. Azaz olyan médium, amely az önmagába – önelvűségébe – záródó irodalomértés horizontján belül a legfőbb, legfontosabb médiumnak mutatkozik. S hogy ez a reflektálatlanul maradó „önállóság” mily erős, mi sem mutatja jobban, minthogy a mindennapi irodalomértelmezői munkában manapság magára a nyelvre szokás redukálni azokat a folyamatokat, amelyeket az irodalmi történelem relevánsnak tekintenek.

A kapcsolatháló, mediális funkciójából adódóan, természetesen nemcsak a nyelvbe, hanem számos más hagyományba is bekapcsolja az írókat. Ezeknek a hagyományoknak a taxatív felsorolása gyakorlatilag lehetetlen, sőt talán fölösleges is, hiszen a lehetséges tradíciók köre egyénileg változó, összességében pedig „végtelen”. Bizonyos – családi eredetű – gasztronómiai hagyománytól, pl. a pörkölt

vagy a töltöttkáposzta kedvelésétől (vagy éppen elutasításától) a politikai mezőt is tagoló politikai tradíciókig terjed a hagyományok íve, amelyekbe az egyén bekapcsolódik – s értelemszerűen a speciálisan irodalmi tradíciók is itt veendő számba. Mindig konkrét, s az adott íróra egyénileg jellemző azonban, hogy az adott történeti szituációban elvileg rendelkezésre álló hagyományhalmazból mi és miért válik aktuálissá, illetve lesz az egyén számára irrelevantis; s az is, hogy az aktualizált hagyományok milyen kombinációt alkotnak. Maga ez az egyénre jellemző kombináció, bár egyénileg változó, mindig heterogén jellegű: az egyes résztradíciók integrálójá végső soron maga a személyiség, amelyik választásait a legkülönbözőbb területeken, nagyon sokféleképpen képes érvényre juttatni. A hagyományba való bekapcsolódás motiválójá azonban végső soron tudattalan mozzanat, s csak kevésbé tudatos, absztrakt intellektuális megfontolás. Az egyénre jellemző hagyománykombináció a külvilággal való érintkezés folytán maga irányítja az egyént. A hagyomány ereje, szabad érvényesülése éppen ebből az át nem látottságból, föl nem ismertségből fakad. A hagyomány, amelyet már átlátok, elveszti fölöttém a hatalmát, formálissá lesz, „kiürül”.

Az eddig mondottakban, implicite, az is benne van, hogy a kapcsolatháló egy kultúrába is bekapcsolja az egyént, így az író is. A hagyományoknak az a kombinációja, amely az adott egyénre jellemző, bármilyen laza és heterogén is, egy összefüggő, sajátos szerkezetű kultúra szövetét alkotja, egy tagolható kontinuumot, amely tükrözi a világnak és vezérloja az egyénnek. A kultúrakutatásnak (történeti vetületben: a művelődéstörténet-írásnak) ez az összefüggésrend adja a tulajdonképpeni tárgyát. Mind az a szempont és megközelítés, ami e diszciplínákban föl szokott merülni, ide vonható, itt rekapitulálható – a jól bejárattott, „hagyományos” megközelítésekétől az újabb, úgynevezett „korszerű” megfontolásokig. E lehetőségek demonstrálása már csak egy konkrét író történeti szempontú, monografikus bemutatásával lenne megvalósítható. Az illusztráló példálódzás itt már elfogadhatatlanul leegyszerűsítő volna. Így itt csak néhány, mindenképpen megemlíthető összefüggés rögzítésére kerülhet sor.

1. A kultúra, amely a maga teljességében a „kifejlett” biológiai és társadalmi lény sajátja, ontológiailag rétegzett entitás. De az egyénnek a kapcsolathálóba való behelyezettsége ezt az entitást messzemenően meghatározza – több szinten is. *Közvetlenül* az aktuális kapcsolathálóval való érintkezés határozza meg, *közvetve* pedig azok az előzetes interakciók, amelyeknek eredményeként a kultúra rendszeralkotó komponensei előzetesen már önállósulhattak. Ez utóbbiak (én-konstrukció, nyelv, hagyományok) viszonylagos autonómiával rendelkeznek, belsőleg is strukturáltak és „kifelé” viszonylag szilárdak: megkülönböztethetők. A kultúra dinamikájában önálló „erőközpontokat” alkotnak, pontosabban ilyenként működnek. A kapcsolathálóknak ez a kettős jelenléte, tudniillik az, hogy nemcsak közvetlenül, aktuálisan vesz részt a kultúra alakításában, hanem mintegy előzetesen, fölhalmozódottan is, az aktuális lehetőségeket messzemenően meghatározza. A kapcsolatháló mint médium így, bár valóban a tapasztalatok és vélekedések áramoltatója, nem egyszerűsíthető le a szimpla átadás/átvétel aktusára. Az aktuális érintkezés nem garantálja automatikusan, hogy az érintkezés során az átvétel meg is történik, sőt, ha az átvétel bekövetkezik is, akkor sem egy az egyben, „tisztán” és maradéktalanul

történik meg. Miért? Az ok viszonylag egyszerű. Az aktuális kapcsolatháló, mely az egyén számára részben mint külső adottság, mint „a” társadalom érzékelésének egyéni tapasztalata jelenik meg, részben – s mindig csak részben – mint inspiratív impulzus, mindig egy bináris logika szerint értelmeződik: elfogadható és elutasítható, korlátozó és inspiráló stb., stb. De ennél is fontosabb, hogy az előzetes, fölhalmozódott interakciók eredményei, önállósulván, részleges autonómiára téve szert, mindegyik külön-külön is szűrőként működik, saját „rendszerigénnyel”, saját kód-dal. Az én-konstrukció ösztön- és vágykésztetései, kapacitása, a nyelv jellege és teherbírása, a hagyományok belsőleg is tagolt gazdag összefüggésrendszere mind-mind speciális igényekkel fordul a kínálkozó lehetőség felé. Azaz: az átvétel mindig egyéni s egyedi.

2. A kultúra egyéni változatának kialakulása szempontjából fontos mozzanat, hogy az egyént érő impulzusok, amelyeket a változó-alakuló kapcsolatháló közvetít feléje, kétfélék: szövegszerűek és/vagy a társadalom nonverbális, ám kikövetkeztethető s egyénileg is értelmezhető jelzései. S a mindennapi gyakorlatban a kettő többnyire össze is fonódik, átjárják egymást. Ezt az összefüggést, bár evidens, célszerű konkrét példával is érzékeltetni. Hallom (mert elmesélik nekem), hogy xy-t, kollégánkat kirúgták állásából. Ez, felületesen szemlélve, egy szimpla narratív esemény. A helyzet mégsem ilyen egyszerű. Eljut ugyanis hozzám eközben a mesélő, a hírhozó metakommunikációja is, látom félelmét, amelyet belőle a hír kiváltott, s így az eseménytörténeten túl érzékelem az esemény mentális következményeit – s szociológiai lényegét: kíméletlenségét. A konkrét narratív „szöveg”, a történet és az azzal összefüggő metakommunikatív jelzés egymást kiegészítő és erősítő tapasztalattá szerveződik. Az, hogy ez az egyénivé vált tapasztalat egy következő fázisban már maga is elmesélhető, azaz a metakommunikatív jelzés is textualizálódik, nem teszi a kétféle impulzus megkülönböztetését fölöslegessé. Az adott esetben ugyanis nem pusztán a narráció, a „szöveg”, hanem maga az esemény s az esemény kiváltotta lelki történés az, ami a tapasztalat fölvevője számára „hatásos”, s ami döntően meghatározza a tapasztalatot. S ebben a dimenzióban érhető tetten az a mód, ahogy az én földolgozza a maga számára a másokkal megtörténteiket, s az „idegen” történetet a személyes tapasztalat státusára emelkedik.

3. A médiumként funkcionáló kapcsolatháló szerepének fontos összefüggéseire vet fényt J. Lotman szemantikai kultúra-konceptiója. Fölfogása számunkra nemcsak azért érdekes, mert Lotman alapproblémája éppen az, hogy „mikor válik elkerülhetetlenné az »én«-tudat alkotó továbbfejlesztéséhez a másik »én«-nel való kapcsolatfelvétel”, hanem azért is, mert a kreatív mozzanatot, amely az új „szöveget” eredményezi, a „feladó és a címzett kódjainak” különbségéhez köti. Azaz, az „alkotó gondolkodási mechanizmus” lényegét az én és a másik „szemiotikai személyiségének” egybe nem esésében leli meg.

De mi magyarázza ezt a paradoxnak tetsző helyzetet? Az információ tökéletes átviteléhez a feladó és a címzett kódjainak tökéletes azonossága szükséges. Másképpen azt, amit átveszünk, „rosszul” dekódoljuk. Ám ha figyelmen kívül hagyjuk „a mesterséges nyelveken történő információ-átadást, akkor a feladó és a címzett

kódjainak tökéletes azonossága szinte teljesen valószínűtlen”. A dekódolás valamilyen mértékig mindig eltér a kódolástól – ismeretes Karinthy nevezetes demonstrációja az oda-vissza fordítások láncolatáról, amikor minden újabb fordítás újabb szövegeket produkál. Ez, ha jobban belegondolunk, természetes is. „Bármily kódrendszer többszintű, bonyolult hierarchiát alkot, melybe nemcsak az általános alkódok, de a rész-, csoport- és a kimondottan individuális kódok is beletartoznak. A szemiotikai személyiséget a kódolási szintek bonyolult összessége alkotja, felölelve az emlékezet teljes tartományát, s ily módon az intellektuális »tanulási szisztéma« tapasztalati bázisát is. Következésképpen ahhoz, hogy az A1 által közvetített T-t A2 hiánytalanul és változtatás nélkül dekódolja, elengedhetetlen, hogy A1 és A2 szemiotikai értelemben *egy személyiséget* alkosson.” Ám ez a föltétel a modernitás viszonyai közepette gyakorlatilag egyre kevésbé teljesül: „a kultúra egész fejlődése a személyiség szerkezetének mind bonyolultabbá válását és az információ kódolására szolgáló mechanizmusainak *individualizálódását* hozta magával.” Azaz, „a társadalmi kommunikáció nehézségei [...] az egyén belső szemiotikai struktúrájának mind nagyobb mérvű individualizálódásával függenek össze”. Ugyanakkor „[a] kulturális fejlődés során folyamatosan bonyolultabbá válik a közlemény szemiotikai struktúrája is, s ez szintén nehezíti az egyértelmű megértést”. Így, bár elemi érdek a kölcsönös megértés, a modernitás dinamikája ezt fölöttébb megnehezíti. Sőt, általánosítva, mai távlatból, akár az is kimondható, hogy „a kultúra egész története [...] arról győz meg minket, hogy kódok individualizálódása legalább olyan aktív és folyamatos jelenség, mint generalizálódásának tendenciája” és igénye.

A kulcsszó ebben az összefüggésben alighanem a „kódok individualizálódása”. Ennek a trendnek pedig messzemenő következményei vannak. Történetileg az egymásra lefordíthatatlan nyelvek „fordításának” problémája kerül előtérbe. „A kétfajta szisztéma alkotóelemei [ilyenkor] nem lesznek egyértelműen megfeleltethetők egymásnak. Mégis a történelmileg spontán vagy bizonyos erőfeszítések eredményeként létrejövő kulturális konvenciók rendszerében e két nyelvi szisztéma között *feltételes ekvivalencia* alakul ki. Az ilyesféle eseteket a valós kulturális folyamatokban törvényszerű és következetesen ismétlődő jelenségeknek tekinthetjük. Mindenfajta műfajok közötti kontaktus (így pl. az elbeszélő művek közismert filmadaptációi) e törvényszerűség speciális megvalósulási formájának tekinthető.” Ez az ekvivalencia azonban, mint láttuk, csak föltételes, s a „kódok individualizálódása” a „kulturális konvenciók rendszerének” kialakulása és stabilizálódása ellen hat. Ugyanakkor, egy másik összefüggésben, ez a trend további új szövegek generálójává is válik. Ezt az alkotási folyamatot szemiotikai szempontból már Karinthy és Lotman közös, bár egymástól függetlenül megszülető fölismérése demonstrálja a legjobban, a lefordított szöveg visszafordításáról. „[A]mennyiben elvégeznénk a visszafordítást”, kiderülne, „egyetlen esetben sem kapnánk meg az eredeti szöveget. Ilyen esetekben új szöveg létrejöttéről kell beszélnünk. Tehát a fordítás nem adekvát, feltételes ekvivalenciára épülő mechanizmusa új

szövegek létrehozását teszi lehetővé, vagyis *alkotó gondolkodási mechanizmusnak* tekinthető.”

Az értés mint félreértés elve, persze, lehet ugyan tetszetős, gyakorlata pedig kreatív (a posztmodern irodalom erre az összefüggésre játszik rá), veszélyei azonban nyilvánvalóak. A szövegsokszorozás egy ponton túl már a kaotikum kiváltója: olyan erény, ami önmaga ellentétébe fordul. Ez a veszély azonban, bár manapság már egyre súlyosabb, nem hatálytalanítja a heterogén elemek kölcsönhatásának jelentőségét. A kapcsolatháló pedig egyszerre alapja és kiváltója az úgynevezett identikus közlemények átadásának/átvételének is (ez két „azonos” szemiotikai személyiség között zajlik le), s a félreértés-elvű, kreatív jellegű gondolkodási mechanizmusoknak is. Ám az, hogy az az érzékeny egyensúly, mely e két különböző típusú kommunikáció között optimális esetben kialakul, ne boruljon föl, ne váljon szemiotikai káosszá, az döntően a „külső” (érintkezési) viszonyok és folyamatok jellegétől és dinamikájától függ.

Ez az összefüggés megint a kapcsolatháló milyenségének fontosságára hívja föl a figyelmet.

Lotman nézeteinek rekapitulálásából két dolog különösen fontos a kapcsolatháló mediális működésének megértéséhez. (1.) Mivel a két különböző „szemiotikai személyiség” közötti kommunikáció eredménye a „zaj” megjelenésétől az „alkotó” gondolkodásig terjed, de sohasem „egyszerű” átadás/átvétel, az egyneműsítés ellen ható szociokulturális dinamika e kódok gyorsuló ütemű individualizációját eredményezi. Ám (2.) egy ponton túl ez az individualizáció már nem gazdagság, hanem az egyén – mind a kódoló, mind a dekódoló egyén – nézőpontjából izoláció. Olyan izoláció méghozzá, melyet magunk hozunk létre a magunk számára. Ez a fejlemény pedig egy ponton túl már nemcsak a hétköznapi élethez szükséges megértés lehetőségét szűkíti le vagy szünteti meg, de az önfölszámolás kiüresítő kulturális örvényét is működésbe hozza. A kései modernitás emberének egyetlen esélye, ha dekódoláskor nemcsak a magányos szöveget veszi figyelembe, de a szöveg teljes kontextusát és „hordozójának” milyenségét is. Nincs teljesen önreferenciális szöveg, az irodalmi mű sem az, következésképpen a szöveg mindig csak saját „pragmatikai” közegében érthető meg.

5

A kései modernitás (amelynek az úgynevezett posztmodern is a része) a *bábelizálódás* jegyeit mutatja. A szemiotikai tartalmak bonyolultabbá válása és a szemiotikai személyiségek erőteljes individualizációja ugyanis folyamatos jelentéstani inkongruenciát eredményez. Nemcsak az író kívánja egyéni tartalmainak átadását, az olvasó is saját egyéni igényeit akarja kielégíteni, miközben az üzleti reklám és a politikai „kommunikáció” is *másról* beszélve igyekszik elérni célját. Ezt a folyamatot történetileg csak egy új, nagy kollektív tapasztalat kialakulása és önmegértése oldhatná föl: egy olyan tapasztalaté, amely magába integrálná a kommunikációs folyamatok lényegét, de a dekódolást már a közös rend mátrixában végezné el.

Az egyén története, miként a szöveg története is, társadalomtörténet. Önmagában egyik sem érthető meg. A kapcsolatháló kutatása egyebek közt erre is fölhívja a figyelmet.

*Perbe fogott irodalom*Ernest Pinard, Gustave Flaubert és a *Bovaryné*

1857. január huszonkilencedikén Flaubert *Bovarynéja* a vádlottak padjára került, mert megsértette a köz-, a vallás- és a jó erkölcsöt. Természetesen nemcsak a regény, hanem az író, a per résztvevői, a jog és az irodalom kapcsolata is a látóterünkbe kerül, ha e kérdéstről közelebből kívánunk tájékozódni. Írásunkban egyrészt Flaubertnek a perben betöltött szerepével, másrészt a regény egy rövid részletének narratológiai elemzésével Flaubert prózájának azt a jellegzetességét kívánjuk bemutatni, amely mind jogi, mind irodalomkritikai szempontból izgalomban tarthatta az egykorú olvasót.

A közerkölcs megszegését törvényben számon kérni nem is olyan egyszerű, mint első pillantásra látszik. A közmorál kodifikálása nem sokkal korábbi, mint a megsértéséről hozott 1819-es törvény. Mivel valószínűleg a szakma számára ismert paragrafusról volt szó, sem az ügyész, sem a védő, de még az ítéletet hozó testület sem olvasta fel annak a törvénynek a szövegét, amelyre hivatkozva ez a tárgyalás folyt. A laikus olvasónak azonban utána kell járnia, hogy megértse, miről is volt szó. Yvan Leclerc a *Crimes écrits. La littérature en procès* (Szépirodalmi bűnesetek. A perbe fogott irodalom) című művében közli a köz-, a vallás- és a jó erkölcs megszegésére vonatkozó jogi paragrafust:

„I. Fejezet. Bűncselekményre, a törvény megszegésére való nyilvános felbujtás

1. cikkely. Bárki, aki szóval, hangoskodással vagy fenyegetéssel nyilvános összejövetelel vagy nyilvános helyen írásban, nyomtatott formában, rajzzal, nyomattal, festménnyel, bármiféle kereskedelmi forgalomba került vagy nyilvános helyen kitett felirattal, jelképpel, plakáttal bűncselekmény elkövetésére vagy a törvény megsértésére buzdít, cinkosságot követ el és büntetéssel sújtandó.”¹

A fentieket idézve mindenesetre Yvan Leclerc sem lesz okosabb, sőt az ügyész, Ernest Pinard már a vádirat ismertetésének második mondatában elismeri, hogy a közerkölcs fogalmának képlékenysége² miatt nehéz az irodalmi művön számon kérni a közerkölcs megszegését.

Ennek ellenére III. Napóleon császársága alatt egymást érik az irodalmi perek, 1853 és 1875 között nyolc író-költő került vád alá. Flaubert mellett Baudelaire, Eugène Sue, Paul Verlaine és Barbey d'Aureville is idézést kap a bíróságra. Nem térünk ki a császárság évtizedeinek politikai-ideológiai elemzésére, Ernest Pinard, a más irodalmi perekben is érintett ügyész, a messze nem tehetségtelen parvenü személye azonban érdekes lehet számunkra. Katolikus, konzervatív nevelésben részesült, és vidéki, félárva fiú lévén szorgalmasan lépkedett fölfelé a ranglétrán, szolgálva a hatalom érdekeit. Nem csupán népszerűtlen köztisztviselői tevékenysége, de még a neve is okot adott azonban a gúnyolódásra.³ Az irodalmi perek révén vált ismertté, még Becsületrenddel is kitüntették a Flaubert-ügyet követő évben. Egyébként egyedül Flaubert-t nem sikerült elítéltetnie; a fentebb említett többi íróra egytől egyig lesújtott a törvény szigorával. Ez a Pinard emberére akadt Flaubert-ben. Kettejükét két szempontból is érdemes összevetni: Pinard egy évvel fiatalabb Flaubert-nél, és éppen azt a jogi egyetemet végezte el – teljesítve édesanyja kívánságát –, amit Flaubert abbahagyott. Flaubert annyira viszolygott a jogi pályától, hogy 1844-ben Rouen felé tartva, egy kocsit során epilepsziás rohamot kapott. Közeledett a párizsi egyetemre való visszatérés időpontja, amikor kitört rajta a betegség, amely aztán élete végéig elkísérte. Édesapja megértette, hogy fiából sosem lesz ügyvéd, és ettől kezdve szülei támogatását élvezve csak az írói hivatásnak élhetett. A bírósági idézésről tudomást szerezve az író minden követ megmozgatott, hogy felmentsék, de erre hamarosan részletesen kitérünk. A regénye miatti hercehurcák azonban már jóval a törvénytérési ügy előtt elkezdődtek. Érdemes tehát a kezdetekig visszanyúlni ahhoz, hogy a pert is megfelelő kontextusba helyezhessük.

Flaubert önmagával szemben kérlelhetetlen volt, az irodalmat mindenkinek felett állónak tartotta. A *Bovaryné*t egészen önsanyargató munkával alkotta meg. Bezárkózott a Szajna-parti családi birtokon, a Rouen melletti Croissetban, és hosszú éveket szentelt az alkotásnak. Ezerhétszáz lap mindkét oldalát teleírta, hetven vázlatot készített. Sokat javított, csiszolt a szövegen; egyetlen oldalt átlagban nyolcszor dolgozott át. Az igazsághoz tartozik, hogy a maga elhatározásából vagy mások javaslatára kihagyott

¹ LECLERC, Yvan: *Crimes écrits. La littérature en procès*. Paris, Plon, 2001, 18.

² „...offenses à la morale publique et à la religion, ce sont là sans doute des expressions un peu vagues, un peu élastiques, qu'il est nécessaire de préciser.” In „*Réquisitoire, plaidoirie et jugement*.” In: FLAUBERT, Gustave: *Madame Bovary*, Paris, Flammarion, 1986, 439 o. (a továbbiakban: *Réquisitoire*, Vádirat). Magyar fordításban: „...a közmorál és a vallás ellen elkövetett vétség homályos és képlékeny fogalmak, pontosításukra van szükség.”

³ A „pinard” szó bort, piát, itókát jelent. Közkezen forgott az ügyésztől a következő bökvers, amely a róla készült karikatúrán szerepelt:

PINARD

Volt miniszter és

Rendőrpicli, ez a pincebogár

Bort iszik, lórét prédikál.

Szent Ignác, imádkozz érte.

(Az én fordításom. R. E.)

részek olykor bizony jót tettek a szöveg minőségének, mivel egyik-másik megdöbbenően közönséges mondat igen elütött volna az egyébként finoman megmunkált nyelvezettől. Claudine Gothot-Mersch a *Bovaryné* keletkezéstörténetéről (*La Genèse de Madame Bovary*) publikált művében Flaubert levelezésére támaszkodva a regény egyik értékét éppen abban látja, hogy jól egyensúlyoz a lírai és a vulgáris között⁴. Flaubert talán közönségesnek találta, mégis kiselejtezett egy az írásművészetére jellemző részletet az alkotás folyamán. A kihagyás a II. rész 9. fejezetének egy olyan mondatához illeszkedett, melynek olvasásakor jól érzékelhető, hogy tömör, szűkszavú az elbeszélés.⁵

Évekig tartó előkészületek után ötvenhárom hónapig írt, míg 1856-ban elkészült a regénnyel. Önmaga mellett mások, fiatalkori barátai, különösen Louis Bouilhet és Maxime Du Camp bírálata is arra készítette, hogy több helyen módosítson a regényen. Du Camp-mal az évek során eltávolodtak egymástól. Ez a barát nem sokra becsülte a „kézműves” irodalmat, folyton azt mondta, át kell állni a nagyipari termelésre, ez a jövő útja. Du Camp, akire ma már csak az irodalomtudósok emlékeznek, karrierje érdekében megalkudott és egyre simulékonyabb, alkalmazkodóbb lett a hatalom és az uralkodó ideológia iránt. Flaubert-t is ebbe az irányba igyekezett terelni, s mint a *Revue de Paris* egyik szerkesztője, ő ajánlotta, hogy a *Bovaryné* először itt jelenjen meg folytatásokban. Flaubert-nek, az igényes művésznek nem volt ínyére, hogy ebben a másodvonalbeli lapban publikáljon, de végül beadta a derekát. Du Camp jó néhány húzást javasolt, olyan részek elhagyását, amelyek lelassítják a cselekményt, így harminc oldallal lett rövidebb a regény. Kihúzta Homais három fecsegő futamát, egy újságcikkét, egy egész tájleírást, a vaubyessard-i bálon a férfitársaság beszélgetését, de azért engedett, hogy mozgalmasabb legyen a cselekmény.⁶ A *Bovaryné* bírálata ezzel még nem ér véget. Mielőtt a következő komoly kritikusi javításaira rátérnénk, hadd álljunk meg egy pillanatra: szerintünk értékesnek ígérkező részek is kihullottak a rostán. Jean-Paul Sartre azt mondta, hogy Flaubert azért törölte az egyik rövid bekezdést, mert talán nem akarta nyilvánvalóvá tenni Emma örületét. Sartre is úgy gondolta, hogy Emma idegbeteg.⁷

Érdemes idézni ezt a rövid bekezdést, amelynek több, vázlatos, majd kifejtőbb változata is született, de végül Flaubert nem kegyelmezett neki. Ez a néhány mondat a regény első részének utolsó, kilencedik fejezetében szerepelt volna. Emma kiábrándult Charles-ból, a házasságból, nehezen viselte a falusi életet, főként azután, hogy Vaubyessard márkiek kastélyában, a bálban belekóstolhatott egy számára sokkal vonzóbb, arisztokratikus vonzalmainak megfelelőbb életbe. Ezt a múltbeli élményt éli újra és vegyíti infantilis vágyaival. Az éjszakai magány mesebeli időtlenségbe emeli ezt a jelenetet, és az olvasó szinte beleszelkedik Emma titkos éjszakai életébe.

„Olykor felébredt éjjel, óvatosan széjjelhúzta az ágyfülke függönyét, a kandalló közelébe tolta a tükörös szépitkezőasztalkát, leült elé, és jó ideig föl-le húzta a fésűt a hajában, aztán befűzte magát, felgöngyölte lábára fehér selyemharisnyáját, előhozta a sifonérből szép barézsruháját,⁸ felvette, s talpig báli díszbe öltözött. Odaült megint a tükör elé, s forgatta a szemét, illegette magát, majd gondolt egyet, és magányos sétára indult a házban, a szalonból a konyhába, onnan Charles rendelőjébe tartott, föl-le szaporázott a lépcsőfokokon, itt is, ott is, amott is szövétnak lobogott a lépcsőfokokon, ahány gyertyatartó csak volt, mind itt világított. Lépkedett, míg el nem fáradt, aztán visszaült a kandallótűzhöz, elnézte porcelánpapír vizitkártyáit s a cirkalmas dölt betűkkel rótt »Emma Bovary« nevet, egyikből-másikból hüvelykjével szárnyat hajtott és játékból fel-felröppentette őket. Két-három óra elteltével levetkőzött, és óvatosan a takaró alá húzódott, az alvó Charles mellé.”⁹

A *Revue de Paris* tulajdonos-szerkesztője, Léon Laurent-Pichat hetvenegy változtatást kért. Yvan Leclerc már említett könyvének függelékében szám szerint közli ezeket az észrevételeket.¹⁰ Érdekes, hogy a nőt és férfit összekapcsoló intimitás nemcsak szeretők, de házastársak között is tabunak számított, hiszen Laurent-Pichat a Charles Emma iránti érzelmi-érzéki kötődéséről szóló mondatokat is ki akarta húzni. A hosszabb részek közül az egész fiákeres jelenetet, Emma roueni szállodai szerelmeskedéseit, Léon és Rodolphe gyöngéd érintéseit, Homais-nak a vak koldusról szóló cikkeit, a halott Emma öltöztetését akarta kihagyni, különösen azt a félmondatot,

⁴ GOTHOT-MERSCH, Claudine: *La Genèse de Madame Bovary*. Genève–Paris, Slatkine Reprints, [1966], 1980, 241. Gothot-Mersch alátámasztja azt, hogy Flaubert a lírai és a vulgáris között húzódó szakadék fölött egyensúlyoz. Flaubert szerelméhez, Louise Colet-hez címzett több levelében is beszámol készülő műve alkotási folyamatáról és nehézségeiről. Egy példát idézünk levelezésének magyarul is megjelent rövid válogatásából: „Két emberke van bennem, a szó teljes értelmében: az egyik rajong a *harsogásért*, líráért, héjázásért, a zengő mondatokért és a magas eszmékért; a másik, amennyire csak tudja, beleássa, belefúrja magát a valóságba, ugyanolyan sokra tartja az apró kis tényeket, mint a nagyokat, és szeretné szinte *anyagilag* érzékelhetővé tenni mindazt, amit visszaad; ez utóbbi szeret nevetni és kedvét leli az ember állatias vonásaiban.” In: *Flaubert levelei*. Budapest, Gondolat, 1968, 102–103. Ford.: RÓNAY György.

⁵ Számos vázlat előzte meg Emma és Rodolphe erdei sétájának, Emma elcsábításának végső formába öntését. A következő, önmagának szóló instrukciót végül nem valósította meg Flaubert: „...montrer nettement le geste de Rodolphe qui lui prend le cul d’une main et la taille de l’autre – et elle s’abandonna. (...pontosan megmutatni, ahogy Rodolphe az egyik kezével megfogja Emma seggét, a másikkal átöleli a derekát – és a nő megadja magát”). Forrás: Jacques NEEFS, *Séminaire Flaubert*, CNRS-ITEM, Paris, 6. dec. 1993, kézirat: msgg9 f27.

⁶ FLAUBERT, Gustave: *Correspondance*. Paris, Gallimard, II. köt.: 1980, 613.

⁷ „...passage remarquable” („figyelemre méltó részlet”). Sartre soha nem írta meg az *Idiot de la famille* III. kötetét, amelyet a *Bovaryné*nak szentelt volna. Az említett idézet forrása: „Sartre parle de Flaubert”. *Le Magazine Littéraire*, 1976, N° 116, 102.

⁸ Ezt a ruhát viselte a vaubyessard-i bálon, az I. rész 8. fejezetében. Jacques Neefs írja a francia kiadás egyik lábjegyzetében, hogy olcsó fátolszövetről van szó, mely nevét egy pireneusi faluról kapta. In: FLAUBERT, Gustave: *Madame Bovary*. Jacques NEEFS előszavával és jegyzeteivel. Paris, Librairie Générale Française (Le Livre de poche classique), 1999, 117. o. 4. jegyzet.

⁹ *Saját fordítás*. R. E.

¹⁰ LECLERC, Yvan: *i. m.*, 325–335.

amely a szájából kicsurgó fekete lérről szól: „Föléhajoltak, hogy feltegyék rá a koszorút. Fel kellett emelni egy kicsit a fejét, és ettől fekete folyadék folyt ki a száján, mintha hányna.”¹¹ Flaubert regényének sajátossága, hogy egyszerre van jelen a legnaturalisztikusabb valóságosság és a már-már szimbolikus tárgyábrázolás. Ez utóbbira rögtön a regény elején találunk példát: Charles idéltlen kalpagia valóságosnak látszik, de paradox módon minél részletezőbbé válik a leírás, annál elvontabbá lényegül át: szinte Charles attribútumává nő, előrevetítve nevetségességét és szánandó sorsát.¹²

Du Camp, a másik szerkesztő külön levélben kéri Flaubert-től, hogy bízta őrájuk, jómagára és Laurent-Pichat-ra a javításokat, sőt az elvégzendő munkáért száz frankot le is vonat a majdani honoráriumából. Az író önmagán kívül nem ismert el más kritikust. Amint a fenti *Bovaryné*-idézetekből is kitűnt, Flaubert egyik részt sem törölte, sőt, a fiákeres jelenetet is megtartotta, csak a szóismétléseket ismerte el, és néhány apróbb javításba egyezett bele. Ugyanakkor érezte, hogy per lehet ebből az ügyből. Mivel a *Revue de Paris* már két figyelmeztetésben részesült, azt gondolta, a lap betiltására készülnek, és őt tekintik majd bűnbaknak.

Most visszatérünk a már említett Ernest Pinard ügyész vádbeszédéhez. Pinard jogi szempontból ítélte meg az irodalmat, de az alábbiakban megláthatjuk, hogy mindennek ellenére a mű különösségét, a mai olvasó számára még jobban látható újszerűségét is azonnal érezte. A hivatalos, akadémikus művészet értékeinek védelmében lépett fel, a pozitív eszmét vagy ideált kérte számon, és a mértéket hiányolta az általa realistának minősített műből. Azzal érvelt, hogy a mérték mindennek, így a morálnak is az alapja, s így kapcsolta össze az erkölcsöt és az irodalmat. Eufemisztikusan szólva – hiszen nem volna illendő más testrészeit emlegetni – nem volt botfűlű, nagyon is megérezte a szövegben a többé-kevésbé lefojtott érzékiséget: „*la couleur lascive*” – az „érzéki színezet” kifejezést többször is megismétli a vádiratban. Pinard irodalmi érzékességének azonban még két, az előbbinél is fontosabb bizonyítékát találjuk. Egyrészt hangsúlyozza, hogy nincs senki, aki Emma Bovarynál magasabb értékeket képviselne, sőt Homais nevetséges, groteszk figura. „Ki ítélné el ezt az asszonyt! Senki. Ez a végkövetkeztetés. Nincs ebben a könyvben senki, aki elítélhetné, [...] a közvéleményt egy groteszk lény, Homais patikus testesíti meg.”¹³ Másrészt nyilvánvaló, hogy a vádirat alapokon állt, s e fiatal, de bizonyára tapasztalt ügyész jóval okosabb és tehetségesebb lehetett annál, mint ami ebből

a szövegből kitűnik. Azt kifogásolni, hogy a vallásos és az érzéki összefonódik – leginkább az utolsó kenet jeleneténél –, több mint különös, hiszen az ószövetségi Énekek énekében vagy a nagy misztikusoknál erre bőven akad példa. Felmerülhet az is, hogy ez valami operett-per lehetett. Mielőtt bármi ehhez hasonlót gondolnánk, nézzük meg közelebbről, mit tett Flaubert, amikor megtudta, hogy bíróság elé idézték. A köz- és a vallási morált akkoriban prudéria és képmutatás jellemezte, de Flaubert-t legjobban mégis a művészi autonómia elleni támadás háborította fel. Semmilyen eszköztől nem riadt vissza, hogy megvédjé *Bovaryné*-jét. A mű, az irodalom, vagy ahogyan ő fogalmazott, a „*ma petite littérature*” mindenkefelettségének védelmében mindenre képes volt: riasztotta az apját, a fivérét, a család befolyásos barátait. Soha nem érdekelte, nem is vett részt a politikában, mégis értett a szalak mozgatásához. Néhány külső körülmény a kezére játszott. Yvan Leclerc írja már említett könyvében,¹⁴ hogy a választási időszak előtt jártak, és a család a roueni eredetű igazságügyminisztert is megkereste, a védőügyvéd, Sénard pedig maga a belügyminiszter volt, aki Flaubert-ért közbenjárva elment a korábban államcsínnyel hatalomra került III. Napóleon császárhoz, és nemcsak a régi normandiai család hírnevével érvelt, de az összes alsó-szajnai szavazó elvesztését is kilátásba helyezte. Flaubert ötlete volt, hogy el kell menni a császárhoz, erről tanúskodik bátyjának, Achille-nak 1857. január 2-án írt következő levele: „Tiszta politikai ügy, amibe belekevertek. Csak azzal lehet véget vetni ennek, ha éreztetjük a dolog *kellemtelen politikai következményeit*. [...] Persze ne fenyegezd. Csak annyit mondj, hogy a megye leghatalmasabb előljárói fognak sürgősen és egyenesen öneki írni.”¹⁵ A burkolt fenyegetés hatott, mivel a *Bovaryné* szerzőjét felmentették. A per számára kedvező kimeneteléről, a védőügyvédről, Sénard-ról így ír bátyjának: „Sénard védőbeszéde ragyogó volt. Egyszerűen *megsemmisítette* az ügyészt; az csak úgy vonaglott a széknél, és végül kijelentette, hogy nem kíván válaszolni.”¹⁶

Az író számára az volt a legfontosabb, hogy a regény hamarosan csonkítás nélkül jelenhetett meg immáron könyv formátumban is. Hálából Marie-Antoine Jules Sénard-nak ajánlotta (Louis Bouilhet mellett), de sajnos az ügyvéd nevét nem tudta hibátlanul leírni, mivel Sénard helyett Sénart-t írt, s ezt a következő kiadásig nem is lehetett kijavítani.

Leclerc felteszi a kérdést, vajon Sénard vagy Pinard volt-e a könyv jobb olvasója? Ő Sénard-t tartja homaisian közepszerűnek, és szerinte Pinard látta meg a könyv

¹¹ In: FLAUBERT, Gustave: *Bovaryné*. Budapest, Európa Könyvkiadó, 2007, 313. Ford.: PÓR Judit. Douglas Siller tanulmányt írt arról, hogy Flaubert Mateo Orfila *Traité de médecine légale* (Törvényszéki orvostan) című (1823–48 között kiadott) 3 kötetes munkáját, illetve a 21 kötetes *Dictionnaire de médecine*-t (Orvosi szótár) (1821–28) forgatta igen alaposan. Siller e szövegek és a regény összevetése után megállapítja, hogy Flaubert helyenként szinte szó szerint merít a forrásokból, így igazolva az író realizmusát. A szigorúan filológiai alapú összehasonlító elemzéssel nyilván Flaubert-t kívánta védeni... Különbö nem idézte volna olyan részletesen a Törvényszéki orvostan leírását arról, hogy a halott test mi mindent produkál még a halál beállta után: például a gyomor felpuffad, mert a gázok nem távoznak, a fekália és más folyadékok viszont kilökődnek a testből és így tovább, amiből arra következtet az olvasó, hogy Flaubert halottleírása a valósághoz képest erősen eufemisztikusnak fogható fel. In: SILLER, Douglas: „La mort d’Emma Bovary: sources médicales”. *Revue d’Histoire Littéraire de la France*, 1981. júl.–okt., 738.

¹² FLAUBERT, Gustave: *i. m.*, 5–6.

¹³ „Qui peut condamner cette femme dans le livre! Personne. Telle est la conclusion. Il n’y pas dans le livre un personnage qui puisse la condamner. [...] Mais l’opinion publique est personnifiée dans un être grotesque, dans le pharmacien Homais...” In: *Plaidoirie* (Vádirat), 459.

¹⁴ LECLERC, Yvan: *i. m.*, 181–183.

¹⁵ FLAUBERT, Gustave: *Correspondance*. II. köt. Paris, Gallimard, 1980, 659. Idézi: LECLERC, Yvan: *i. m.*, 100.

¹⁶ *Flaubert levelei*, 166–167.

maradandó értékeit. Leclerc szerint azért, mert Pinard nem látott Emmánál külön személyt a regényben, és mert hiányolta azt a pozitív szószólót, aki segítene az értékekben való eligazodásban.¹⁷ Ezt a hiányosságot egyébként a felmentő ítéletben is megfogalmazták. Leclerc a következő tömör mondatban összegzi az ítéletet: „Flaubert-t valójában azért marasztalták el, mert nem ítélte el a szereplőit könyvében.”¹⁸

Pinard Emma halálának pillanatait külön, hosszan idézi a tárgyaláson. Az alábbiakban az ezen részt is tartalmazó néhány bekezdés mikroelemzésével szeretnénk megmutatni, hogy még a pártatlannak látszó szerző is rajta hagyja kézjegyét, azaz szubjektivitását az általa létrehozott művön. A személyes megszólalástól tartózkodó elbeszélőt vagy szerzőt Flaubert a nézőpontok gyakori váltogatásával, a szabad függő beszéddel megpróbálta elrejteni, de nem tüntethette el a szövegből. Az alábbi elemzésben a narrátor néhány, az olvasót bizonytalanságban hagyó eljárását próbáljuk meg felfedni.

Emma halála

„Csakugyan, Emma lassan körülnézetett, mint aki álmából ébred, aztán érthető szóval elkérte a tükrét, fölébe hajolt, míg csak nagy könnycseppek nem serkedtek a szeméből. Söhajtvá hátravetette a fejét, és visszahanyatlott a párnára.

Zihálni kezdett. A nyelve teljesen kijött a szájából, forgott a szeme, és fakult, mint a kialvó lámpa, holtnak lehetett volna gondolni, ha oldalát nem rengeti a vad lihegés olyan ijesztően gyorsan, mintha a lelke ugrált volna, hogy kiszakadhasson belőle. Félicité letérdelt a feszület elé, még a patikus is megroggyantotta egy kicsit a térdét, Canivet révetegen bámult le a térre. Bournisien újra imádkozni kezdett, fejét az ágy szélének döntve, hosszú fekete reverendája a földre terült mögötte. Charles a másik oldalon térdelt, karját Emma felé nyújtva. Fogta a kezét, szoritotta, minden szívdobbanására összereszt, mintha egy omló rom dőndülései ráznák meg. Ahogy erősödött a hörögés, egyre gyorsabban imádkozott a pap: belevegült az ima Bovary fojtott zokogásába, olykor egészen elfedett mindent a latin szótagok zengéstelen kongása, amely olyan volt, mint a lélekharang.

Egyszer csak nagy facipők koppantak odalenn, bot súrolódott a kövezethez, és megszólalt egy hang, rekedt énekhang:

Ha forrón tűz nyári nap,

A lányka szíve lánggra kap.

Emma felemelkedett, mint egy galvanizált halott, a haja széthullott, a pupillája merev volt és óriási.

A barázdában lépeget,

megy a kaszás nyomában

hajladozva a kis Nanette,

és markot szed vidáman.

– A Világtalan! – kiáltott fel.

És nevetni kezdett, ijesztően, őrjöngve, kétségbeesetten, látni vélte a szerencsétlen rettentő arcát, ahogy előtámad az örök sötétségből, mint maga a borzadály.

Szél volt, erős szél volt ma,

repült a kurta szoknya.

Összerándult, visszaesett a matracra. Körülállták. Már nem élt.”¹⁹

Elképzelhető, hogy az elbeszélő atyai jelenlétéhez, nyílt véleménynyilvánításához szokott olvasók Flaubert korában mennyire csodálkozhattak, hogy a hősnő halála perceiben nem kapnak morális eligazítást.

Az elbeszélő ki nem mondott, de sejtetett erkölcsi állásfoglalása a legkülönfélébb gondolatoknak adhat teret, sőt félreértésekhez, félremagyarázásokhoz is vezethet. Jelen esetben, mint látni fogjuk, a vak éneke is kétértelmű, itt szintén nem találunk narrátori kommentárt (ami nem zárja ki az implicit morális jelenléte és véleményt).

Az elbeszélő személyére sok apró utalásból, jelzésből következtethetünk. Másrészt felmerül a kérdés, hogy a többféle nézőpont implikálhat-e, jelenthet-e többféle értékelést. A szövegszervezésben, például a vak énekének és Emma agóniájának összekapcsolási módjában is észrevehető az elbeszélői ténykedés. Előjáróban szeretnénk érinteni a szerző vagy elbeszélő morális üzenetének, álláspontjának kérdését. Jacques Bouveresse az író tudásáról szóló könyvében²⁰ mintha azt sugallná, hogy a kimondás elszegényíti, a közvetettebb eljárások pedig többrétgűvé, gazdagabbá teszik egy mű jelentését.

A többnyire külső nézőpontú, és hol együttérzéssel, hol ironiával átitatott elbeszélés egyidejűleg valósul meg az elemzendő részletben is. A pusztá jelzésekre szorítókozó együttérés és távolságtartás a többféleképpen előtűnő elbeszélő miatt árnyalt lesz. Mindezen előfeltevések felvázolása után a rövid szakasz két részre bontásával a két fő elbeszélői attitűdöt kívánjuk elkülöníteni.

Emma Bovary haldoklásának utolsó perceit külső nézőpontú elbeszélésben olvashatjuk. A zsánerképkeretbe nehezen illeszthető bele a hamarosan az utcáról felhangzó ének. Ezért a keretet és a vak énekét külön fogjuk elemezni. A regényben számos helyen tapasztalhatók különféle hangérzékletek, amelyek között kellemetlen zörejek, fül-sértő zajok is bőven akadnak (fém csikorgása, tyúk kárálása, facipő kopogása), de a fület nem bántó zenei hangok is többször megszólalnak, a kintornás tekerőjétől Emma zongorajátékán át Donizetti *Lammermoori Lucijáig*. E mostani részletben is hallunk hangokat, a suttogástól a harsány nevetésig, de Emma és a vak között is a hangok, a dal teremt kapcsolatot.

A keret elemzése

A haldoklót a család és az ismerősök, az orvos és az egyház képviselője veszi körül. Michel Vovelle²¹ írja, hogy az egyház a 19. századra kiszorult a magánéleti

¹⁷ LECLERC, Yvan: *i. m.*, 199.

¹⁸ LECLERC, Yvan: *i. m.*, uo. „Au fond, Flaubert est jugé pour n'avoir pas jugé ses personnages dans le livre”.

¹⁹ FLAUBERT, Gustave: *i. m.*, 307–308.

²⁰ BOUVERESSE, Jacques: *La connaissance de l'écrivain. Sur la littérature, la vérité et la vie* (Az író tudása. Az irodalomról, az igazságról és az életről). Marseille, Agone, 2008, 46–47.

²¹ VOVELLE, Michel: *La Mort et L'Occident de 1300, à nos jours*, (A halál és a Nyugat 1300-tól napjainkig). Paris, Gallimard, 1983, 532–538.

szférából, s a búcsúztatás mindinkább intim, családi körben zajlik. Ez az újabb szokás Szent József tiszteletének elterjedésével függ össze. A katolikus egyház e szentje megbékélve az elmúlással, szerettei körében távozik az életből, s példája széles körben elterjedt és normává vált. Vovelle kitér Emma Bovaryra is, és a hősnő halálának leírását kíméletlennek találja. Megállapítja, hogy Flaubert-t meg sem kísérti a halál romantizálása.²² Vovelle nem fogadja el az agónia naturalisztikus ábrázolását, de nem biztos, hogy Flaubert szándékosan mutatta be ilyen visszataszítóan a halált. Flaubert orvoscsaládba született, a roueni kórházban laktak, megszokta, nap mint nap hallotta a haldoklók hörgését, talán nem is tudott poétikusan viszonyulni hozzá. Douglas Siller tanulmánya²³ tényszerűen bizonyítja, hogy Flaubert orvosi szakkönyvekből, alapos előtanulmányok után írta meg az agónia jelenetét.

Visszatérve az első részhez, az első egység két bekezdését élőnyelvi, módot, időt, tehát körülményt jelző spontán nyelvi forma vezeti be („*Csakugyan*”, „*Egyszer csak*”).²⁴ A bekezdés első szava az olvasó érdeklődését a mesélő felé fordítja: feltételezzük, hogy az elbeszélő nézőpontja a szobában ülők valamelyikéé is lehet. Az elbeszélő a látókörébe került szobabelsőt és személyeket, valamint Emmát jó megfigyelőként, a hétköznapi beszédre, de éppígy a patetikus stílusra is jellemző hiperbolikus fordulatokkal, megkövült nyelvi formákkal mutatja be. Emma halálközeli perceit: tekintetét („*mint a kialvó lámpa*”), zihálását („*mintha a lelke ugrált volna*”), szívdobbanását („*mintha egy omló rom dőndülései ráznák meg*”) látszólag az elmúlás jól ismert romantikus szóképeivel jeleníti meg. E hasonlatok hasonlító rokonértelműek: mind az elmúlást idéző patetikus kép. A lélekharang hangjához hasonlított papi zsolozsma finoman előreutal a temetési szertartásra. A meghajló testmozdulatok azonos íve látszólag eggyé fűzi a haldoklót az imádkozókkal. Emma a tükre fölé görnyed, a pap és a szolgálólány Isten, Charles pedig felesége felé fordul, s még az egyházellenes Homais is „behajlítja kissé” a lábát. A mozdulatok azonos hajlása nem jelenti a jelenlévők érzelmi közöségét, mert Emma önmagába mélyed, és nem kapcsolódik az egybegyűltekhez. Nemcsak a testbeszédben hiányzik a kölcsönösség, a hangjelek is monologikusak. A pap egyre érthetlenebb, monoton imája lehetne éppen elringató, az anyaföldbe visszasegítő, egy ironikus mozzanat azonban kizökkenti az olvasót. Az elbeszélő figyelme a pap hosszan szétterülő reverendáján állapodik meg. Ez az apró megfigyelés az amúgy is színpadias jelenetet már-már komikussá

teszi, hiszen nem nehéz elképzelni, hogy a szobában bármikor belebotolhat valaki ebbe az uszályba, akár hasra is eshet benne. Másfelől az elbeszélő e közléssel a pap inkább külsőségekben megmutatkozó jelenlétére, nem pedig valódi, spirituális szerepére utalhat. Ebben a csoportképben Emma egy szereplő a többi között, nem kap kiemelt figyelmet, noha az ő halála az elbeszélés témája. Jean-Marie Privat írja a *Bovarynéről* szóló etnokritikai művében, hogy Flaubert néprajzi szempontból hitelesen ábrázolta a haldoklás rituáléját.²⁵ Az elbeszélő külső szemlélői helyzetéből nem is mondhat többet Emmáról, de ha mégannyira tartózkodik is a lélek bugyraiban való kutakodástól, más, nem verbális eszközökkel kiemeli, főalakká teszi őt. Emma tükröt tart a kezében, s az ő kontemplációit, vagy a narrátor szavait a tükrök helyettesíti. Ez a hétköznapi tárgy számos vallási, kultúrtörténeti utalást sűrít magába. A tükröz az igazság, a világ megismerésének, de a földi hívságoknak is a jelképe,²⁶ az emberi lélek szinonimája, a görög-római mitológiában az önimádat vagy éppen a kéjvágy szimbóluma, később a keresztény erkölcsiség egyik fő erényének, a bölcsességnek az attribútuma.²⁷ Összefoglalóan e tárgy mint jel utal a mulandóságra, s fölöslegessé teszi a beszédet. Csak a tükröt kezében tartó Emma sír e társaságban, magától búcsúzik, senkire nem néz, senkivel nem beszél. Charles elfojtja zokogását, ám Emma szeméből könnycseppek gördülnek elő, míg magát nézi a foncsorozott üvegben. A „nagy könnycseppek” egyáltalán nem költői jelzős kapcsolat, ismét enyhe ironiát sejtet, a népiesnek ható jelző az érzelem természetességét, de talán a fennköltséggel való játékot is jelenti. A könnycsepp a „*devotio moderna*”, az egyénileg átélt, elragadtatott vallásosság, tágabb értelemben a felfokozott érzelmi állapot egyik kifejezése a manierizmustól a barokkon, a rokokón át a romantikáig, ahol is elfáradt, megkopott közhellyé lett, az általunk idézett elbeszélői megnyilatkozásban is. Mivel a narrátor megtartja a kívülmáradását, nem tudjuk meg, mit érez, mit gondol a hősnő. Emma a tükrökben talán megrútult arcát, addigi életét, érzéseit, egész múltját látja meg, s csak ezután, a légzés különféle, egyre erősödő, a sóhajtól a hörgésig fokozódó („sójaj”, „zihálni”, „lihegés”, „hörgés”) hangjaiban száll ki belőle a lélek.

Nagy Piroska *Le don des larmes* (A könny adománya) című könyvében ír arról, hogy a bibliai történet nyomán a bűnös asszony, Mária Magdolna könnye a középkortól kezdődően a gyónás, a bűnbánat egyház által elvárt kifejezőjévé válik.²⁸ Nem tudjuk meg, miért hullat kövér könnyeket Emma, s azt sem vehetjük biz-

²² VOVELLE, Michel: *i. m.*, 594.

²³ SILLER, Douglas: „La mort d’Emma Bovary” (Emma Bovary halála). *Revue d’Histoire Littéraire de la France*, juillet-octobre 1981, 719–746. E tanulmány szerint Flaubert két forrásra támaszkodott: Matteo Orfila *Traité de médecine légale* (Törvényszéki orvostan) című háromkötetes művének 3. kiadására (1836) és a 21 kötetes *Dictionnaire de médecine* (Orvosi szótár) bizonyos kötetére, s az író jegyzetei azt tanúsítják, hogy a mérgezés szimptomái, az orvosi szaknyelv és a – mi szempontunkból legfontosabb – haldoklás, a halott test pontos fizikai leírása érdekelte. Siller bebizonyítja, hogy az író szinte szó szerint átveszi a tudós forrásokat.

²⁴ Az eredeti francia szöveget a következő kiadásból idézzük: Flaubert, Gustave: *Madame Bovary*. Jacques NEEFS előszavával és jegyzeteivel, Paris, Librairie Générale Française (Le Livre de poche classique), 1999. Az elemzett rész a 471–472. oldalon található.

²⁵ „...le récit de la mort d’Emma suit avec beaucoup de fidélité et de précision le scénario folklorico-liturgique...” („...Emma halálának leírása híven követi a folklór-liturgia forgatókönyvét...”) PRIVAT, Jean-Marie: *Madame Bovary, mœurs de province de Gustave Flaubert. Une lecture ethno-critique* (Gustave Flaubert, *Bovaryné*, vidéki erkölcsök. Etnokritikai elemzés). Université de Lyon II, I–II. köt., 1991, 486.

²⁶ *A keresztény művészet lexikona*, szerk. SEIBERT, Jutta, fordította HARMATHNÉ SZILÁGYI Anikó, Budapest, Corvina, 1986, 309.

²⁷ *Szimbólumtár, Jelképek, motívumok, témák az egyetemes és a magyar kultúrából*, szerk. PÁL József és ÚJVÁRI Edit, Budapest, Balassi Kiadó, 2001, 488–489. [1. kiad. 1997].

²⁸ NAGY, Piroska: *Le don des larmes*, Paris, Albin Michel, 2000, 258–278. Itt olvastuk, hogy Mária Magdolna, a mindenkori vétkes nő alakját a katolikus egyház egyik kiemelkedő személyisége, Nagy Szent Gergely pápa alkotta meg két bibliai személyből, Magdalai Máriából és Bethániai Máriából. NAGY, Piroska: *i. m.*, 258. Mária Magdolnáról egyébként szó esik a *Bovarynében*, Léon Dupuis javasolja, hogy adják a divatos Madeleine nevet Bovaryék a kislányuknak. Emma anyósa azonban hevesen tiltakozik: „De az öreg Bovaryné erősen tiltakozott a bűnös nőszemély neve ellen”. *I. m.*, 86.

tosra, hogy ezek a megbánásból fakadnak.²⁹ A magyarázatok így nagyon eltérőek lehetnek. Henry James szerint például Emma Bovary végig megmarad romantikus léleknek, s egy pillanatra sem adja fel regényes álmait: éppen ezt nevezi James a könyv diadalának.³⁰ Emma belső világa a narratori szűkszávság miatt most rejtve marad, e tény pedig újabb és újabb magyarázatokra sarkallta a kutatókat. Jean-Pierre Richard, Henry James állításával szemben, azt mondja, hogy Emma nem valódi romantikus lélek, mivel nem elégszik meg az álmok dédelgetésével, az életben is meg akarja valósítani őket, s az viszi a pusztulásba, az öli meg, hogy nem képes megmaradni az álmok, az illúziók virtuális világában.³¹

Emma érzelmeit igen, de gondolatait nem ismerhetjük meg, ami azt is jelenti, hogy – mint James írja – őbenne semmi nem változott. Halálhőrgése utolsó földi perceit jelzi, érzékei mégis tiszták még, hiszen ő hallja meg először az éneket, és a vak hangját is felismeri. Úgy tűnik, Emma egyedül ehhez a szereplőhöz kötődik, hiába fogja körül ágyát a búcsúztatók karéja, mégis az ablakon túli világra figyel.

A vak és éneke. A vak

A szöveg második részét képező vak énekének elemzése során többször idézzük Jean Starobinski tanulmányát.³² Vajon ki hallja ilyen tisztán e dalt? Biztosan Emma? Ő már hallucinatív állapotba, a halál delíriumába került. Valószínűbb, hogy a narrátor közreműködésének vagyunk tanúi, aki bármiféle kommentár nélkül idézi az éneket. A narráció múltbeli jelenét, az élőbeszédet nyomatékosítja a vers jelen idejű története. A jelen idő az örök igazságok gnómius jelene, az ikonszerűen változatlan világrendet és a morális értékek kinyilatkoztatását is jelenti. A máskor csak makogó fogyatékos hogyan is énekelhette el ezt a tökéletesre csiszolt dalt? Nehéz elképzelni. Mi az éneket szétválasztjuk az énekestől, a vakot éppolyan drámai díszletnek tekintjük, mint a szobában ülőket, s azt gondoljuk, minden Emmával való párhuzam ideológiai vagy szociológiai síkra terelné az elemzést. (Ez az elhatárolódás azonban nem zárja ki az említett megközelítések érvényességét.)

Jean-Marie Privat valóságos, hús-vér személynek tekin-

ti, és néprajzi-kultúrtörténeti összefüggésbe helyezi a vak koldust, mondván, hogy mindig, de különösen a középkori társadalomban, fontos szerepet töltött be. Lehetett a falu bolondja, bohóca vagy nyomorékja, tehetett, amit akart, mégis íratlan szabályok kodifikálták cselekedeteit. Társadalmonkívlisége okán egyszerre volt kigúnyolt (esetenként bűnbak), elfojtott feszültségek leveztetője és gúnyoló is, aki kimondhatta azt, ami tabu volt a közösség számára.³³ Az irodalomtudósok vélekedése szerint a vak jelképes, emblematikus alak.³⁴ Max Aprile többjelentésű, homályos, ambivalens jelenségnek, de főként a lelkiismeret megtestesülésének tartja. Douchin az abszurd és a semmi jelképének („*le symbole de l'absurde et du néant*”) tekinti³⁵, és végül – az alábbiakban részletesen kitérünk tanulmányára – Jean Starobinski a (mi szempontunkból fontos) narratori működésről is véleményt alkotott, sőt elemezte a dalt.

Úgy gondoljuk, Emmára a dal és nem a vak személye volt hatással. Ezt több okból feltételezzük. Először: mert látni nem láthatta a koldust, csak hallhatta az énekét. Másodsor: Emmára nagy érzelmi hatást tett, hiszen kiabál, majd e nyelvileg díztelen részben szokatlanul, három minőségjelzővel is körülírt nevetésben tör ki. Harmadsor: a szövegben egyedül itt vált a külső nézőpontú elbeszélés belső nézőpontúra, belső monológ-ra, pontosabban fogalmazva pszichonarrációra,³⁶ a hősnő belső tudatállapotának elbeszélésére. Negyedsor: a dal utolsó sorának felhangzása szinte egybeesik Emma élettől való teljes eloldódásával („*repült a kurta szoknya*” és „*Már nem élt*”). Az *elrepült* ige a madár röptét s Pierre Michon³⁷ gondolatát juttatja eszünkbe: ő írja, hogy az Yonville–Rouen között ingázó postakocsinak nem véletlenül lehetett *Hirondelle*, vagyis „Fecske” a neve (s tegyük hozzá: Flaubert ezt a szót dőlt betűvel írta). Michon költőien von párhuzamot Emma vágyaival, a folyton úton levő költözőmadárral s a nevét viselő járművel. A szerző a létben, a természetben lezajló egyszerű folyamatok ismétlődéseiben meglátja az élet egymásba fogódzó paradoxonait. A „*a tisztánlátáshoz vakká kell lenni*” („*voir clair c'est devenir aveugle*”) michoni gondolata visz a legközelebb Emma nevetésének a megértéséhez.

²⁹ Claire Bouchet írja, hogy a francia irodalmat tekintve Emma Bovaryt az különbözteti meg a többi házasságtörő asszonytól, hogy ő egyáltalán nem érez bűntudatot azért, amit tett. Vö. BOUCHET, Claire: „Le Meurtre de soi: petite histoire du suicide féminin” („Az öngyilkosság: a nők öngyilkosságának rövid története”). *Cyenos*, 23. köt., 2. sz. 22.; <http://revel.unice.fr/cyenos/document.html?id=704>, [internetes közlés 2006. november 8.].

³⁰ „...egy pillanatra sem zökken ki romantikus szándékainak és elképzeléseinek köréből. Ezt nevezhetnénk a könyv diadalának, minthogy diadalként kell elkönyvelnünk, ha Emma ekkora érdeklődést tud kiváltani belőlünk...” JAMES, Henry: „Gustave Flaubert”. In: *Írók írókról. Huszadik századi tanulmányok*, szerk. SZEKERES György, Budapest, Európa Könyvkiadó, 1970, 23–24. Ford.: GÉHER István.

³¹ RICHARD, Jean-Pierre: *Stendhal Flaubert, Littérature et sensation* (Irodalom és érzékelés), Paris, Seuil, 1970, 231–232. [1954].

³² STAROBINSKI, Jean: „L'échelle des températures. Lecture du corps dans *Madame Bovary*” („Testhőfokok. A test értelmezése a *Bovarynéban*”). In: *Travail de Flaubert* (Flaubert-tanulmányok), Paris, Seuil, 1983, 45–78.

³³ PRIVAT, Jean-Marie: *Bovary Charivari. Essai d'ethno-critique*. Paris, CNRS Éditions, 1994, 181–198.

³⁴ APRILE, Max: „L'Aveugle et sa signification dans »*Madame Bovary*«” („A Vak és jelentése a *Bovarynéban*”). *Revue d'Histoire Littéraire de la France*, 1976/3, 385–392. Aprile a kéziratok alapján gondosan felgöngyölti a vak „genetikáját”, majd leírja megjelenéseit a kész műben. Az alábbiakban idézendő Demorest-val ellentétben a szerző nem tartja abszolút értékű vagy szimbolikus figurának, akkor sem, ha szövegvizsgálatai alapján kideríti, hogy Flaubert nagy fontosságot tulajdonított ennek a szereplőnek. Don Louis DEMOREST ezzel szemben azt írja, hogy a vak a szimbolikus szereplők között foglal helyet. Ő a Nemezis megtestesítője, nevét Emma haldoklási jelenetétől kezdve nagy kezdőbetűvel jelöli Flaubert. Lásd DEMOREST, Don Louis: *L'Expression figurée dans l'œuvre de Flaubert*, (Képes kifejezések Flaubert művészetében). Genève, Slatkine Reprints, 1977, 466–468 [1931].

³⁵ „*le symbole de l'absurde et du néant*”. In: DOUCHIN, Jacques-Louis: *Le sentiment de l'absurde chez Gustave Flaubert* (Az abszurd Flaubert-nél). Paris, Archives des Lettres Modernes, 1970, 63.

³⁶ Egy amerikai narratológus, Dorrit Cohn neologizmusa. In: COHN, Dorrit: *Transparent Minds. Narrative Modes for Presenting Consciousness in Fiction* (Áttetsző tudatok. A tudatábrázolás elbeszélői módjai a regényben). Princeton, New Jersey, Princeton University Press, 1978, 21–57.

³⁷ MICHON, Pierre – SENADJI, Magdi: *Bovary*. Paris, Marval, 2002, 15.

Starobinski a szöveg egyik lényeges szerkezeti elemét vette észre, amikor az ének „kínai doboz”-effektusáról, a „szöveg a szövegben”, „elbeszélés az elbeszélésben” technikájáról beszél.³⁸

A Vak éneke

Mielőtt rátérnénk a második rész elemzésére, szólnunk kell a dal eredetijéről. A forrást közlő Jean-Marie Privat³⁹ és Jean Starobinski is obszcénnak találja a flaubert-i változatot, holott az eredeti, a libertinus vers szintén valóban sikamlós. Restif de la Bretonne igencsak bő lére eresztette mondandóját, pedig nincs szó többről könnyed, bukolikus kalandnál. Restif de la Bretonne és Flaubert kapcsolódásáról Claudine Gothot-Merschnél találtunk értékes adatot.⁴⁰ A két vers összehasonlítása nem tartozik elemzésünk körébe, de fontos, hogy egymás mellett lássuk őket, hiszen így még jobban kitűnik, hogy a flaubert-i szövegváltozat mármár a jelzés szintjéig lecsupaszított jelképiséget hordoz.

E rövid, népdalszerű és motívumaiban is egyszerű, de tiszta költészetté sűrített esszenciában nem könnyű meghatározni, ki szól, vagy pontosabban, kik a szereplők. A történet népdalokból ismert természeti képbe ágyazódik. Egy ismeretlen énekel, aki hamarosan átadja a helyét egy egyes szám első személyben szóló hetyke férfinak, aki a dal főszereplőjéhez, a lányhoz fűződő valós vagy virtuális élményéről vall. Mindössze egy nyári nap sejtetett történéseinek élményét osztja meg velünk.

Az évszak legfontosabb paraszti munkáját, az aratást a férfiak és a nők közösen végzik. Az egyes fázisok és eszközeik kiemelése elgondolkodtathatja az olvasót. Mint már említettük, Starobinski szerint töredékes közlésről van szó. A népköltészetben a búza és a kasza ősi motívumkincsbe, így sok jelentéssel felruházott szimbólumkészletbe tartoznak. A föld termő öle női attribútum. A kaszálás során lehanyatló búza látványa a férfi és a női princípiumot idézi fel, a kalász, a termékenység jelképe mindkét nemre utal: formája fallikus, míg a benne rejlő magvak a nőiséget utalnak. A búzakilász⁴¹ egyszerre mag és termés, az élet ígérete és beteljesülése. A kalászt learató kasza hétköznapi és átvitt értelemben is az élet megszakításának, más szóval a halálnak az attribútuma. Természetesen a vers a megesett lány történeteként is értelmezhető (a lány pejoratív, népnyelvi megnevezése és a birtó-

kos névelő: „az én Nanette-em” [„*ma Nanette*”], „elrepült a kurta szoknya”⁴² [„*le jupon court s’envola*”] utalásai miatt), de már tudjuk, hogy az ezt előadó férfi csak egy a mesélők közül.

Starobinski nem feltételez árnyalatokat, pusztán egy tagolatlan ironikus narrátori beszédet lát, s úgy véli, hogy ez az irónia lekicsinyli, nevetségessé teszi Emma életét, érzékiségét és szerelmeit.⁴³ Igaza van, amikor kifejti, hogy a haldoklás elbeszélése és a dal ellentétes és párhuzamos gondolatokat implikál. Sőt, a dalban szereplő „meghajlik, hajladozik” [„*s’incliner*”] igének jelképes jelentést tulajdonít: Emma alávetettségének a regény korábbi részeiből vett s éppen ezzel az igével kifejezett példáit említve. Csak az egyik szereplő, a fiatalember szemszögéből nézve lehet szó a megesett lány történetéről. Nem tekinthetünk el azonban a természeti kerettől, amely az egyéni sorsot (ha úgy tetszik, a megesett lány történetét) az univerzum végtelen távlatába helyezi. Az univerzum harmóniáját formailag-akusztikailag a páros rímek, az egyéni sors esetleges tragikumát, diszharmóniáját kereszt-rímek fejezik ki. A természet női princípiumának változatlansága ad keretet, ha lehet ezt mondani, örök otthon az egyéni élet egyszerűségének.

A keret és a haldoklási jelenet összekapcsolódása

A fűj, zihál és az elszáll, elrepül igék révén az eddig külön-külön elemzett rész ismét összekapcsolódhat. Emma fizikai létezésének a végét a *rabattit* („lenyom, visszavet”) ige jelzi, *souffle furieux*-je, „vad lihegése” (a szó „fűjás”-t is jelent) inkább tart a szoknyát felkapó szél irányába, s aligha hihető, hogy belévegyül az uszályos reverendájú pap zsolozsmájába. A *sillon*, a „barázda”, vagyis az élet ösvényének végére érve ő nem csitul el, ellenkezőleg, sikoltozik (a *rire*-t, nevetést ekként értelmezzük).

Jules de Gaultier Flaubert szellemiségéről írt könyvében⁴⁴ egy pszichológiai jelenséget, az önreflexivitást, pontosabban az önreflexivitás önismeretet torzító sajátosságát filozófiai fogalommal transzponálja, elnevezését, a *bovaryzmus*⁴⁵ pedig Flaubert leghíresebb regényéből veszi. Gaultier az emberi természetben rejlő eredeti, természetes őserőket és az ember magáról, vágyaiból, eszméiből kialakított képét helyezi szembe egymással. Gaultier azt állítja

³⁸ STAROBINSKI, Jean: *i. m.*, 64.

³⁹ PRIVAT, Jean-Marie: *i. m.*, 504.

⁴⁰ Tudomásunk szerint egyedül a Claudine GOTHOT-MERSCH szerkesztette *Bovaryné*-kiadásban szerepel e dal pontos forrása. In: *Madame Bovary*. Paris, Classiques Garnier, Bordas, 1990. A 462. oldalon hivatkozik Gothot-Mersch a *Bovaryné* egyik kéziratlapjára (ms g 223³, f⁷), amelyen Flaubert megadja az általa kimásolt vers forrását: a szerző nevét és a mű címét. Nicolas Restif de la Bretonne (1734–1806) nyomdász és író, korának igen termékeny szerzője volt. A *Vak éneke* egy kevésbé ismert, terjedelmes, 12 kötetes munkában szerepel: *L’année des dames nationales, ou Histoire, jour-par-jour d’une femme de France* („A nemzet asszonyainak éve, avagy egy francia asszony története napról napra”). Genève, 1791–94. A mű az év 365 napját és 12 hónapját tölti ki egy-egy sikamlós történettel. Restif egyúttal a számára legfontosabb 365 nőnek állít emléket. Az idő ciklikussága köré szervezett verseket egy Caquet nevű legény mondja el, aki a falujabelieknek minden este más és más erotikus történetet mesél. A szövegünkben szereplő vers hitelességét erősíti az a tény, hogy 1750–51-ben Restif szülőfalujában, a burgundiai Sacyban maga is mezei munkából élt.

⁴¹ [L’épi] „En général, symbole de la croissance et de la fertilité; [à la fois nourriture et semence. Il indique l’arrivée à la maturité,] tant dans la vie végétale et animale que dans le développement psychique: c’est l’épanouissement de toutes les possibilités de l’être, l’image de l’éjaculation.” ([Kalász] „Általában a növekedés és a termékenység szimbóluma, [egyszerre táplálék és mag. Az érettséghez való eljutást jelzi] úgy a növényi és az állatvilágban, mint a pszichikai fejlődésben: a lét minden lehetséges kiteljesedését és az ejakulációt jelképezi.). *Dictionnaire des symboles* (Szimbólumszótár), szerk. Jean CHEVALIER, Alain GHEERBRANT, Paris, Robert Laffont/Jupiter, 1982, 409 [1. kiad. 1969].

⁴² Ott, ahol elkerülhetetlen, eltérünk Pór Judit műfordításától, és szövegű nyersfordítást adunk meg.

⁴³ STAROBINSKI, Jean: *i. m.*, 63–64.

⁴⁴ GAULTIER, Jules de: *Le génie de Flaubert* (Flaubert szellemisége). Paris, Mercure de France, 1913.

⁴⁵ Egy másik művében fejti ki részletesen: *Le Bovarysme* (A bovaryzmus). Paris, Mercure de France, 1902.

Emmáról, hogy józan, egyszerű paraszti énjét elnyomva álmódzó romantikus hősnővé akart válni. Gaultier soha nem elemezte a *Bovarynét*, e helyütt azonban példával illusztrálhatjuk fő gondolatát: Emma élete utolsó percében érti meg, hogy halálához az vezetett, hogy elszakadt paraszti őseitől, és letért a helyes erkölcsi útról, de már nem teheti jóvá a hibákat. Talán emiatt törne fel belőle a kellemetlen nevetés? Nem valószínű. Az elitista felsőbb-ségtudattal megáldott Gaultier lelki rokonának érezte Flaubert-t. Ez persze nincsen így, de ha közelebbről szemügyre vesszük az író igen távoli rokonának nevezhető elbeszélő nézőpontját, nehéz lenne elfogulatlanak nevezni őt.

Elemzésünk utolsó részében, szorosan a szövegnek maradvá az kívánjuk bizonyítani, hogy a legtávolibb „másik világ”-ba, a másvilágba távozó Emma bemutatása nem semleges, nem szenttelen, hanem ironikus, sőt kegyetlen, és a narrátor mind a hősnő nézőpontját, mind pedig belső tudatállapotának bemutatását kizárta a narrációból. Az elbeszélő szemmel láthatóan a haldoklás fizikailag taszító momentumait találta említésre méltónak: Emma zihál, kifordul a nyelve a szájából, forgatja a szemét, haja zilált, kimerevedik a tekintete, kiabál, eszelősen nevet. A halál eme rútsága megkétszereződik a vaknak az olvasó számára már ismert hullaszerű megjelenésével. Emma nevetése – pontosan úgy, mint ahogy az előző részben, amikor hallucinációit követően „hősies elragadtatás” (*transport d'héroïsme*) szállta meg – kiemelkedően fontos része a szövegnek, és sem egyik, sem másik pszichés megnyilvánuláshoz nem fűződik értékelés, ami természetesen nem jelenti azt, hogy Emmát nem értékeli az elbeszélő.

Ha meg akarjuk érteni, hogy mit jelent ez a nevetés, és hogy hol húzódik a közvetett értékelés, nem tehetünk mást, mint hogy tartalmilag és szerkezetileg elemezzük a

nevetést elbeszélő mondatot. Mostantól a szöveghű elemzés miatt a francia szöveg válik elsődlegessé, és a magyar fordítást közöljük zárójelben. Elsőként vastag betűvel szedve szétválasztjuk a fő közlendőt a magyarázó-körülíró mondatbokortól, mivel ott kell majd keresnünk a fő értékelő megnyilvánulásokat. „**Et Emma se mit à rire, d'un rire atroce, frénétique, désespéré, croyant voir la face hideuse du misérable, qui se dressait dans les ténèbres éternelles comme un épouvantement.**” („És Emma nevetni kezdett, ijesztően, őrjöngve, kétségbeesetten, látni vélte a szerencsétlen rettentő arcát, ahogy előtámad az örök sötétségből, mint maga a borzadály.”)

Az alapmondat ténymegállapító, semleges, s az *et* kötőszavas indítással az előbeszédet imitálja, majd a *rire* („nevetni”) ige főnevesítve megismétlődik, ezáltal nyomatékosít, aztán három jelző túlzásba hajlóan és közhelyszerűen körül is írja a nevetést, majd a befejező rész a korábban már alkalmazott romantikus nyelvezet-hez és szóképklisékhez tér vissza („*ténèbres éternelles*”, „*épouvantement*”). Az elbeszélő ezzel a szókinccsel jeleníti meg az e részletben található egyetlen hallucinatívnak tűnő lelki-érzelmi állapotot. Előttünk áll egy újabb, a textus (e mondat) és a kontextus (a vak éneke) közötti utolsó és szimultán ellentétpár, amely gondolatpárhuzamként is fölfogható: a halálarcé és a szélben felröppenő szoknyáé. A mi értelmezésünk szerint az ironia a túlzó, romantikus szóképben rejtőzik. Az elbeszélő föltűnését és értékelését tartalmi szempontból a *croyant* („hitte, vélte”) ige vezeti be. A mondat utolsó részének nézőpontja meglehetősen talányos, mivel éppúgy lehet Emmáé, mint az őrajta ironizáló elbeszélőé. Formailag lehet szabad függő beszéd, amelyben az elbeszélő Emma romantikus képzeletvilágát túlozza el, ugyanakkor idézett beszédnek, tisztán belső

monológoknak is felfoghatjuk. A nézőpontok meghatározhatatlansága szélesre tárja az értelmezés horizontját. Például Jean Starobinski úgy gondolja, hogy Emma nevetése a sikamlós dalban előadott élet és az elmúlás ellentétének megértését jelenti.⁴⁶ Nevetése lenne a megvilágosodás pillanata? Úgy érezzük, a megértés pillanata néma, magába néző, legalábbis ezt sugallja az elbeszélő, aki szavakban nem kommentál, és a hősnőt sem szólaltatja meg. S hogy miért, arra a mondat szerkezeti elemzése remélhetőleg megadja a választ.

Ha az „**Et Emma se mit à rire [...] croyant voir la face hideuse du misérable**” („Emma nevetni kezdett, azt hívén, hogy a szerencsétlen arcát látja”) részt tekintjük alapközlésnek, a *passé simple* igeidő, a *croyant* igenév révén már itt is érzékelhető a narrátori jelenlét. Ebben az aszindetont⁴⁷ tartalmazó mondatban világosan kitűnik, hogy azért nevet, mert látni vélte a szerencsétlen (vak) arcát. De csak vélte, hitte, s a továbbiakban nem a nevetés oka vagy indoklása, hanem a nevetés és a haldokló utolsó víziójának párhuzamossága következik. Sőt, talán nem is párhuzamos, a valósággal összeötvöződik egy külső és egy belső, képzeleti kép: Emma nevetése szinte nem is az ő, hanem a halál kacajaként jelenik meg az olvasó előtt, legalábbis a misztériumjátékok és más halátoposzok ezt a képet hívják elő bennünk, sőt a bűnös lelkeket efféle halálképek riogatták a múltban. E hasonlattal vagy jelzővel kifejezett körülírás a mondat poétikai szintjéhez, tehát a narrátori értékeléshez köthető, amelyben a bűnös és a büntetés egyetlen halálképben egyesül. Ezt a feltevésünket az a tény igazolja, hogy az elbeszélő Emmát már a halál beállta előtt hullaként írja le. A vak koldus képét öltő halál most már egész alakban „*se dressait*” (felemelkedik, kiegyenesedik, felmered, előmered) Emma hallucinációjában, és e pillanatban érheti őt a halál. Hogy miért, arra a szövegrészlet utolsó mondatának igeideje és beszédmódja adhat választ. Az „*Elle n’existait plus*” mondat állítmányaként logikusabb lenne az események tényközlő leírását kifejező *passé simple*, de ehelyett *imparfait* áll, ami szerintünk háttérbe szorítja a narrátor nézőpontját, az elbeszélés megszakíttóságára, időbeli, módbeli hiátusra és nézőpontváltásra hívja fel a figyelmet. A hiátust a következőképpen egészíthetjük ki: a „*Tous s’approchèrent*”-hez („Mindannyian odamentek hozzá”) gondolatban hozzátehetnénk, hogy „látták”, „megállapították”: „*virent*”, „*constatèrent*”, „*qu’elle n’existait plus*” – és ebben az esetben ez a közlés szabad függő beszédnek (*style indirect libre*-nek) is felfogható, s így kezelhető az Emmához közeledő virrasztók megállapítása is. Ebben a megközelítésben valószínűleg elsikkad, észrevétlen marad a lényeg, hiszen a nézők csak a halál tényét konstatálják. Mindezek után

kijelentjük, hogy nincs szó együttérző elbeszélésről, ellenkezőleg: az elbeszélő háromszorosan is ironikusan prezentálja Emmát e jelenetben: hiperbolikus halálkliséket használ, belső tudatállapotát ijesztő halálarccal vonja össze, a halál beálltának pillanata úgy marad ki a narrációból, hogy az agónia *voyeurjeire* bízva a már megtörtént esemény közlését.

Konklúzió

A méltatlan halál és az ironikus prezentáció ténye miatti nyugtalanságunk csak egyféleképpen enyhíthető. A nőirodalom nézőpontját érvényesítve megállapítjuk, hogy Emma valójában régen meghalt, hiszen korábban már többször is megölték: Charles a társadalmi hierarchiában az alárendelt feleségstátussal, Rodolphe, aki szóban (a széptevések során a szerelmi klisényelv használatával) és tettben (Emma fizikai és morális elhagyásával) is tárgyának tekintette. Az elbeszélő is, aki az egész regény folyamán Emma érzelmeit, vagyis a nőiség lényegét klisékben, más szóval ironikus távolságtartással közvetítette, s Emma belső beszédét ritkán tekintette említésre méltónak vagy az övével egyenrangúnak.

A férfi fölénye, a férfierő attribútuma ostor és bot formájában motivikusan visszatér az egész regény folyamán: „korbács” („*cravache*”), „bikacsök” („*nerf du bœuf*”) Charles-lal, a „lovaglókorbács”, korbács⁴⁸ „az aranyozott ezüstnyelű lovaglókorbács”⁴⁹ („*cravache à pommeau de vermeil*”) pedig Rodolphe-fal kapcsolatban, sőt, utolsó találkozásukkor is szóba kerül „ostor” („*fouet*”) formájában. És most, az agónia-jelenetben koppan a „bot” („*bâton*”), a vak koldus botja, ami nem csoda, hiszen a halál is férfialakként él a népi hiedelemvilágban. Az első rész második fejezetében találkozunk a regényben először Emmával, és első tűnődő, szemlélődő képe is itt található: „Charles felment elbúcsúzni az öreg Rouault-hoz, és mikor visszament a szalába, a lány az ablakban állt homlokát az üvegnek döntve, s nézett ki a kertbe, ahol a paszulykarókat már feldöntögette a szél.”⁵⁰

Most, az elemzés végéhez közeledve visszakérdezzünk: vajon mire gondolhatott Emma? Victor Eggernek⁵¹ van igaza, amikor azt állítja, hogy a belső beszéd néma? Vagy a gender irodalom jelesei, akik azt mondják, a nőnek nincsen szava, nyelve, hogy elmondhassa, mit érez és gondol? Vagy pusztán elbeszélői fogás a konyhakert és az ábránd ironikus összekapcsolása? Talán mindegyik egyszerre, hiszen a flaubert-i nyelv annyi jelentést sűrít magába, hogy bárhányszor rugaszkodunk is neki, hogy értelmezzük, azt érezzük, minden titkát sohasem fogjuk megfejteni.

⁴⁶ STAROBINSKI, Jean: *i. m.*, 66.

⁴⁷ Kötőszóelhagyás, „amely feszültséget kelthet azáltal, hogy nehezebben értelmezhetővé teszi a szöveget”. In: *Alakzatlexikon. A retorikai és stilisztikai alakzatok kézikönyve*. Szerk. SZATHMÁRI István, Budapest, Tinta Könyvkiadó, 2008, 132.

⁴⁸ Pór Judit fordítása, *i. m.*, 179.

⁴⁹ Pór Judit fordítása, *i. m.*, 180.

⁵⁰ Pór Judit fordítása, *i. m.*, 17–18.

⁵¹ EGGER, Victor: *La parole intérieure, essai de psychologie descriptive* (A belső beszéd, leíró pszichológiai tanulmány). Paris, Librairie Germer Baillière, 1881, 107–126., 183–240.

Ez a »különös egység«

Jegyzetek a Jacques Derridával Rousseau-ról tervezett beszélgetéshez

A *Vallomások* előtt nem készült az emberről valódi regiszter, a maga igazságában.
(Jacques Derrida »Le ruban de machine à écrire, Limited Ink II« *Papier machine*)

A következő tanulmány eredetileg egy Jacques Derridával való beszélgetéshez készült, Rousseau-ról, akit Derrida oly szívesen olvasott és kommentált. A *Grammatológia* második részének megírásától kezdve a Bibliothèque Nationale-ban 2001 januárjában megtartott konferenciáig – amelyeket a *Papier machine* című kötetben újra közreadott –, és számos személyesebb szövegen keresztül Rousseau úgy jelenik meg, mint önmaga megkettőzése; mint aki egyrészt a fikció ravaszágaiban, másrészt az eszkatológia rejtelmeiben egyaránt jártas. Derrida soha nem szakította meg Rousseau-val folytatott végtelen párbeszédét.

A tervezett beszélgetésre végül is nem került sor. Jacques Derrida 2004 októberében elhunyt. Betegsége ellenére oly elszántsággal és hévvel dolgozott¹, hogy soha nem merült föl bennünk, hogy eltűnhet közülünk. A jelen írás tisztelni kíván Derrida Rousseau-olvasatának utánozhatatlan egyedisége előtt, amely olvasat – Starobinski, Goldschmidt és Burgelin nagy tanulmányaival együtt – korszakos jelentőségű volt. Mindenekelőtt azonban a Derridából áradó cselekvő energiát szeretné tanúsítani és értelmezni. A szöveg egyúttal egy soha meg nem valósuló beszélgetés pótléka; a Derrida által Rousseau életművében csodálatosan felszínre hozott szupplementum-dramaturgia szomorú ekhója.

Nem szándékom a meg nem valósult beszélgetést első személyben újra kezdeni és lezárni. Egyébként egy bizonyos pontig Derrida olvasóját archiválja a szöveg (*l'archive*), amelyről az olvasó úgy gondolta, hogy képes megismerni. Ez a hatalmas korpusz – a Rousseau-dokumentáció, amely megérdemelné, hogy a *Mal d'archive* koncepciója szerint tematizáljuk –, lenyomatokból, »az írásgép« által játékosan indítványozott hálózatba léptetésekből, és Derrida által konstituált zárványokból, maradványokból (*survivance*) áll.² Csakhogy a dekonstrukció szigorúsága – ahogyan Derrida gyakorolja Rousseau óta és Rousseau-val – kitéríti a lineáris természetű érvelést. Amint egy szálát felfejtünk, a textúra egész szövege megmutatkozik. Az »écriture« vagy »a Rousseau-i nyelvészet« vagy »a pótlék« vagy »a différence« – maga a »Rousseau-konstelláció«. Vagy ha jobban tetszik, *Geflecht*, ahogyan Derrida nevezte ezen a konferencián, *Résistances*³, a freudi álomprobléma gyökerére utalva.

Ebben a gondolkodó *Geflecht*-ben, álmodozó sodródásban szövődik a *Grammatológia*, a *Circonfession*, a *Mémoires Paul de Man* számára, a *Limited Ink*, a *Voyous*,

és annyi más szöveg. A kérdés természetesen az almalopás és a szalag elcsenése körül forog, nem is beszélve az »írógépszalagról«; amivel Derrida összeköti a lopva szerzett zsákmányokat.

Szerettem volna megőrizni a Derrida szövegei és megjegyzéseim között fennálló feszültséget, mivel őt már nem fogjuk válaszadásra bírni. Úgy készítettem el a hiányzó beszélgetés pótlékát, hogy hagytam a különböző szövegrészeket megszólalni, kérdezni és kommentálni – miközben saját interpretációimat igyekeztem felfüggeszteni.

Ez a »különös egység«

...a metafizika korszakán belül Descartes és Hegel között kétségtelenül Rousseau az egyetlen vagy az első, aki az írás problémájára szűkíti tematikáját és filozófiai rendszerét, úgy, ahogy azt az egész korszak implikálja. Megismétli a Phaidrosz és a *De interpretatione* nyitó eseményét, de ezúttal a jelenlét egy újabb modelljéből kiindulva: az önmagának való jelenlét a tudatban vagy az érzésben érhető tetten. Amit elutasított, az valójában elbűvölte, és minden másnál jobban nyugtalanította. Descartes számízte a jelet – és különös módon az írott jelet – a cogiton és a világos és elkülönített belátás evidenciáján túlra (minthogy ez lenne maga az idea közvetlen jelenléte a lélekben) – a jel itt mindössze járulékos tényező, mely az érzékelhetőség és a képzelőerő tartományához tartozik. Hegel csatolja az érzéki jelet az idea mozgásához. Megrója Leibnizet, és a fonetikus írást magasztalja az önmagának abszolút módon jelenvaló logosz horizontján: mivel ez garantálja a beszéd és tartalmának egységét. De sem Descartes, sem Hegel nem ütközött meg az írás problémájával. Ennek a krízisnek és csatának lesz a tere az, amit a XVIII. századnak nevezünk (Gr, 146–147).

Emlékszem Istenem, ma reggel, egy névre, egy idézetre, anyám egy szavára, pedig nem kereslek, Istenem, semmilyen meghatározott helyen, és hogy válaszoljak a kérdéssedre, Sed ubi manes in memoria mea, omine, ubi illic manes? quale cubile fabricasti tibi? (...) tu dedisti hanc dignationem memoriae meae, ut manea in ea, se din qua eius parte maneat, hoc considero, etc., és sem akaratom, sem hatalmam ma nincsen, hogy »meghaladjam«, ahogyan sA⁴ akarta, istam uim meam, quae memoria vocatur, de felidézni Isten nevét, ahogyan először hallottam, kétségtelenül az anyám szájából, amikor imádkozott. Minden alkalommal, amikor haldokló betegnek látott, aho-

¹ Vö. Denis Kambouchner szép megemlékezésével, »Jupiter parmi nous«, in *Rue Descartes*, n° 48, »Salut à Jacques Derrida« B. Clément szerkesztésében, 96.: »Ott, ahol egy igazán nagy hatóerő adott, megmarad, és tanúskodik önmagáról.«

² Lásd: A Rousseau-konferenciák kapcsán »Le ruban de machine à écrire. Limited Ink II« a *Papier machine* 65.

³ J. Derrida, *Résistances, de la psychoanalyse*, 27.

⁴ sA: Derrida így nevezi Szent Ágostont a *Circonfession*ban, aki Rousseau mellett a szöveg másik identifikációs figurája.

gyan az idősebb fiát, vagy amiképpen a fiatalabb fiát – a betegség csaknem mindig fülgyulladás volt. Hallom, ahogyan mondja »Istennek hála, hála Istennek«, ha csökkent a lázunk, sírva nyögdecsele a nevedet, a facsemete-soron egy nyáron, amikor komoly műtéti beavatkozással fenyegetett meg egy orvos, súlyos beavatkozással, amely lyukat hagy a fül mögött. És Isten nevét a könnyeim eredetével mosom össze, az örök veszedelemben levő gyermek, sírós és féltős, ami voltam, a kamasz, aki istenigazából csak könnyfakasztó szerzőket szeret olvasni: Rousseau, Nietzsche, Ponge, sA, és még néhányan mások (Circonfession⁵, 112–114).

Lehet, hogy az első idézet túl egyszerű oppozíciót kínál, később azonban rohamosan bonyolódni kezd a helyzet; hiszen Derridánál legalább két Rousseau-t találunk. A *Circonfession* személyes, intim Rousseau-ját, akinek nyomát számos más szövegben is megtaláljuk dialogikus formában, és a metafizika – más néven a jelenlét eltörlése, ahogyan azt a *Grammatológiában* nevezi – történetébe íródott Rousseau-t. Különös kettősség látszik itt körvonalazódni. Jelen van egyrészt a kortörténeti kontextusban – a heideggeri kötődésű és a heideggeri értelemben elgondolt »metafizika kora« kifejezéshez kapcsolódva – hivatkozott és támaszpontot jelentő Rousseau, másrészt a kettős identitásképződés lehetőségével elgondolt Rousseau–Ágoston figura. Ez utóbbi ad játékteret a – Geoffrey Bennington tudós kommentárja alatt futó – egy szuszra megírt pulzáló szövegnek, amely maga is úgy működik, mint egy szalag, az írás szalagja, az anya halála után keletkezett gyászfütem; másrészt meditáció, amely szól a judaizmusról és a Szövetségről, melyet a körülmetélés magába a testbe ír bele. Rousseau-ról írni, vagy önmagát Rousseau-ként megírni? A *Circonfession* Ágoston–Jean-Jacques alakját találjuk a »Ruban de machine à écrire«⁶ szövegében is; a kettő »egyazon nemzetségből való, a tiltott gyümölcsök családfájának köréből«⁷.

Lehetséges volna, hogy a két Rousseau végül is egy? A gondolkodó és boldogtalan gyakorlója az írásnak, amely a már elvesztett jelenlét hiányára van kárhóztatva, és ezért nem is lehet más, mint ennek örökkévaló szupplementuma? És a személyes Rousseau, aki gyermekként almát és szalagot lop; a *Vallomások* és a *Séták* intim alakja, aki egy furcsa performatív gépezetet hoz működésbe, és aki az írásban látja a túlélés garanciáját? Lenne tehát egyrészt a szupplementum Rousseau-ja, másrészt az »írógép« feltalálója, amelynek révén önmagát folyton mentetve mindenekelőtt időt⁸ adományoz saját magának. De ezek a Rousseau-k önmagukba térnek vissza, rátekereselve egyazon »írászalagra« – veti oda Derrida Paul de Mannak a szemrehányást, amiért a »már öreg, selyemfényű szalag« kifejezésből kivonta az utánozhatatlan anyagsze-

rúséget: »miért töri ketté a mondatot, megcsönkítva és feldarabolva, nyilvánvalóan önkényesen? Miért veszi el az aprócska jelzőket a („már öreg...”) szó mögül? Nincs válaszom erre a kérdésre. Sebészi erőszakként írható le az a csönkítés, amputáció, és darabolás, amit ez az önkény eredményez.«⁹

Két Rousseau egy alakban? Vagy talán egyazon filozófiai törekvés megkettőzése? Annál a Derridánál, aki szüntelenül dekonstruálta az egységet és kimutatta végtelen oszthatóságát, nem követhetjük-e nyomon Rousseau kapcsán és közel negyven év távlatában egy bizonyos problematika különös egységét? »Különös egység«: a kifejezés kétszer bukkan fel, egymástól kétlapnyi távolságra a *Grammatológiában*; a Rousseau-problémát megalapozó szöveghelyeken:

Valamiképpen felismerve azt az erőt, amelyik előtérbe tolja a beszédet – eltávolítva az őt konstruáló alanyt –, megakadályozza, hogy benne legyen saját jeleiben, nyelvével az írás egészében dolgozza ki; Rousseau mégis inkább háritani igyekszik, mint elismerni ennek az erőnek a szűkségszerűségét. Mivel a jelenlét betöltése elsődleges számára, ebből következően egyszerre fokozza le és becsüli meg az írást. Egyszerre: vagyis egy tagolt, de koherens folyamatban. Arra kellene törekedni, hogy ne tévesszük szem elől ezt a különös egységet (Gr, 204).

Ebből a problematikus sémából kiindulva kell elgondolnunk az írás gyakorlatának és elméletének Rousseau-i tematikáját. Azt az egyezséget és viszálykodást, ami az írásprobléma címén Jean-Jacques-ot Rousseau-hoz fűzi, egyesítve és egyszersmind szétválasztva a saját nevét. (...) Ha az ebben az összefüggésben felmerülő és a rendszerhez tartozó összes problémával számot kívánunk vetni, akkor a szupplementum szó lesz az, amelyik leginkább kifejezi ennek a két gesztusnak a különös egységét (Gr, 207).¹⁰

Két Rousseau? Vagy legalább három, hogy felvegyük azt a játékos szabályt, amelyet a *Grammatológia* kínál? »Az összeadás szabálya az egymásra vonatkozó esetekben, mint eredet és reprezentáció, vagy a dolog és az ő képe, tulajdonképpen azt jelentené, hogy az »egy meg egy legalább hármat tesz ki.«¹¹ Vagyis ahogyan Derrida értésünkre adja: »egynél több« Rousseau van: az a Rousseau, aki mintegy »önmaga másságaként« (un autre-soi) jelenik meg; az eszkatologikus Rousseau, nem is beszélve az önerotikus Rousseau-ról. És ha »Rousseau« már megjelent volna Rousseau előtt? A szupplementum-motívum eredete vajon nem a Husserlról szóló elméletekben keresendő? Amikor Derrida a husserli fenomenológia lényegi elemeit vizsgálva a jelenléthez tartozó megalapozó működést az eredeti és teljes intuícióhoz kapcsolja, amikor a fenomenológia hangját idézi meg (amely

⁵ A *Circonfession*ról lásd B. Clément: *L'invention du commentaire: Augustin, Jacques Derrida*. PUF, 2000.

⁶ Melynek alcíme »Limited Ink II«. A Searle-lal való nézeteltéréstől, a bocsánatkérésről, a vallomásról medítál. A »Signature Événement contexte« c. fejezetben kezdődik a fejtegetés, amit majd a *Limited Inc* tematizál.

⁷ *Papier machine*, 48.

⁸ »le temps qu'il faut« Uo. 51.

⁹ Uo. 89–90. Hermeneutikai lecke, amely teljes egészében az elhunyt barát kijelentésének megkontrázása: »Derridával megesik (...), hogy nem szorul rá Rousseau-ra, se senki másra.« Erre Derrida válasza, 146–147. o. »Természetesen maguk is belátták, hogy ez nem igaz. De Man tévedett. Nekem szükségem volt Paul de Manra, és Rousseau-ra, és Ágostonra, és oly sok mindenkire. Talán azért is, hogy jóval később azt mutassam be a magam részéről, hogy neki, Paul de Mannak nem volt szüksége Rousseau-ra ahhoz, hogy minket meggyőzzön.«

¹⁰ Amihez a következő megjegyzést fűzhetjük hozzá: »Csakhogy még egy jelet hozzá kell tenni ehhez a rendszerhez, a pótlék különös ökonómiájához.« (Gr, 222).

¹¹ Gr, 55, általam kiemelve.

nem az empirikus hang) az alábbi módon: »a spirituális test, amelyik tovább beszél; a világtól való megfosztottság feltételei között is önmagának jelenvaló«¹². Ez nem ugyanaz a kérdés, ami a *Grammatológiában* az önaffekció analízise lesz majd? Ez vajon Rousseau-ra alkalmazott fenomenológia, avagy annak bemutatása, hogy a hang, miképpen Rousseau teoretizálja, annak a fenomenológiának a része, amely meg sem említi a nevét, és amit a jelenlét metafizikája determinál. A *francia felvilágosodás tudattalan fenomenológiai oldalának* nevezhetnénk azt a fejezetet, amelyben Derrida nemcsak Rousseauval, hanem Condillac-kal és a felvilágosodás más alakjaival is gondolkodik. Vajon nem minden – ha szabad így mondani – Rousseau és Kant között dől el, a felvilágosodás kettős megrázkódtatásában? Mintha Derrida szakadatlan törekvése volna, hogy a német és a francia felvilágosodást egy köztes kritikai térben építse egybe, akár Heidegger közvetítésével is, aki maga elég kritikus volt az *Aufklärung*gal szemben és eléggé ellenséges – ahogyan Philippe Lacoue-Labarthe mutatott rá – azzal a Rousseau-val szemben, aki elhomályosíthatná a német költészet emlélmájává emelt Hölderlin figuráját. A felvilágosodás eszméit illetően Derrida azt látszik sugalmazni, hogy azok már maguk is fenomenológiai eszmék volnának. Ezt mondja a *L'Archéologie du frivole* Condillac filozófiája kapcsán: ez a »tudatfilozófia, az érzékelés fenomenológiája«¹³, és erre a gondolatra épül nagy jelentőségű filozófiatörténeti műve, a *Le toucher*; Jean-Luc Nancy. Jóllehet ez utóbbiban alig hivatkozik Rousseau-ra. Mi lehet ennek az oka, és mit mondana erről ő?¹⁴

Rousseau és a Rousseau-izmus

A nyugati gondolkodás meghatározó diskurzusa – nevezzük strukturalizmusnak – különösen Franciaországban napjainkban is erősen kötődik ahhoz a már (kissé elhamarkodottan) meghaladottnak gondolt metafizikai hagyományhoz, amelynek megkövesedett és leggazdagabb rétege a logocentrizmus. Több oka van annak, hogy Claude Lévi-Strauss szövegei felől kívánjuk magunkat Rousseau olvasására ösztönözni: szövegeinek elméleti gazdagsága, napjainkban is jelentős szerepe, az írásmatika helye ebben az elméletben és a Rousseau-hoz való hűség kérdése. Ebben az esetben tehát nem pusztán egy mottóról van szó (Gr, 148).

Az a felismerés, hogy egy bizonyos, a humántudományokról való diskurzus Rousseau-ban visszhangzik, mindenekeelőtt Derrida érdeme. Csaknem negyven éve fogalmazott soraiban Derrida dekonstruálni készül egy bizo-

nyos *Rousseau-használatot*; a Lévi-Strauss számos szövegében megjelenített Rousseau-izmust. Mit is tesz lényegében Lévi-Strauss, amikor Rousseau-ban a humántudományok megalapítóját látja?¹⁵ Hacsak nem – legalábbis Derrida szerint – ismétli a Rousseau-izmust, folytonosan ingadozva az empirikus megfigyelés és a modellalkotás között. Ezt a kérdést tárgyalja a Lévi-Strauss apória, amely a *Grammatológia* »A levél erőszaka: Lévi-Straussról Rousseau-ig« c. fejezetében található. Vagy a *L'Écriture et la différence* »A struktúra, a jel, és a játék« fejezete. Ha a strukturalizmust elképzelhetjük úgy, mint egy történelmi pillanatot, amikor minden struktúra »strukturalitása« láthatóvá lesz, ez a struktúra többé már nem referál egy »transzcendentális jelöltre«, de tökéletesen elképzelhető egy leírható folyamatként, akár egy önmagát leírni képes szintaxis, akár a jeleknek egy véges egész belsejében zajló végtelenített játéka. Lévi-Strauss ebben a gesztusban megismétli a Rousseau-izmusban Rousseau-t, anélkül azonban, hogy a »boldog« nietscheizmus formájára rátalálna. A játék tétje a jelenlét nosztalgiája, és a Rousseau-ra való ismételt hivatkozások is erről a nosztalgiáról tanúskodnak. »A megszakadt közvetlenség ezen strukturalista tematikája tehát, amely a hiányzó kezdet elveszített vagy lehetetlen jelenléte felé fordul, a játék gondolatának szomorú, negatív, nosztalgikus, bűnös Rousseau-ista arca, melynek másik oldala a nietschei afirmáció, vagyis a világ játékanak és a levés ártatlanságának örömteli állítása, a hiba, az igazság és az eredet nélküli jelek világának állítása, amely aktív interpretációra kínálkozik.«¹⁶

Ezen a ponton szerettem volna egy szerintem alapvető fontosságú kérdést intézni Derridához a Foucault-i episztémével és a kettejük között húzódó nézeteltérésben láthatatlanul, de alapvetően meghatározó szerepet játszó Rousseau-val kapcsolatban. A nagyszerű elemzés, kritikai hommage, amelyet Derrida Lévi-Straussról ír, nem minden ravaszság nélkül úgy festi le Lévi-Strausst, mint aki öntudatlanul dekonstruktőr. Aligha kerülhető el, hogy ezt a kritikus tiszteletadást kapcsolatba ne hozzuk azzal az elemzéssel, amelyet Foucault ad *A szavak és a dolgok* végén a humántudományok diskurzusáról. Foucault szerint az antropológia az empirikus és transzcendentális összekeveréséből születik meg, amelyeket a kanti kritika alapvető módon különített el – sőt, épp a kettő közötti redőben húzódik meg. Az emberi végességet (empirikus) tárgyként és (transzcendentális) alapként kezeli. Csakhogy a tárgy és az alap vegyértéke folyton felcserélődik.¹⁷ Míg Foucault az »emberi végesség analitikájában« azt mutatja be, hogy a humán tudományok miképpen ágyazódtak be az empirikus–transzcendentális alakpárral leírható redő-

¹² J. Derrida, *La voix et le Phénomène*, 15. Vö. F.-D. Sebbah, »"Déconstruire, c'est dire oui", déconstruction et réduction«, in *Alter*; Derrida et la phénoménologie, n° 8/2000, 223–235.

¹³ *L'archéologie du frivole* 93. »Ebben a tudatfilozófiában, ebben az érzékelésfenomenológiában a megfigyelés többé-kevésbé nyilvánvaló módon megkülönböztető (diszkriminatív) szerepet kap.«

¹⁴ Vö. J. Derrida, *Le toucher*; Jean-Luc Nancy különösen a »Tangente I, les mains de l'homme, la main de Dieu« fejezet. Itt Derrida a kéz és az érintés filozófiai genealógiáját járja körül »Locke, Berkeley, Condillac, Buffon, Diderot, Voltaire és az Ideológusok kapcsán«. Csakhogy Derrida nem hivatkozik Rousseau-ra, aki az Emil II. könyvében arról beszél, hogy »első filozófiatanárunk a talpunk, a tenyerünk, a szemünk...«

¹⁵ Vö. az 1962-es Genfi szöveggel: »J.-J. Rousseau, fondateur des sciences de l'homme«, ahol kijelenti, hogy »Rousseau nem pusztán megsejtette az etnológiát, ő maga alapította«. *Anthropologie structurale II.*, Plon, 1973, 46.

¹⁶ »A struktúra, a jel és a játék az embertudományok diskurzusában.« Ford.: Gyimesi Tímea, in: Helikon 1994/1–2, 34. Derrida Lévi-Strausshoz való viszonyáról I. C. Johnson, »La leçon de philosophie: de Derrida à Lévi-Strauss«, in: *Passion de la littérature, avec Jacques Derrida*, M. Lisse szerkesztésében, Galilée, 1996, 125–139.

¹⁷ Lásd M. Foucault, *Les mots et les choses, une archéologie des sciences humaines*, Gallimard, 1967, »Le sommeil anthropologique« szekció a »L'homme et ses doubles« fejezetben, 351–355.

be, Derrida kiélezi a *Mythologiques* általánosításokra törő játéka és az eredet nosztalgiája között húzódo Lévi-Strauss apóriát, »Rousseau« részére különös pozíciót biztosítva ebben a kiegyensúlyozásra törekvő játékban. Csakhogy amíg Foucault a humán tudományok kritikáját az episztémére alapozza, addig Derrida a metafizika történetére hivatkozik, és Rousseau-nak, ha még emlékszünk, pontosan emiatt lesz kiemelkedő jelentősége, hiszen: »a metafizika korszakában Descartes és Hegel között kétségtelenül Rousseau az egyetlen vagy az első, aki az írás problémájára szűkíti tematikáját és filozófiai rendszerét, úgy, ahogy azt az egész korszak implikálja.«

Voltaképpen úgy zajlik ez, mintha a humántudományok egy bizonyos »analitikája« folyamatosan újradefiniálná magát Descartes és Rousseau pozíciójának függvényében, mintha ez a folytonosan visszajáró kísértet valamiképpen egy kritikai páros lenne, az állandóan visszaterő modernitás működtetője. Foucault antropológia-kritikája – amely antropológia számára a filozófia dogmatikus álmát jelenti – azt mutatja meg, hogy a reprezentativitás korát felváltja a történelemé; az empirikus–transzcendentális fogalom pár pedig belép a karteziánus cogito helyébe. Lévi-Strauss a humántudományok megalapítójaként tekint Rousseau-ra; a száműzött cogito helyére az »embertudományt« ültetve.¹⁸ A híres interpretációs konfliktus Derrida és Foucault között a karteziánus cogito kapcsán szintén hozzájárult ahhoz, hogy Derrida a *Grammatológiában* »korszakváltó« Rousseau-olvasattal álljon elő. A *Grammatológia* Rousseau-ja semmit sem »alapít«, főleg nem humán tudományt. De rajta keresztül, vele és általa nyílik meg a metafizika különös korszaka, amely egyben az írás korszaka. A dolog pikantériája, hogy az a bizonyos kritikai olvasat fog majd Descartes fölé helyezni egy meglepően apolitikus Rousseau-t,¹⁹ amelyik egyúttal vitatkozik azzal a filozófiai modernitással, amelyet a szubjektum kiiktatásával vádol meg.

Mit gondoljunk erről a különös agonisztikus komplexaritásról Derrida és Foucault között a humán tudományok kritikája kapcsán? És különösen az antropológia kapcsán, amely megérdemelné, hogy minél előbb felülvizsgáljuk, mivel annyira megerősíti kettejük egymást keresztező analízisét a humántudományok helyéről és tétjéről. És milyen szerepet játszik az a bizonyos Rousseau-i problematika Derridánál, ami Foucault-nál egyre inkább háttérbe szorul? Derridának nem az a célja, ami Foucaultnak, hogy ti. feltárja a diskurzusok rendszerének elveit. A dolgok sokkal inkább a felszínen játszódnak, a maguk természetes határai felé sodródva, ott, ahol az »eredet« maga sem több egy nyom lehetőségénél, a késedelem, amely maga is a nyom lehetősége: vagy a *différance*, amelyet a *Grammatológia* a Rousseau-apóriák vizsgálatán keresztül tárgyal meg. Az olvasat nem a nyilvánvaló szabályszerűségek feltérképezése, hanem a konstitutív láthatatlanság

előtérbe helyezése. Ez visszavezet Rousseau-hoz, és a transzcendentális lényegének tekintett optikai metaforához: »A szupplementum-elmélet vakfolt Rousseau szövegében, a nem-(meg)látott az, ami megnyitja és behatárolja a láthatóságot.« (Gr, 234).

Ha ezúttal a saját diskurzusom akaratlanul is háttérbe szorítja a kérdést, az nem annak tudható-e be, hogy a Derrida–Foucault-viszony – és a »humán tudományokhoz« valamint Rousseau-hoz való viszonyuk – maga is vakfolt az elméletek térképén? Miféle vakfoltok ezek, amelyekkel napjaink gondolkodásmódjának is számot kell vetnie?

A módszer és azon túl: olvasni-írni Rousseau-t

Ez a kérdés [a »pótlék« szó használata Rousseau-nál] nemcsak a Rousseau-írásokat érinti, de a saját olvasatunkkal kapcsolatban is felmerül. Azzal kell indítanunk, hogy komolyan számot vetünk a felismeréssel, és rácsodálkozunk arra, hogy az író egy olyan nyelvben és olyan logikával ír, amelynek rendszerét, törvényeit és működését per definitionem saját diskurzusa sem képes abszolút módon irányítani. Csak annyiban használója a nyelvnek, amennyiben hagyja, hogy egy bizonyos pontig és egy bizonyos módon maga a rendszer irányítsa. Az olvasatnak azt a viszonyt kell megcéloznia, amelyről az írónak nincs tudomása, s amely az általa használt nyelvben az általa uralt és nem uralt nyelvi sémák között fennáll. Ez a többlet nem a fény és árnyék, gyengeség vagy erő megnyilvánulási megoszlásában érhető tetten, hanem egy jelentő struktúra, amelyet a kritikai olvasatnak kell létrehoznia (Gr, 226–227).

A *Grammatológia* minden betűje azt mondja, hogy »az írás mindenféleképpen egy olvasat«, hogy Rousseau-t olvasni végeredményben nem jelent mást, mint írni őt. Az olvasás teremtést jelent, az alkotás lényege egy »észrevétlen« viszony, az »elgondolatlan« feltárása, folytatnánk – csak hogy ez a jelző visszaköszön Althusser egyik híres cikkében, mint »az, amit Jean-Jacques Rousseau nem gondolt el«. Hosszasan kellene ecsetelni, milyen episztemiológiai vonatkozásokban különbözik az Althusser-cikk Rousseau-ja Derrida Rousseau-jától.²⁰ Egyetlen fenomenológiai szöveg sem volt ennyire fesztelen és alkotó olvasat, mint a *Grammatológia*. Mi hívja elő és milyen »különös egység« tartja össze annyi híres passzus újszerű olvasatát, a »veszélyes szupplementumtól« kezdve, az »írógépszalagon« át az »olvasás-gépezetig«?

Nem válaszolhatunk Jacques Derrida helyett. Ám szembeötlő, hogy az interpretáció aktusa nem merül ki nála a hermeneutikában. Ezt a kérdést tárgyalja a híres »Signature Événement contexte« című cikk-

¹⁸ Cl. Lévi-Strauss, idézett mű, 50. »Az állatok és az emberek érzéki lényként való felfogása megelőzi az ellentmondás-tudatot. (...) Rousseau ezzel a vakmerő tétellel a cogito végét jelenti be.«

¹⁹ Például Vincent Descombes esetében, aki Louis Dumont antropológus munkáira támaszkodva, a *Le Complément du sujet*-ben a *Társadalmi szerződés* mindenféle politikai lényegtől mentes értelmezését adja és Rousseau-ban Tocqueville elődjét véli felismerni. Vö. *Le Complément du sujet, enquête sur le fait d'agir de soi-même*, Gallimard, 2004. 348–349.

²⁰ Vö. L. Althusser, »Sur le Contrat social«, in: *Cahiers pour l'analyse* 8, »L'impensé de Jean-Jacques Rousseau« 5–42. Althusser nem apóriáról, hanem »nézeteltérésről« beszél. A *Társadalmi szerződés* (I. és VI. könyv) analízisében »az ideológiához« való menekülésről, »gazdasági hanyatlásról« beszél. Az egyetlen lehetséges menekülési útvonalat, »az egyetlen lehetséges teóriát az irodalom jelenti, ehhez fordul a tarthatatlan elméleti megoldásoktól.«

ben.²¹ »Minden írás kivonja magát a szemantikai vagy hermeneutikai horizontból, amely egyszersmind az értelem horizontja, amelyet maga az írás pusztít el.« Ezen a helyen Derrida feltárja (ez az archeológia a par excellence dekonstruktor gesztus) azt a fogalmi alaprétet, amelyből kinő a kommunikáció naturalisztikus koncepciója, amely egységes és önmaga számára jelen való értelmet közvetít. Márpedig Condillac az és nem Rousseau, aki döntő szerepet játszik ebben a kérdésben. Mert számára az írás *megidéz*, pótol, megkettőzi a jelent a szupplementaritás – amelyet Derrida a XVIII. században és mindenekelőtt Rousseau-nál tanított meg felismerni – logikája szerint. Derrida tehát Condillac-hoz tér vissza, amikor a jelent többé már nem úgy képzei el, mint egy késleltetett jelenlétet, amely előbb vagy utóbb betöltetik, hanem »a hiány maximalizálásaként«. Megvizsgálva, hogy miért Condillacból kiindulva indítványozza Derrida a «hiány maximalizálásának» gesztusát, amely egyedül képes kijuttatni minket a kommunikáció közmegegyezéséből, azon is elgondolkozhatnánk, mit tesz Rousseau-val és Rousseau óta, amit nem tesz Condillac-kal, és talán senki másal sem.

Rousseau egyedülálló mivolta az írásban és a »különös egységben« Derridánál vajon nem Rousseau megkettőzöttségével magyarázható? Azzal, hogy – mint (Diderot kivételével) senki más a felvilágosodás gondolkodói közül – a filozófia és az irodalom kettős kötésében helyezkedik el, kapcsolódások és redukálhatatlan különbségek feltételeként. Vajon nem az elmélet és a fikció szétbonthatatlanságának gondolata miatt lesz olyan egyedülálló Rousseau szerepe Derridánál? Hiszen ez ad alkalmat Derridának

arra, hogy a koncepció és a fikció megbonthatatlan összetartozásán medítálgjon.

*(Rousseau) filozofikus irodalmat hozott létre, amelynek része a Társadalmi szerződés és az Új Héloïse. Irodalmi írásokban kívánta megalapozni írói létét: egy olyan irodalom által, amelyik nem merül ki egy – filozofikus vagy bármely más – üzenetben, amelyet, mint mondani szokás, továbbítania kellene. És amit Rousseau filozófusként vagy pszichológusként az írásról általában mondott, nem választható el saját írásmódjától.*²²

Derrida után olvasva újra Rousseau-t, az olvasat egy kettejük közötti mezsgyében állapodik meg. Ennek az olvasatnak köszönhetjük, ha jobban rálátunk Rousseau szövegeinek különös és bizonytalan határait: a filozófia és retorika partvidékére (Második értekezés), az értekezés és a regény (az Emil IV. és V. könyve közötti passzus), a fikció és az igazság határait (a negyedik séta híres fejtegetései a fikcióról). Akár Júlia szavainak kapcsán, az Új Héloïse-ban, »az önmaga által létező Léten kívül csupán az a szép, ami nem létezik«. Az, ami »nincs« – hosszasan kellene bemutatni –, nem a »semmit« jelenti Rousseau-nál. Az elbeszélések – például a szalag-epizódban – elbeszélések láncolatát és egy olyan viszonyt jelentenek, amely »nem a semmi«. Derrida számára legalábbis a legkevésbé sem az, amikor szemére veti Paul de Mannak, hogy a szalag-epizódot megfakítja.²³ Rousseau-t olvasva, túl minden szofisztikán, mintha egy olyan hely felé mozdulnánk el, amely az igazság maradékának ad otthont.

Marsó Paula és Kiss Viktória fordítása

²¹ »Signature Événement contexte«, in *Marges de la philosophie*, 376. Idézve a *Limited Inc.*-ben

²² Uo. 239.

²³ *Papier machine*, 56–59.

Árnyak és szerkezetek

– A kettősség Nagy Miklós fotóiban –

A kiállításokon, ahol gyakran szoktunk találkozni, Miklós nyakában mindig ott lóg a fényképezőgép. Talán már hozzánőtt, vele együtt él, vele van, nála van, szóval együtt vannak. Ő és a gép valahol egyek. Nemcsak a megnyitók pillanatainak rögzítését végzi el, hanem keres, és nagyon gyakran talál is valami izgalmasat, valami olyat, ami valójában ő maga.

Nagy Miklós orvos, műgyűjtő fényképei azt a világot adják vissza, amit a gyűjteménye tükröz. Kiválóan fogalmazott Parti Nagy Lajos a gyűjteményt bemutató kiállítás megnyitóján (2010. január 23-án): „Fotósként ugyanúgy az elalkonyodás, lassú romlás, sötétbe veszés, elenyészés izgatja, mint gyűjtőként.”

Ám a gyűjtő-fotós nagy különbséggel ábrázolja a gyűjteménye sugallta érzéseket. Míg a kollekcióját meghatározó Vojnich-, Szűcs-, Gaál-, Váli-, Kazovszkij-alkotások nekem a mozdulatlansággal, a tompasággal, a színek fakóságával illusztrálják a világ mélységét és szörnyűségeit, addig Nagy Miklós művein fellelhető a mozgás, a változás kikényszerítését követelő új pillanatok reménye.

A fotók közül több autóban, járműben vagy azt sugalló környezetben született. Ezzel is jelzik, hogy jön egy más, egy új, a mostani időtől eltérő időpillanat, s vele egy új állapot. A felhők szépségei, a fák sorozatai, egy magányos autó a kép egyik szögletében megerősítik ezt az érzést. Jelenlétet látok a képekben, olyan jelenlétet, ami már a következő pillanatban egy másik dimenzióba akar átvinni. Betekintőek a képek, bepillantást kínálnak. S azzal válnak érdekessé, teremtenek feszültséget a nézőben, hogy ezt a tompa látást és megismerést valaminek követnie kell, egy másik, egy új, talán még feszültebb helyzetnek, állapotnak vagy éppen kompozíciónak.

Megtaláljuk a művekben ezeket a kompozíciókat is. A gyártelepek, az elhagyott épületek képei a határozottan strukturált világot idézik, annak mindenre kiterjedő – de már funkciótlaná vált – szabályosságával. Ezek az elemek bukkannak fel a magányos ártézi kút és az út szépséges párosában, a havas táj vakító fehérségében, a fiatal ültetvény méltóságot kiáltó rendjében.

Árnyak, változások és magányos szerkezetek – ez a kettősség jellemzi Nagy Miklós fotóit. Olyan világot képes ezzel bemutatni, amely mindig is bennünk volt, s bennünk lesz a jövőben is. Többek ezek a képek, mint a világ múltó pillanatai, ezek már gondolatokat követelő művek.

Teljessre szűkült végtelen

(Balla Zsófia: *A nyár barlangja*)

„...minden utazás úrutazás, mert úr vesz körül bennünket. Az egyik planétáról a másikra utazni éppen olyan, mint átmenni egyik tanyáról a másikra. Amikor belépett ebbe a szobába, akkor maga is úrutazást tett” – mondja az *Egy megfáradt ember utópiája* című Borges-novella különös szereplője (Xantus Judit fordításában). Balla Zsófia új verseskötetét lapozgatva juthatnak eszünkbe ezek a szellemesen komoly sorok. *Az ég mezői* című vers zárul ugyanis így: „Elszállt velünk a Föld, repül az úron át. / Már rég az égen élünk. // Ez már az öröklétünk. / A lét rohadt és fűszeres, boldog alkímiája” (80.). Beszédese a szemléletmód különösége: ami Borgesnél az intellektus szikár játéka, az Ballánál a lírai eszmélkedés tragikus tónusokat sem nélkülöző döbbenete. Az argentin író bölcs derűvel konstatál, költőnk miszteriális tapasztalatot oszt meg olvasójával. S nem csupán e helyt: a kötet mindahány versében. Hiszen a teljes könyvet áthatja a „testbe zárt sötétség” (*Karácsony városa*; 17.) alanyi drámája, a „kinőtt idő” (*Kései lista*; 33.) sűrű létélménye, a „teljessre szűkült végtelen” (*Születésünk napja*; 39.) költői misztikája. Másképp fogalmazva: Balla Zsófia jelen munkája is, mint a korábbiak szinte egytől egyig, létköltészetű igénytel fordul a világ és az én felé, a lények és a tárgyak titkait kutatva. A tőle megszokott *józan révülettel* írva tovább előző verseskötetét (*A harmadik történet*, Jelenkor Kiadó, Pécs, 2002), amely e sorokkal ért véget: „Az én tárgyam az, amelyet meglátok. Amelytől nem tudok szabadulni. Amelyből verset írok. Mint a régiekkel a lovat, a serleget, a függőt, úgy temetik el majd velem azt, amit láttam”.

S hogy ezúttal mi a látás (és így e líra) tárgya? A tematikus csomópontokat könnyűszerrel kijelölhetjük, hiszen vissza-visszatérő motívumai ennek a versvilágnak. Középponti verstárgy tehát az idő rejtelmes természetete: „Az idő kireped, forró gesztenyehéj” (*Időt*; 9.), „Isten túladagolta az időt” (*Születésünk napja*; 39.). A növények puha idegensége: „Fény férceli a fák közét, / elvarr minden nyílást. Az ég / az irtás felől kibugygyan. / Amit nem láthatunk, úgy tűnik, messzeség.” (*Wiepersdorf*; 21.), „Milyen szépek ők csupaszon. A fák, / ha már ellődöztek a lombjukat. / Felrajzolódnak apró izüikig. / Szárnyrajzuk szenes térképet mutat” (*Csupasz fák*; 25.). Az isteni minőség gyötrelmes jelenvalósága: „Mért ad Isten hiányt?” (*Válasz egy*

költőnek; 42.), „Istenhez képest hited időhúzás” (*Az időhúzás balladája*; 52.). S hasonló, jelenetezéseket és jelentésirányokat megszabó éréllyel a szülők föltisztított emlékezete (megindító anya-vers áll a kötet legvégén is: *Anyám, az angyal*); az éjszaka és az árnyak („Minden éjjel más történet sebez meg” – *Az élet két fele*; 86.); az álom és a csend; a barátság és a szerelem – és a haza (a szűkebb és a tágabb otthon) iránti szerelem.

Füstös fényeket pásztázó tekintet a versek alanyáé, szándékai egyetlen törekvésben összegeződnek: megismerni és megérteni a létezését. Legalább annak szóra bírható, versre váltható rétegeit. Mindeközben pedig rátalálni az otthonra – avagy a nyelv által megteremthető otthonosság esélyére. (A kozmikus távlatok és a falak közé szorult élet kettőségében állva, az autentikus lét nyomait keresve: „Ami megtörtént, azért történt, / mert mi eldugtuk életünket” – *Számvetés*; 13.) E cél szolgálatában teljesedik ki Balla költészetének eszköztára. Ami legalább két szembevető sajátosságot eredményez. Az egyik jellegadó vonás, hogy az újhordas formafegyelem zárt tárgyiasságát ezekben a frissebb művekben részint a fokról fokra fölnyíló személyesség, részint a szabálytalanul egyedi alaktan oldja. A másik tulajdonság a kezdetektől védjegye Balla költészetének: kevés kortárs költőt ismerünk ugyanis, akinél az érzelki-érzékletes és az elvont-filozofikus tartalom nem egymást kizáró, de egymást átható jellegzetességek volnának. (Rilkét, József Attilát, Nemes Nagyot idéző poétika ez – módszertanában és színvonalában is.)

Az öt ciklus szabatosan rendez el a versanyagot, de inkább csak sejteti, semmint megvilágítja az irányokat. Akárho a ciklusok sugallta rend abban állna: a múltból (az emlékek közegeiből) nem a jövőbe, hanem az égbe (a transzcendensbe) vezet a versek útja. Ez a sejtető esztétika s ez a metafizikus ambíció ölt alakot a nyelvi-poétikai megoldások öntörvényű szerveződésében is. Mire gondolunk? A retorikára, amely előszeretettel sorakoztat kérdéseket s el megszólítással (az imabeszéd és az intim odafordulás alkalmiakor egyaránt). A szövegeköziség műveleteire, amely ajánlásokkal, mottókkal, idézetekkel és rájátszásokkal tudatosítja a hagyományok alkotó jelenlétét a saját alkotói gyakorlatban. („Az üres ég. Az üres ég” – suttogja Nemes Nagy Ágnes azonos című verse. „Nem, nem üres az ég. / Tele szárnnyal, viharral” – válaszol *Az ég mezői* [79.].) A műfajokkal és verstípusokkal játszó műgondra: a szonett, a ballada, a dal, a gondolati és a létösszegző költemény egyként új érvényre tesz szert Balla kezén. (Ez utóbbiak félhosszú alakváltozatai adják a kötet magaslati pontjait; például az *Aki tiéd, csak azt,*

A nyár barlangja, *Az ég mezői* vagy a *Megérkezés, elutazás*.) A hangnemre, amelyet a versbeszéd elégikus-indulatos kettősége határoz meg, áldásos érzelmi feszültséget tartva fönn mindvégig. (Mi más hitelilethetné az életbizalom elmellőzhetetlen szellemiségét, ha nem a gyász, a veszteség és a vereség szólamai?) A képi világ ékes enigmatikusságára: az egymást éles váltásokkal követő trópusok bonyolult varázsára.

Ide tartozik, hogy Balla Zsófia – egyebek mellett – az emlékezetesen szép sorok költője. Nem szükségesszerű, hogy jelentős költészet megragadó sorokban dúskáljon. Ezért külön öröm az olvasónak, hogy efféle, nehezen felejtethető szöveghelyeket kap ajándékba: „A tél patkolja, így lassítja léptünk” (*Karácsony városa*; 18.), „Mindenki idegent szeret” (*Baráti beszéd*; 56.), „hamu füstje száll minden fény előtt” (*Vonalak kertje*; 70.), „Istenen kívül van egy más dimenzió is” (*A nyár barlangja*; 75.), „Egyetlenegy születésre szorítkozunk” (*Az ég mezői*; 79.), „Lobog a szoltár fél kegyelme” (*Égi szerkezet*; 97.). Aprólékosabb figyelemmel azt is észrevehetjük, hogy nemcsak a főtebb nevezett szinteken, de a szőkincs poézisében, a szavak részleteiben is tetemes esztétikai erők rejteneznek. Egyéni összetételek („Apácászépség” – *Aki tiéd, csak azt*; 47., „rózsahomály” – *Az ég mezői*; 80.), plasztikus szóalkotás („senki-ség” – *Az ébredés*; 32.), ilhettett jelzők („működő lovak” – *Karácsony városa*; 16., „dohányárga csillag” – *Aki tiéd, csak azt*; 45.), jelentéssel alliterációk („Mérgtelen mérlegelek” – *Időt*; 10., „kapar, kapor” – *Az ébredés*; 31., „láros, láros” – *A szép fegyverkovácsné sóhaja*; 37.) és megragadó metaforák (az angyalok mint „égvájó barátaink”, „Serény hospice-csapat” – *Baráti beszéd*; 55.) szavatoznak, hogy a bonthatatlan egész (a vers, a kötet) tartós részekből álljon.

Sokat vártunk erre a kötetre. És sokat vártunk tőle. S nem is csatlakoztunk: kívül-belül ünnepien szép kiadvány *A nyár barlangja* (szerkesztő: Szaniszló Tibor; borítótervező: Hrapka Tibor). Komor szépség, érzékeny bölcsesség alakítja arculatát. Mert Balla Zsófia költészete tudja, hogy Isten a szeretet halmazállapota. S hogy a szerelem angyali vegytan. Ha rákérdeznénk, alkalmasint megtudnánk tőle: vajon miért nem ismerünk depressziós rózsát. Így ha azt olvassuk is: „Árvaság a vers. Kikaparja őrzött / titka-id, meglor, kifürösz a kincsből” (*Földi csendesség*; 23.), a magunk számára – gyarló hermeneutikai bizakodással – úgy fordítjuk le: társ, mert teljesség a vers, kincsekben fűröszte.

(Kalligram Könyvkiadó, 2009)
Halmai Tamás

„Tükrök / közt hol vagy magad?”

(Juhász Attila: eszkimószín)

„A szem égi természetű. Ezért az ember csak a szemével emelkedik túl a Földön, ezért kezdődik az elmélet az égre vetett pillantással. (...) Az ég emlékezteti az embert, hogy nem csupán cselekvésre, hanem szemlélődésre is hivatott.” (Feuerbach)

Igen erőteljes üzenetet hordoz, az alkotói pozíciót (és a befogadói magatartást is) bizonyos koordináták mentén jelöli ki a Juhász Attila új kötetének címeént megjelenő *eszkimószín* kifejezés. A versek keretként a Madách művében megjelenő sötét tónusú vízió nyelvi jelei („végtelen hóvilág [...] Hol a halál néz ránk üres szemekkel, (...) Hol a növény is küzdni kifaradt, / Korcsult bokor leng a zuzmók között, / S a hold vörös képpel néz kőd megöl / Halál lámpájaként a sírgödörbe. (...) Szörnyű világ,”) Juhász Attila emberi, művészi alapbeállítottságát óhatatlanul az e világgal szembeni állásfoglalás pozíciójába emelik. A szövegek terjedelme és a poétikai artikuláció szempontjából is mérték tartó, fegyelmezetttség, finom távolsgártartást tükröző kötet ugyanakkor a belső világ felé fordulás kalandját, a nagyon is zajos külvilággal (az *eszkimószín*mel) való bátor szembenézést hangsúlyozza.

Juhász Attila életművének formálódásában kétségkívül felfedezhető az a markáns ív, mely egyfajta sajátos újklasszicista költészet eszményét vállaló kifejezőmód felé mutat. Ez a poétikai hang – a Babits, Nemes Nagy Ágnes vagy Pilinszky által képviselt beszédmódhoz hasonlóan – olyan individualitás mintáit mutatja fel, melyekben a megszólaló alany közvetlen versbeli jelenléte erősen korlátozott. Az *eszkimószín*ben megjelenő poétikai keret ezt a jellegzetes, „a hűvös artiztikum hangolt” formanyelvet képviseli.

A versgyűjtemény nyolc rövid – önálló mozaikdarabként szemlélhető – ciklusa (*Atlantiszi nők*, *Csak testben*, *Kelet-nyugati nap-tár*, *Impresszió*, *A*, *Jel-zálog*, *Még csak istenes*, *Parlando*, *Törtet törtiel*) eltérő, ám egymással párbeszédet folytató léttapasztalatok mentén jeleníti meg a világot szemlélő (ugyanakkor elrejtőző) ember pozícióját. Ezt a léthelyzetet, a versek világában finom variációkban megszólaló belső világot összegző igénnyel jelzi a kötet első és utolsó darabjában elénk villanó nap – fény – idő metaforika.

„felkel / akár a nap hűvösen /
[ártatlan ragyog”
(Hajnali tánc)
„Örök szürkület: / az eszmélet
[gyolcsait / átverzi a nap”
(Egész)

Gyakran és igen erőteljesen jelennek meg a szövegekben a hajnal, a reggel képei, a versek azonban a statikus-ságot, a tárgyakat figyelő (és az apró elmozdulásokból a világot modellező) tekintet pozícióját hangsúlyozzák.

Stilizáltság és a poétikai kifejezőerő könnyedsége, a lét elsötétető dimenziója fölött érzett megrendülés, az érzéki és a transzcendens egymást ellentétező kettőssége: az *eszkimószín* poétikájának meghatározó elemei. A tematikai szempontból változatos kötet főként a rövid, csiszolt formákban megszólaló versekben, a *Kelet-nyugati nap-tár*; valamint a *Jel-zálog* ciklusban mutatja fel Juhász Attila magabiztos formaérzékét. A mérték tartó asszociációs mezőket felvillantó, a gyakran haiku-formában rögzített kompozíciók a szubjektív léttapasztalatok világát erőteljesebben megszólaltató versek markáns ellentéteiként jelennek meg.

„messzi hang kiált
parazsat szít az ég az
ősz hová sietsz”
(Szít az)

„Szívverésemmél
hányszor lassabb a tenger
kavics-zenéje?”
(Kavics)

Az elégius poétikai hangulatok, az álomszerű versdallamok a szelíd tónusú artikulációval, a finom zeneiség-ge (a továbbzengő *a*, *e*, *o* hangokkal) teremtik meg az alkotó és a befogadó világa közti belső kapcsolatot. A verseket, ciklusokat átjáró (s ezáltal szövegkohéziós erőt is felmutató) motívumok, különösen az arc(kép), képmás, tekintet asszociatív körébe tartozó tárgyak jelsorai izgalmas nyelvi mezők hordozóivá válnak.

„Kettényilt tükör
[...] Küllök közt arcom forog.”
(Időkerék)

„Hőálló üveg. / A homlok
[kettényilik.”
(Ki a legszebb, Tükör-arc)

„a szemek üres foltja / magába issza
[kítartó tekinteted.
(...) Vár a tükör.”
(Ki a legszebb, Múmia)

A képek konstrukciói mintegy megszüntetik a költői én közvetlen jelenlétét. Némi leegyszerűsítéssel mondhatjuk tehát, hogy Juhász Attila poétikai hangjának megtalálása során eljut a szövegben önmagát sajátosan háttérbe szorító költői én reprezentációjáig.

„Meddig bírhatnám
nagy, mély lélegzetekkel
és nyitott szemmel?
Tovább vagy egyre lejjebb?
Mindent belülről hallok”
(Merülés)

Költészete, a nyelv mediális karaktere az én destabilizációját kiteljesítő poétikai modell felé közelít. Ez a költészet érzi a Nyugat poétikáját megalapozó (romantikus eredetű) hagyomány folytathatatlanságát, a személyiség artikulációjának problematikusságát. A versek a kimondott szavak mögött formálódó – az ént értelmező, jelenlététől tevő – alap többféle tónusát is megszólaltatják. Az én és a világ egészének relációjában (a formanyelv változásai mellett) ugyanakkor markánsan körvonalazható a klasszikus formanyelvet tisztelgetben tartó, ugyanakkor az impresszionisztikus-misztikus létélményt rögzítő nyelvi sajátosság, poétikai magatartás. Juhász Attila érzéki hatást keltő hangulatlírójának gyökerei a panteizmus felé mutató érzésvilágot sejtetik, a versek nyelvezete (különösen a groteszk-ironikus tónust erőteljesen reprezentáló, ám finoman távolsgártató *Még csak istenes* ciklus) pedig a szakralitás, a meditatív élményvilág elemeit ágyazza a profanitás szférájába: „a kiszámolót mindig / összehavarja / az örökkévaló” (Egy fiú), „Arctalan istenek mutatják az utat” (Pianissimo), „Elhagyatva üdvözülsz.” (Hajnali gyakorlatok), „isten gyámoltalan / izzadt” (Utórezgések).

Ez a művészi, emberi kiindulópont a lét egészéről és az én drámai szerepéről olyan artikulációt hoz létre, mely a poétikai nyelv sajátos szemantikai rétegeit az én belső világa felé törekvő jelsorok felé tágitja ki. A versek tónusa éppen ezért kontemplatív befogadói magatartást feltételez.

A *Parlando* ciklusban például olyan poétikával szembesülhetünk, ahol gyakran markáns ellentét feszül a látszólagos idill varázslatos megjelenítése és az emberi lét drámai alaptónusát hangsúlyozó gondolati tartalom között.

„üres ablakok figyelik mint
közelít mint sűrűl köré
a holdas ősz
(...) merev brokátok
terelik ki-be a fázó
lelkeket”
(Lovagmese)

„Messzi fények
tűhegye földhöz szegezi az
éjt, valahol szárny suhog,
s az üres egekbe
örvénylik az éggyé vált
sötét, a megkészt vijjogás.”
(La Costa Dorada)

A művek a versben rejtőző én és a világegész kapcsolatát a transzcendens dimenzió felé áhító magatartásban próbálják megszólaltatni. A költő egyszerű axiómák, mérték tartó asszociációk kimondásával távolodik el a szubjektív léttapasztalatok világtól. Kimunkált szövegépítkezés, helyenként tiszta rímek alkalmazása, és valamiféle megnyugtató, a szemlé-

lódó befogadói magatartást feltételező alaphang jellemzi a laza asszociációs mezők nyomán felépülő ciklusokat.

A vers-, illetve hangsorok jellegzetes nyugópontjait jelöli ki az egymás után következő szövegekben ismétlődő (a textusokat továbbépítő) szóhasználat. A többféle csomópontot felmutató artikulációs háló így a költő egymásba fonódó kulcsmetaforáit, jelsorait fogja össze, emeli ki: „*sietős egek felé*”; „*fagyott égbe mar*”; „*az iránytalan / ég felé törekszik*”; „*a szétázott ég*”; „*heg nélkül forrad az égi szántás*”; „*A tükör színén / suhan: felszibzik / fnom érintései*.”; „*s a tükörön / a síma kavics / sorban apró sebet ejt.*”; „*nyugodt tükörrre látni*”.

A kötet egészében emellett a költő sajátos – a groteszk és az abszurd jellegzetességeit is felmutató – alaphangja köti össze az én-poézis mozaikdarabjait. Juhász Attila a legszemélyesebb történekek artikulációit kérlelhetetlenül, emellett igen erőteljes (ön)íroniával határolja el a nagy metaforák, toposzok, paradigmák nyelvi jeleitől. A tudatosan formabontó képzettársításokra alapozott poétikai hang mintha újra és újra azt üzenné: a személyes sors drámáinak nagy metaforái mindig újraintható nyelvi jelek mentén szerveződnek. Miközben a versgűjtemény egésze a szilárd formai strukturalizmus érvényét hangsúlyozza, a szövegekben megjelenő metafizikai tartalmakra utaló nyelvhasználat egyenesen a „középpont megsemmisítésére” irányulóan egyfajta dekonstrukciós diskurzus irányába mozdul el. A versekben a banalitás világának nyelvi jelölői bátor asszociációsorok mentén kerülnek kapcsolatba akár a szakralitás képeivel.

„szeret nem szeret
a kiszámolót mindig
összezavarja
az örökkévaló s nem
küld nem sarjaszt új ígét”

(Egy fiú)

„Az égről írni mégis,
(...) a lajtorját sosem járt,
sárfoltos angyalokról.”

(Nem vagyok otthon)

A központozás hiánya izgalmas értelmzési lehetőségek felé mozdítja el a költeményeket, így igen nagy szerepe van annak, hogy a befogadó a képek határainak megtalálását milyen síkok mentén próbálja megvalósítani.

Egy-egy költemény esetében formabontó gesztusként jelenik meg a klasszikus verssorokkal felelő, a hagyományos versmodalitást felborító, mértéktartóan provokatív poétikai tónus:

„Itt? Élned? Halnod?

(Menekült)

„Nem kiáltok. Nem dübörgök.
(A föld)”

(Kételysorok, Utóirat)

A kötetet záró ciklusok a poétikai dekonstrukciót megvalósító grammatikai töredezettség alkalmazásával írják felül a hagyományos irodalmi kánon gyakorlata sematikus olvasatokban megjelenő (és egységessé váló) elkönyvelt) sorait. A versek, szövegtöredékek – többszörös intertextuális viszonyt kialakítva – Madách, Vörösmarty, Juhász Gyula, József Attila, Pilinszky előtt fejet hajtva kínálnak fel új artikulációs lehetőségeket.

„*A csillagos ég egyszermind az is, ami az embert üffent ráébreszti tulajdon létének végecséjére.*” (Hans Blumenberg). Megismerhető-e, kimondható-e az én belső világát felvillantó, léttapasztalatokat rögzítő élményvilág? Milyen módon nézhetünk szembe mások sorsának terhével, és persze saját útkereséseink buktatóival?

Juhász Attila új kötetének borítóján egy falfelületre felhordott vakolatdarab fotója (Tolnay Imre *Vakolat* című képének részlete) látható. Az elzárkózás, elhatárolódás (látszat)kíséreltet, és ezzel egyidőben a visszavonulás gesztusának lehetetlenségét reprezentáló fotó a kötet poétikai horizontjának metaforájaként állhat előttünk. Juhász Attila a csendet feltételező, a meditatív befogadói attitűdre apelláló világa az *eszkimószin* (az ember tragédiájának) realitását, ám a lét ilyen rétegzettségével való szembenézés, szembehelyezkedés művészi – emberi gesztusát, drámai szépségét is hangsúlyozza.

(Kortárs Könyvkiadó, 2009)

Horváth Imre

Önmagába szorult kérdező

(Szalai Zsolt: idetett valaki)

Szalai Zsolt tavaly megjelent, immáron harmadik kötetének versei jól láthatóan egyetlen meghatározó célt igyekeznek megvalósítani (bár sokféle formában, változatos módon): meg akarják ragadni a főként egyes szám második személyben megszólított, valójában mégis alanyként funkcionáló identitást. Rögzíteni akarják a szövegekben megjelenő szubjektumot, horgonyt akarnak vetni, hogy aztán, ha kialakul egy stabil pont, az én, lehessen felszedni a horgonyt és menni tovább.

Az *idetett valaki* címet viselő könyv kezdő verse (*ezek versírásos jelek*) egyes szám második személyben, másikként jeleníti meg az én-t (mely – Rimbaud óta jól tudjuk – mindig valaki más), te-ként, mintegy kívülről közelítve meg. Ez az eljárás az egész kötetre jellemző, ugyanakkor nem sok kétségünk lehet afelől, hogy ez a te

valójában az én, s bár nem egyes szám első személyű alakban, mégis izzig-vérig ún. alanyi költészettel állunk itt szemben. A kötetnyitó vers második felének sorai („*az erkélyen kezdted, s fejezted akkor is, / de kezdted-e majd, vagy folytatod, / ha borul minden, / ahogy most, / vagy mindennek a végére érkezel...*”) az összezavarodottság, a választónál állás helyzetét jelenítik meg, bizonytalanlanként érzékelve a jövőt, különösen a versírás, az alkotás jövőjét. Ez a bizonytalan alany aztán „versírásos jelek”-ben igyekszik megtalálni, rögzíteni saját magát, az első ciklusban (*kimetszett sarj*) elsősorban a gyermekkor emlékeiből építkezve. A fáramászások, a biciklizések, a dédi, a nagyszülők, a gyermekkor falujának alakjai elevenednek meg ezekben az erőteljes képi világú, sokszor egy-egy látvány vagy benyomás mentén kibomló versekben: „*kohó a nyár; olvad az utca, pukkan a kátrány; / ragacos, karimás nyomok az útbán; / talpamra ég az igyekezet, caffog a szandál, / a mélykútig, lefelé; // szilvafák hullatják éretlen gyümölcsüket, / félbevett savanyú magokat köpködök, az egy helyben toporgó szomjúság csillapul így...*” (mélykút). Az identitás rögzítésének legalapvetőbb állomása, a gyermekkor világa után az emlékezés a fiatal felnőttként való utazások sorát eleveníti fel. A gyermekkor látványokban, hangokban, hangulat- és történetdarabokban szétoldódó, kissé passzív, helyhez kötött világot egy aktívabb időszak követi, melyben a külső helyváltoztatások a belső útkeresésnek feleltethetőek meg, mintegy párhuzamosan, egymást kölcsönösen feltételezve és kiegészítve zajlanak: „*útvonalat rajzolsz, hogy bejárj városokat, eszmék eredőit. Ebből kiszakítod, másnak átadod magad, hogy újra birtokba vegyed; vonaton, buszon, biciklin és gyalog telt életed. De mégis, miféle térkép az, amit háromezer kilométer kirajzol?*” (216521-219336) Most arra kérdez rá, mivé rajzolódik, hogyan formálódik utazásai során a kötet főszerplőjévé tett szubjektum. A csehországi és németországi utak egyben kulturális élmények is (nemhiába épp Weimar és Jéna válnak például úticélok), melyek szintén nagyban hozzátartoznak a megragadni kívánt identitáshoz. Ahhoz az identitáshoz, melynek körülhatárolásához még egy kézenfekvő út vezet: az anya és az apa, a közvetlen ősök, a kiindulópont bemutatása, s az én láttatása az ő szempontjukból. Ezek az apa- és anyaversek rendkívül intímek, egy ellentmondásos, nem túlságosan szeretettelgi apa–fiú-kapcsolatra engednek következtetni: „*Felálltok egymásnak, apa és fia, mennél arrébb, a kisszobába, még hiányozna a dulakodás, de hogy utánad szól, hozzávágod a papucsod. És a falon át hallok, hogy a kisfiad, a tanárúr, ezt tanulta, erre vagy büszke, különben meg lemondta mindenről, már csak*

anyádnak, a néhány folytatásosan megakadó kislemezről.” (tanárúr)

Az a mód, ahogyan Szalai Zsolt versei keresik ezt a sokat emlegetett egységes, megérthető identitást, a *közeledsz* című versben elég félreérthetetlenül megfogalmazódik: „*közeledsz a helyhez, körbejáród mint azelőtt, / feltörnöd betonba olvadt, levelekkel borított, / letaposott emlékeid, mielőtt elhagyni készülöd, már majdnem volt otthonod.*” Ebben a pár sorban egyrészt megjelenik az emlékezés, mint az önmegértés egyik legfontosabb eljárása, másrészt újra felvetődik a kötetnyitó versben már sejtetett probléma: vajon az *én* meghatározásával, az emlékek összefogásával a versek csak arra készítik elő a terepet, hogy ez az *én*, ez az idetett valaki elhagyhassa majd ezt a felépíteni kívánt egységet, összeállítson egy stabil alapot, ahonnan majd elrúghatja magát? Erre természetesen nem kapunk választ, hiszen e versek természete sokkal inkább a kérdés és a keresés, mintsem a válaszadás. Ennek megfelelően a kitűzött (bár lehet, hogy elérni sosem remél) cél sem valósulhat meg teljesen, a hol *te*-ként, hol *én*-ként ábrázolt személy emlékeiből nem képes összeállni az egész. Ennek ellenére jó néhány dolgot megtudhatunk, melyek közül az egyik legfontosabb, hogy ez a szubjektum „önmagamba szorult kérdező”-ként határozza meg magát, s ennek a látásmódnak tökéletesen megfelelnek a versek is. A kötet címét is adó utolsó vers egyes sorai mintha arra utalnának, hogy az önmeghatározás, az identitás rögzítése talán csak a nyelven, a verseken keresztül lehetséges: „*magad ragasztod tövekhez, keresed hozzá a ragot, jelet / kimódogolod múltad, legyél, mert vagy / voltál ilyennek gondolható, mert most, itt / benne vagy alanyig, aztán nem leszel...*” Ez a darabokban létező, különböző nézőpontokból más-milyennek látott szubjektum a nyelv, a versek segítségével próbálja megtalálni azt a bizonyos bizonyonyt, hiszen ezen kívül minden bizonytalan. A címadó *idetett valaki* szókapcsolat többféleképpen értelmezhető, de úgy tűnik, nem az a kérdés, hogy ki az a valaki, aki idetett, hanem, hogy ki az a valaki, aki ide lett téve. Az pedig, hogy ez a meghatároz(hat)atlan valaki épp csak ide lett téve, nagyon erősen felveti a belevetetés gondolatát, szinte azonnal Heideggerhez utalja az olvasót, különösen akkor, ha a szerző blogjának alábbi bejegyzését is figyelembe veszi: „A költészet valóban élni segít, itt-és megmaradni, hogy ne csak akárcik legyünk.” Filozófiai magyarázatokba nem bocsátkozva elmondható, hogy a kötet a (leginkább önmagát) kereső szubjektum erőfeszítéseinek, felvetődő kérdéseinek felmutatása, összefonódva egyben a költői útkereséssel is, mely a formailag igen sokféle, sokszor klaszszikus, sokszor meglepő kísérletektől

sem visszariadó formákban érhető tetten. A kötetben „főszereplő” szubjektumnak, úgy tűnik, egyelőre nincs oka félni az akárcikvé válástól.

(Orpheusz Kiadó, 2009)
Koloszi Orsolya

A páva szeme

(Böröndi Lajos újabb verseiről)

Irgalmazzon nekünk az Isten! – írja le az utolsó szó jogán az utolsó mondatot a költő, s azt is megtudjuk előtte: „A vers a létezés egyik formája. Verset írni jó, de ritka ajándék a lehetőség. Verset írni ugyanis lehetetlen... Verset írni ugyanis csak úgy lehet, ha a fölöttünk való segít benne. Velünk kínlódja ki azt.”

„A Bárány vére is így született, vérben. Nehezen és nagyon könnyen. Ihlető élménye a Magyaróváron megfeszítettek, kivégzettek, lemészároltak voltak, Magyaróvár '56-ja, amely mára már sokaknak nem több, mint alkalom saját maguk fontosságának kiemelésére. A Bárány, az a bibliai, az a Jelenéek könyvének félelmetes, szörnyű báránya figyel bennünket. Bennünket, eltévelyedetteket. S számmon tart.”

Még a hetvenes évek közepén történt, amikor a szombathelyi tanárképző főiskola könyvtárában megismertem a szerzőt, aki főlemlegeti Lőrinczy Huba irodalomtörténészt, akinek „növényeké” volt, Győrből (a Rejtő Sándor Textilipari Szakközépiskolában végzett) szeretett magyartanárrát, Grábics Frigyesné és férjét, Grábics Frigyes, 1956 kárvallottját, s büszkén vallja: „nélkülük semmi lettem volna”. Persze akkoriban – példa csak – a forradalomról és szabadságharcról nagyon sokan másképp vélekedtek. Igen: „Jó lenne kikerülni, de / nem lehet ötvenhatot. / Amikor feketén ragyogtak / porcukor égen a csillagok” (*Ezerkilencszázötvenhat*).

Ami az országban és Mosonmagyaróváron történt (október 26-án), az a „kettészelt időben / Isten sírása”. Sok minden változott azóta. A poézis jeladásai mások, egyre több a buli, a szégyenletes tett, kultúrharc zajlik. Itt-létünkben-létünkben ezeregy kérdésre várunk-keresünk választ, miközben: „Most bámuljuk a jeleket / Nézzünk csak de semmit sem látunk / Kifut a vér szívünkéből a / Sírás kretrecében állunk” (*A sírás kretrecében*).

Hosszú történet ez már, természetesen drámai fordulatoktól sem mentes. Böröndi folyamatosan épülő, tudatosan érlelt költészetének élményanyagát sok minden táplálja. Kilencedik verseskötetében (a borítón a dunaszigeti festőművész, Varga György műve) együtt látjuk az októberi napokat és a mostani világot,

az „eltüntetett” időt és a valóságos erők munkálkodásait, kártételét. A jól észrevehető költőarcú szerző a maga „jámbor” módján, keserűen bizonygatja: „Az emlékezetből is elfolyik / Mint az elvágott torkú kakasok vére / Beissza a feletjes puha szövete / Amit a kényelem tart a jövő elé / Leheveredésül” (*A Bárány vére*). Az egyre kevésbé élhető világ – aligha véletlenül – feltámasztja azokat az őszi fényes napokat. A létezést kereső felnőtt férfi kimondja: „véletlenül felvett kavics vagy / Isten kezében elfúj egy halvány lehelet / gyönyörködés ezért élsz még / emlékezel s te vagy az emlékezet” (*ragyogás*). A költő – emlékek, elfogultságok, érdekek útvesztőjében – szavakért perel, hisz a szavakban, s abban, csak igazat szabad, csak igazat érdemes szólni, írni. Azok a kritikusok, akik elfogultság nélkül törekedtek verseinek befogadására és mérlegelésére – elismerve, hangoztatva tehetségét –, pontosan összegeznék: „képekben látó, vizuális szabadgondolkodó, a jelen gyermeke”, „váratlan, meglepetésszerű képzetársításai, természeti metaforái, hasonlatai, lebegő líraisága tetten érhető minden versében... a tárgyak mágikus erőt, mágikus aurát kapnak. Átképzéletes megjelenítéssel eléri, hogy életszerűen hasson az emberi létezés nyomasztó légköre, keserve”.

Ezerkilencszázötvenhat persze lehetne Böröndi magánügye. De mindannyiunk ügye! Arcok néznek ránk, elmosódott arcok, s ha sokáig nézzük őket, élesek lesznek, ismerőssé válnak, tükörből kiragyognak. Böröndi Lajos mintha valamit elveszetteknek hinne, Nagy Imre törött szemüvegén át szemléli a világot: „Szabadságharcost, s miniszterelnököt. / Drótot csuklóra, hátracsavart kézre. / Megöregedtem. Szemlélődök még / Egy kicsit, mielőtt mindennek vége” (*Már nem képzelem*).

Történesek, „virág helyett árulás virágzik”, vers helyett géppunkcasorozat, gyilkosok arcvonásai, kiábrándulások, sorskérdések, a megmaradás nehézségei, ember legyen a talpán, aki ebben az összekuszálódott, feje tetejére állított, jelszavas, hazudós, weboldalas, blogos, ügyeskedők és gáncsvevők típortá utakon, értékeket elvesztő időben kiismeri magát. Vagy dadog, mint a szerző 2007 januárjában, amikor elért hozzá Nagy Gáspár halálhíre: „most már »öröknýr« van / te lent a nyirkos földben / mi fent az árulásban / éjfél utáni csöndben // emlékszem alig éve a / gyászteri döbbenetben / állunk Magyaróváron szemben / a megfeszítettekkel” (*dadogás*).

Mi jöhet még? Milyen új szörnyűség? Minek az elvesztése? Hogyan éljünk ebben az országban emelt fővel? Hogyan legyünk büszkéek arra, hogy magyarok vagyunk? Mire változik az idő – „behorpadt sírokon / gazlik a jövő” –, a nagy sietségben még a hitet is elhagyjuk? Próbálunk emlé-

kezni, igyekszünk észrevenni a létezés értelmét. Azok figyelmébe ajánlható a kötet, akik számára a mostani életidőben fontos 1956, a szabadság, a magyar nyelv, ház, haza, remény és lelkiismeret.

A páváról majdnem mindent tudunk. Azt is, hogy az Isten az ékes-ségben minden egyéb madarak felett elsőséget engedett neki. A rikoltása ördögi, a feje kígyóforma, lábai sömörögősek, „szemével lát és benne vagy / szemében hisz a része vagy / a világnak melyet ő lát / szenttelen szemén át... olyan a páva szeme / téged néz de te látsz vele / mert a páva is te vagy / megdermedt vágy és indulat”; indiai pávák is vagyunk, pulykák, kakasok, parasztmadarak, ez eltart az életünk végéig, s többnyire elmondhatjuk magunkról, hogy nincsen rejtegetnivalónk. Tizedik verseskötetében (*A páva szeme*) Böröndi Lajos sem titkol semmit. Az első és a hátsó borítón Koppány Attila győri festőművész képei: Haragvó angyal, Dead bird.

Ötvenhárom vers került az egységes, összefogott és fontos válogatásba, keményre kalapált sorokkal, patanó feszességgel nyelvről, múltról, megálmodott jövőről, a hazáról, mely a folyton becsapott nemzedék gyermekének „dögszagú”, de mégiscsak a haza, ahol „Magyarnak lenni sorscsapás. / Magyarként nem magyarnak lehetetlen. / E két véglet közt szárnyal s hull / föl-le föl-le az ember” (*Keserű*). Ez az érzelmi kötődés is magyarázza Böröndi tágabb szemhatárú, erősebb parancsokat követő, bonyolult versszerkesztést nélkülöző verseit, de az igazsághoz közelebb járunk akkor, ha észrevesszük, hogy tudatosan vállalja szerepét, küldetését. Számára a rögzítés, az itt és most feltérképezése önkifejezési forma, immáron 1978 óta. „Lassan, szinte észrevétlenül / mállik szét körülöttünk a haza” – mondja szomorkásan, és nyomasztja ez a fölismerés. Megjelenik a kötetben nemzetféltő aggodalom, szorongás, gyötrellem, vívódás, szemlél életet és halált, jeleket, nyomokat rögzít a világban, s ez a távoli és közeli, térrel meg idővel összekapcsolódó világ mindig feltámaszt valamit, valakit, szerelmet, bört, szőke fényt, őszi hangulatot, a holtan is tovább élőket, elődöket és kortársakat, Mikest (vallo-másos erejű verset kap), Tóth Árpádot, Csajkovszkijt, Smetanát, Cseh Tamást, megidéződik a hatvanéves Farkas Árpád (Lupus-köszöntő) és a soproni Sarkady Sándor.

Rokon motívumok sorakoznak, erősítik egymást, a képek meghatározója az érzelem és a gondolat, vesztés közbeni állapotról íródtak a versek, születésről, eltűnésről, vágyról, indulatról, a hit elvesztéséről, a szemlélődés idejéről, a köztes időről, erkölcsstelen és értékrontó közönytől, az újjászületés reményéről, emberekről beszélnek, időbeli és térbeli ellentmondásokról, vagyis a szerző – cselekvő indulat-

tal – azt végzi, ami a kötelessége. „A költő csak vonyít, fejbe / rúgják. Fülébe súgják: senki / sem vagy. Rávarasodnak / szemfedőként alig volt forradalmak” (*Magyarország 2008*). Másokért emel szót, folytatja a munkát, mi dolgául rendeltetett. Versei személyesek, szenvedélyesek – Böröndi látásmódja mellett érzékenysége emeli ki kor- és pályatársai közül –, szövetséget köt az olvasóval, hogy együtt védjék meg a nyelvet, a hazát. Kétségtől kikerül a kép, alkotójának sóhajai vannak, alaphelyzetet fogalmaz: „Fekszem az idő hűvösében / Hideg kavics az üres parton / És kérdezek de válasz nincsen / Vagy oly halk csak hogy nem hallom?” (*Kartonpapír-ég alatt*). Pávarikoltást küld élénk ez a törpe-akácok ország, befogadásra talál a szigorú és tiszta kötet, amely célját, szemléletmódját és a költői megközelítést tekintve figyelmet ébresztő, meggondolkodtató. Konkrét élete, személyisége, korán szerzett keserű tapasztalatai, józan önismerete nélkül nem vallhatott volna így a szabad emberként szolgáló ötvenhat esztendő költő; a pávaszem belé ragadt, s vacog üvege alatt a szigor és nosztalgia örvénylésében, vággyal, indulattal, felelősségtudattal, miközben távirati pontossággal tudatosítja azt is, hogy „Kerítések tartják össze a kertet / a házat a vastag házfalak. / Szétesett mondat a Himnusz, / kihullanak belőle a szavak” (*Mi marad?*). Érezzük: a demokrácia akolmelege nem az igazi. A Bárány figyel bennünket. A páva néz. Kerthidegben és nyári nap sodrásában is.

(*BmegB Könyv- és Lapkiadó, Feketeerdő, 2008; Sodalitas, Bécs, 2010*)
Tönkök József

Nem volt értelmetlen hercehurca

(Fenyvesi Ottó:

Halott vajdaságiakat olvasva.
Versek, átköltések, másolatok.
Első könyv)

A trianoni döntéssel a centrumától elszakított Vajdaságban az irodalom, a nemzeti színjátszás, képzőművészet és muzsika megújítását, a kultúra iránti szellemi igény hatványozását szorgalmazó Szenteleky Kornél úgy tapasztalta – vagy a leszakadás utáni sokk miatt vélte úgy –, hogy szinte mindent a semmiből kell újrakezdenie, dilettánsokból alkotókat nevelnie. A magyarság Trianon utáni széthullását követően az egykori Délvidéken élő magyarok kerültek a legmostohább körülmények közé: alig voltak félmillióan, szétszóródva, erős szellemi mozgalmak híján. Amíg a Felvidé-

ken a városi kultúra, Erdélyben a törzsökös ősi szellem nyújtott kapaszkodót az új körülmények közé csöppent magyarság számára, addig Bácskában és Bánátban csupán az egykori anyagi jólét emlékére lehetett anekdotázni a poros akácok lombja alatt, így az irodalmi szerveződés is később kezdődött, mint a jelentősebb tömbökben élő magyarság esetében. A Vajdaságban hiányzott a szellemi központ, s ennek híján egy kiváló egyéniségre volt szükség, aki maga személyében képviseli a centrumot. Miként több emberöltővel korábban a felvidéki Kazinczy irodalmi központot teremtett Széphalomból, úgy Szenteleky is kialakította a jugoszláviai magyar irodalom és lokálpatriotizmus központját Ó-Szivácon. Az irodalom- és művelődésszervező *Szenteleky Kornél* (1893–1933) is a hagyománytalanság, a légüres szellemi térség, a kulturális meddőség tapasztalatától jutott el a délvidéki magyarság tragédiáját önmaga drámájába szublimálva a program-szerűen autonóm vajdasági magyar irodalom kialakítására irányuló célkitűzéséig. Ez az eszmélés a *sáros, poros, boros* Bácskában hozzávetőleg egy évtizedig tartott, s noha természetesen nem dátumhoz kötődően, nem egy csapásra jelent meg, kezdetét a *Vajdasági Írás* 1928-as megjelenése harangozta be. A vezér szerepét kényszerűségből vállaló Szentelekynek mindenekelőtt meg kellett szenvednie a megszólalás kiharcolásának küzdelmeit, a szervezés gondjait, a kulturális térség légüres terének áthidalását; eredményei ennek következtében és ennek megfelelően felemásra sikerredtek: a mennyiség érdekében, a Hippolyte Taine-féle miliőelméleten hízalt kényszeroptimizmusának megfelelően, vagy talán az igazi tehetséget mutatók ritkasága következtében tárt kapukkal várta a tehetség szellőjétől meglegyintett *mű-kedvelőket*, és a tényleges dilettánsokat se tette igazán helyükre.

Ezen aligha csodálkozhatunk, hiszen a kisebbségi körülmények között születő irodalomnak éppen a kisebbségben levés rákfenéjével kell megküzdenie. Ki kell harcolnia és meg kell teremtenie, majd övnia magát a megszólalás lehetőségét, ami rengeteg alkotó energiát emészt fel, ahelyett, hogy ez az energia az irodalom belső törvényszerűségeiből fakadóan műveket teremtenie. Ezzel a kényszerrel szemben dolgozik az igényesség követelménye: az írónak jó irodalmat kell teremtenie, ami a felvállalt couleur locale elmélet értelmében nem idegen a helyi problémáktól, de nem ragad le a helyi érdekűség provincializmusában és nem áll meg a kisebbségi gondok unalomig történő felhánytatásánál. Azt se szabad szem elől téveszteni, hogy Szentelekyéknek egyéb dolguk is akadt az úgynevezett magas irodalom hajtásainak nyesegetésénél: az irodal-

márokra szakadt egy jó ideig a kultúrászervezés összes feladata, az alkalmi ünnepségektől a műkedvelő színjátszáson keresztül a dalárdáig szintén minden téren.

Fenyvesi Ottó *Halott vajdaságaiakat olvasva* című kötete a Szenteleky által tapasztalt szellemi-kulturális miliő felvetésére alapoz, a hely szellemére szerinte is a „megelő közöny” és az „elegáns sajnálkozó gesztus” jellemző, a táj meghatározói pedig a „Fényük hunyt házak. / Néptelen falvak. / Hálóban alvó pókok.” Így lehetett 1920-ban is, így van 2009-ben is a Délvidéken, ahol mintha szinte minden inkább csak úgy magától lett volna, mint hogy valami nagy akarások és nekifeszülések mentén jött volna létre bármi is. Az emlékezés hiánya, a kollektív amnézia – például az 1944/45-ös partizánmegtorlás ártatlan magyar mártír-áldozatai emlékének esetében – valóban ennyire leszálazhatja az egyént a történelemtől? Valóban olyan finom homokot szór az idő a múltra, hogy szürkév és egyneművé, unalmassá és érdektelenné sivatagosodnak egykori életek a minduntalan pergéssel szítáló percek alatt? Moglehet, de az is kétségtelen, hogy a múlt, a történelem a maga történése idején hús-vér, eleven emberek hétköznapjaiból és ünnepeiből, születéséből és halálából, küzdelmeiből és szerelmeiből, akarásaiból és kívánságaiból, adottságából és elbukásából, munkájából és téglenségéből építette önmagát. Ami ma évszámnak, kornak, korszaknak tűnik, az valójában megannyi élet és sors szövevénye, létkacatok garadaja.

Fenyvesi Ottó ezen kacatok közt bóklászva válogatott az egyéni sorsokba integrálódott emlékekből, hogy megidézhesse a halott délvidéki-vajdasági embereket, életüket, tetteiket, sorsukat, és a lírai emlékezés által cáfolja az akarat és a tett hiányát hirdető emlékezetet, hogy színesítse a lefojtottság nyomasztó szürkeségét, a minden elfogadásának, a mindenbe beletörődésnek a fárasztó, lélekölő monotóniáját. Ötven délvidéki sors megidézésére vállalkozott, ezek közül a *Halott vajdaságaiakat olvasva* első könyve huszonkettőt ad közre, Csáth Gézától indulva, Juhász Erzsébetig érve. Az 1918 és 2000 között a Vajdaságban élő és alkotó megidéztettek közül többen a környező országokból települtek a Délvidékre, mások onnan költöztek át más országba, mint ahogy Fenyvesi Ottó is a Vajdaságból települt át Magyarországra. Ő verseket vitt magával, meg a halott vajdaságiak után maradt emlékkacatokot. Nem ereklyéket, hanem lomot, ami ugyanolyan vers-idegen időben keletkezett, mint amilyen vers-idegen időben írta Fenyvesi Ottó verssé az állandóan magában hordott szellemi-kulturális-történelmi-érzelmi limlomot. A halott vajdaságiakkal

vállalt sorsazonosság kettős, történelmi-egyéni visszhangot várva téteti fel alapkérdését: Érdemes volt-e?

Érdemes volt-e élni, tenni, akarni, elmenni, visszajönni, gyökeret verni „a kisebbségi magyar skizofréniában” (György Máttyás), „lenni itt-ott, mindenütt és sehol” (Milkó Izidor), írni, festeni, játszani, bízni, hinni. Mert valamiben ma is nagyon kellene hinni, abban leginkább, hogy semmi sem volt hiába, semmi sincs hiába, hogy megérte, hogy nem volt értelmetlen hercehurca egyetlen élet sem, sem a halott vajdaságiaké, sem a költőé, aki könyve által kivezeti (h)őseit a halálból, vissza az irodalomba, amit éppen a megidéztettek építettek fel számára: az Emlékezőnek, aki végül közös sírba temeti őket.

A hosszabb-rövidebb költemények hol az életrajz, hol a művek mentén haladva idézik meg a halott vajdaságiakat. A költő olykor bőséggel idéz – Csáth Géza naplójából például –, vagy úgy tesz, mintha idézne, máskor mintha drámaszöveget írna, sűrít és tömörít, egyes verseiben pedig a filmszerűséget hangsúlyozza, vágásokkal, átúszásokkal dramatizálja a felidézett életet. A versek némelykor a lírai hevületű próza felé mutatnak, máskor az érzelmi fokozás drámai-tragikus elemeket emel a költemény lírai csúcspontjára: „Dalolva vonulnak a lidércok, / zengnek a zsolttárok. / És nem lesz szükség kanálra, / ha majd altatót kevernek a tejedbe. / Mielőtt elhurcolnának, / inkább zuhanás a boldog önkívületbe. / Vissza a semmibe. / Vissza valakihez, aki mindig / visszavár.” (Detre János), vagy „A Tiszán épp levonulóban / egy rakás gyáva sötétség. Bűn, / betegség, nyomor, irigység, utálat. / És halál.” (Latak István). Fenyvesi Ottó beleéléses költészete a tárgyahoz hasonulása révén nem csak az ember, hanem annak műve megjelenítésére is képes: ha festőt idéz, verse is színekbe, képekbe, látványokba öltözik (Sáfrány Imre), a prózaíróról prózaversben emlékezik (Juhász Erzsébet). Ezen a véresen komoly mimikri-játékon – narratív-poétikai eljárások változatosságán – túlmenően Fenyvesinek a verssel és a költészettel szemben a halott vajdaságiak zöméhez hasonlóan radikális, forradalmi magatartása nyilvánul meg. Ehhez tudni kell, hogy a vajdasági magyar irodalom bölcsője mellett a múlt század húszas éveiben, mindenekelett az 1928-ban indult *Vajdasági Írás* című irodalmi lapban főként avantgárd elkötelezettségű alkotók bábáskodtak¹, az aktivizmus elkötelezett hívei, futuristák, dadaisták, konstruktivisták, az ő műveik szellemében adja ki a parancsot Fenyvesi Ottó: „karóba húzni a költészetet / tarkón lőni a valóságot / agyba-főbe rugdosni a jelent.” (Podolszki József). A megidézés – miként a kötet alcíme jelzi – néha átköltés (is), néha másolat (is), leginkább viszont

– tegyük hozzá – azonosulás a megidézett személy sorsával, életével, vagy művének szellemével és ízeivel, mint például a faszizmus áldozatául esett futurista György Máttyás esetében: „Detre altatót kevert a levesbe. / Ő nem, / ő hitt a jövőben. / Láttá Auschwitzben a halált, / ahogy muzsikált, / érces trombitát fújt, / nyakatekert indulót. / A halál / egy hegycsúcson állt és integetett felé.”

Fenyvesi Ottó halott vajdaságiak portréit retusálja, és minden portréban, versen belüli reinkarnációban legalább egy dolog közös: a halál ténye. A halálé, amihez képest minden egyéb kissé nevetséges. Ennek ellenére az egyéni sorsot igencsak hajlamos megfűszerezni az élet: egy kis gyógyíthatatlan betegség ide, egy nagy háború oda, egy kis gyilkos forradalom emide, egy nagy haláltábor amoda, s máris izlelhetjük a sors savát-borsát. Ilyen, ráadásul a kisebbségbe kényszerült magyarság tudathasadásos, megpróbáltatásoktól terhes életének múltbéli előhívása során az empátia bravúrnak tűnik egy ilyen verssor: „Süt a nap, és nagyokat nevettek [a gyerekek].” (Latak István) – a költő itt teljességében szemléli versének tárgyát, felidéző emlékezésének alanyát, a bukolikus költészet idilljét idéző sor vezet vissza az emberhez, aki nem csak név és évszám, nem csak kereszt egy temetőben vagy tetem egy jelöletlen tömegsírbán, nem csak arcképet megörökítő fotó és nem csak keze nyomát őrző könyv, hanem lélek, könny és kacaj, vér és genny, lábmosás és utazás, alkotás és emésztés, szerelem és intrika...

A *Halott vajdaságiakat olvasva* első könyve tragikus, de mindenképpen reálisnak tűnő végkövetkeztetéssel zárul: „Már semmi sem fordulhat jóra. Semmi, sehól, soha.”² (Juhász Erzsébet)

(zEtna–Basiliscus, Zenta, 2009)
Fekete J. József

¹ Köztük Haraszti Sándor, Mikes Flóris, Somogyi Pál, Láng Árpád.
² Juhász Erzsébet novelláskötetének címe: *Semmi, sehól, soha*.

„Lelkünkben egy ország éjszakázik”

(Madár János: Hullong az idő)

A *Balkányban* (1948) született költő a tanyasi lét szegénységét és szenvedéseit és az életét stigmatizáló gyászt – édesanyja hároméves korában halt meg – hozta magával költőbatyujában. Ez az útravaló a mai gyökértelenség korában is fontos példa lehet azok számára, akik lényük legbelsejéig hűségesek az őket felnevelő és útra bocsátó tájhoz. Madár János ilyen költő. Ötödik verskötete, a *Hullong*

az idő, minden ízében és költői gesztusában képviselői költészet, mely Váci Mihály, Ratkó József és mások (a világlíra fejleményeit szintetizáló új népiesség költőire utalok itt) szellemében a szegénységbe hullt tanya-si-falusi Magyarországi sorsáról kíván vallani. Ennek megfelelően a költői én szoros és szerves kapcsolatban tudja magát őseivel:

*Ki hagyta rám ezt a földet,
a hófehér csontoktól fekete tájat,
hogyan szívemhez ér a csönd,
lélegzetvételnél alázat?!*

A kótetímadó *Hullong az idő* című költemény nyitó strófája alapján máris képet alkothatunk e líra legfőbb hatáselemeiről. A költői személyiség ebben a versében is egynek tudja magát a szülőfölddel, az ott élők napi gondjaival. A vers egyben azt is példázta, hogy a közösségi költészet akarva-akaratlan is része a nemzeti mítosznak, a népdalokban és népbaladákban máig eleven nyelvnek, amelynek ősi toposzaiban a jelen és a múlt együtt, egyszerre van jelen. Madár János – nem zavartatva magát az irodalom elidegenítő fejleményeitől – jó érzéssel vállalja a hagyományt, s ezzel akarva-akaratlan is visszaperli a röghöz közeli, sok szempontból el- és megrontott, ám a lélek mélyrétegeiben még mindig erős, mert tiszta erkölcsiséggel bíró emberek jogát a hagyományokban élő hazához, amely a kérészetű jelen helyett az idő folytonosságában létezik. Madár János kellő alázattal és önismerettel ezt az időt eleveníti meg. Költészetének motívumai a líra archaikus rétegeivel rokonítható színek (kiemelten: a fehér és a fekete), rituálisan ismétlődő élethelyzetek. Az emlékezésben kitágított időben a jelen és a múlt érzései értelmezik egymást: „Hullong lassan az idő, és a fejfák / süppedő szememtől áznak; / fölissza a szétszórt rögzöket / a vér, gyökerek zsolozsmáznak.”

Az embert próbáló, evangéliumi szegénység a versek tanúsága szerint nem elég a megváltáshoz. A pusztuló haza-táj képeiben az érzelmi megrendülés, a temetkezés, az elmúlás képei kísértenek (*Az anyag is halni készül*). Tagadhatatlan, hogy a versek, mint a személyiségen átszűrt képek – Kovács István bevezetőjét idézve – „a megszemélyesített időről” szólnak. Az objektív világ tárgyi elemei szinte azonnal elváltoznak, érzelmi színezetű metaforikus kapcsolatokba lépnek. Például így: „Éneknyi időmet tékozold, / ha fölgyújtott véremhez érsz. / Csuklóm lüktet hazányi tájban, / földemet érzem, visszatérsz.” Máskor, a már idézett *Végezetlen* folytatásában így: „Hegyek elomló szívében / várlak, lépteid elé térdelek. / Imádkozom hű sebeinkért, / jöhetnek értünk kék telek”. Tagadhatatlan, hogy e képek rejtélyesen beszélnek a személyiség érzéseiről. A szerelem, mint

„a felgyújtott vér” összekapcsolódik a haza, a táj, a rög, a fájdalom, az értékek képviselője közben szerzett „hű sebek” képzetével. A költői képben felidézett érzelmi világot a megidézett „kék tél” sem képes lehűteni. A szerelem ereje erősebb az életpusztító erőknél. Ezt az értelmezést erősíti a vers lezárása: „Lélegzetünkre hull a hó, / ránk terítheti jövőnket állig. / Egymás tenyerében tüzet / tartunk, elélünk mindhalálig.” Az idézett verspélda pontosan mutatja, hogy Madár János költői képei, bár közismert, elemi erejű szókapcsolatokból és szimbólumokból épülnek fel, végső kifejeletükben mégis kellőképpen összetettek és végiggondoltak. A testi érzékelés és az anyagi világ jelenségeinek, erkölcsi fogalmainak gazdag összekapcsolhatósága (fény, csönd, vér, szív, ének, gyász, árvaság, lélegzet, seb, csillag, tisztaság stb.) a világ érzelmi átélését s ezenkívül a személyiség megsokszorozását, kitágítását jelentik. Erdemes fölfigyelni arra is, hogy e sajátosan képszerű, metaforikus gondolkodás milyen könnyed szürrealista ugrással lép át a látomásba. A tenyerében tartott tűz, mint a szerelem jelképe lobban fel. A „tört ágak, tépett virágok” az *Elárvult csillagok alatt*-ban, mint *csontban sajgó fájdalmak* képződnek meg.

A kinti és a benti világ folyamatos egymásba áradása közben az én a keletkezéstől a pusztulásig ívelő értékesztésre rezonál. A *Szépség és emlékezet*-ben az ifjúság hatalmas tüzeitől jutunk el az őszbe: „Eljöttek az ősz irgalmatlan / vallomásai – megsárgult a csönd, a szél. / És élünk huzatos sírhanatok között; / és az ember fáj, és az ember fél.” Madár János lírája, mint az eddigiekből kitűnik, zárt rendszer, hiszen néhány pontosan definiálható motívumot sorjázta. Ugyanakkor ezek az ősi, archetipikus érzések e lírában gazdag variálhatóságuknak köszönhetően egy egész életműre elegendő meglepetéssel szolgálnak. Egy konzekvensen érvényesített költői cél felé mutatnak, amelynek erkölcsi indítéka: a hűség. Ez a Fodor András vagy éppen Hatvani Dániel költészetéből is ismerős gyökérrendszer (aligha véletlen, hogy mindkettőjüket versben siratja el) Madár János költészetének egyik legfontosabb hívó szava, amely hol a szerelemmel, hol pedig az elmúlás képzetével ötvöződik. A *Szélben eloldott tobozok*-ban így:

*Marasztalnak hűségükkel,
[erdőillatú
reménnyel a fénybe ívelő hegyek.
A sziklákon álló, égnek feszülő
[öröközöld
fenyvesekkel mi lesz, ha én is
[elmegyek?!*

Az idézet azért is fontos, mert pontosan megmutatja, hogy e költészet bizonyos hangfekvésekben, ellenpontozva a metafora fénykődös mitizálá-

si lehetőségeit (minden kép parányi mítosz), szívesen él a konkrét valóság felmutatásának lehetőségével. Az olvasó ilyenkor pontosan tudja, hogy nem látomással van dolga, hanem a megtapasztalt valósággal. Példáknál maradván: az „erdőillatú remény” kifejezése szellemivé párolja az erdő konkrét jelentését, ám a „fénybe ívelő hegyek” és a sziklák már a valóság kifejezései. A költő érzelmi légkörébe kerülve sem változnak el végérvényesen. S ugyanilyen konkrét részletek vannak a Nagy Gáspár (*Velünk múlik az ősz*) s a már említett Hatvani Dániel és Fodor András emlékének írott alkotásokban is.

Madár János költészete, jóllehet a szegénység és a gyász stigmáit viseli magán, sosem nyugszik bele a legyőzetésbe. Sorsával folyamatosan túlnő a jelen keservein. Tépeldései mögött („Mit ér a vér, / ha magyar?! / A Duna, Tisza / lágy hullámaival / mit akar?! – *Forradalom*) az elrabolt jövőért, az emberi reményekért perel.

(*Orpheusz Könyvkiadó, 2008*)
Baán Tibor

Hétköznapi átváltások

(Podmaniczky Szilárd:
Szép magyar szótár.
Történetek A-tól Z-ig)

Podmaniczky Szilárd *Szép magyar szótár* című szövegét olvasva természetes módon kínálkozik a szótárregény posztmodern hagyományainak felidézése. Temesi Ferenc hasonló vállalkozásai (*Por, Hid, Pest*), Milorad Pavić regénye (*Kazár szótár*) az olvasást segítő, vagy éppen nehezítő bázist nyújtanak. Az új Podmaniczky-vállalkozás kritikái fel is tárják az ebben az univerzumban rejülő lehetőségeket. Kálmán C. György és Gács Anna, akik az *Élet és Irodalom Ketten egy könyvről* sorozatában ismertették a kötetet, alapos elemzéseikben idézték fel ezt a hagyományt.

Gács *Ez súlyos* című írásában a szótárregénnyel szemben támasztott elvárásokról így ír: „Ezen a könyvön is könnyebb negatív hozásokkal fogást találni: bár enciklopédikus ambíciója hajaz bizonyos posztmodern próza-vállalkozásokra, mégsem törekszik nagy narratíva létrehozására, mint például Pavić szótárregénye.”

Kálmán C. kritikája (*Kétely-szótár*) ugyancsak elveti a *Szép magyar szótár* kauzális olvashatóságának lehetőségét. Bár véleménye szerint „nagy a kísértés, hogy az olvasó megpróbáljon a szótár pontszerűségével szemben olvasni”, az egyes szócikkek közötti összefüggések keresése kevésbé fontos.

Hasonló élményekről számolt be az azóta elhunyt Czigány Lóránt, aki 2006-ban a Mikes Kelemen Körben Podmaniczkyt laudáló beszédében így fogalmazott: „A szótárregény hagyományosan ízzé-porrá zúzza a narratíva linearitását, a teljes mű azonban mégis kiad egy mintát, ami az olvasó fejében történetté áll össze. Podmaniczky nál nem erről van szó. Az ő szócikkei nem adnak ki összefüggő cselekményt, ezt nem is akarja. Nem lehet mozaikként összeilleszteni a szócikkeket.”

A *Szép magyar szótár* látványában is enciklopédikusságot ígér. Gács Anna találó észrevétele szerint a kötet a vizuális élmény és a műfaj összekapcsolódásává is játszik, hiszen a vászonkötés és a címlap aranyszínes betűi a megtévesztés csapdát tartogatják. A valódi szótárt idéző formán túl a kötetet illusztráló, az iniciais és karikatúrák vizuális élményét egyszerre felidéző grafikák is a játéktérbe lépnek. Annál is inkább, mert a kötetet olvasva egy-egy pillanatra nemcsak a hagyományos lexikonok, hanem a középkori kódexeket használók olvasási szokásai is megidéződhetnek. A címmel pedig (*Szép magyar szótár*) a határtalanlanná tágított értelmezői horizontba kerülhetnek a reneszánsz műfajok (*Szép magyar komédia*). Érzésem szerint a szöveg a kalendárium műfajának lehetőségeit is tartalmazza. Bár a beleírás, beleírhatóság, folytatás tipográfiai is elkülönülő üres helyeivel nem rendelkezik, a kalendáriumok olvasótáborát mindenképpen megszólítja. Hiszen a rövidtörténetre, csattanóra építő gegek akár egész évre munkát adhatnak a befogadónak. A köznyelv változatos regisztereiből merítő történetmorszák a naponta elővehető, minden olvasáskor más élményt nyújtó szöveg illúzióját keltik. E lehetőség természetesen a „szétolvasás” posztmodern értelmezői szokását is hordozhatja. Podmaniczky Szilárd nagyon tudatosan bának ezzel a szerkezettel. Történetei a szóbeliséghez közelítő tartományban mozognak, szerzőjük kiválóan ismeri a pillanatban születő és élő műfajokat. Tudja azt is, hogy hatásuk kiszámíthatatlan, de e bizonytalanság minden kockázatát bátran vállalja. Mivel a könyv motívumainak egyik bázisa a közös magyar (közép-európai) anekdotakincs, az így létrejövő poénkatalogus néhány darabja széles körben ismert. Felidézésük és átalakításuk során nagy a mozgásterünk, hangulatunktól függően tarthatjuk szellemesnek vagy meseterkéltnak ezt az univerzumot.

Bár Podmaniczky visszatérő alakokat szerepeltet, a tanár, a professzor, az anya, a kisfiú történetei nem alkotnak határozottan elkülöníthető nagyobb narratívát. Könnyen adódik a kérdés, végig ugyanarról a tanárról, professzorról, anyáról, kisfiúról olvasunk, vagy archetipusokat, viselkedé-

si mintákat követünk? Az így létrejött elbeszélői tér a tökéletes szabadság ígéretét és a bizonytalanság nyomasztó érzetét egyszerre nyújtja.

A szövegről írt kritikák joggal teszik fel a kérdést, a *Szép magyar szótár* karakteres időviszonyok közt játszódó történetekből, vagy kortalan helyzetekből épül-e. Egyetértek az értelmezők megállapításaival, melyek szerint ezt a szöveghálót időbeli szituáltság és idő felettség egyaránt jellemzi. Valóban, a szócikkekből a rendszerváltás utáni Magyarország mindennapjai egy-egy vonással megrajzolt életképekként bomlanak ki. Az 1999-ben megjelent, ugyancsak fragmentumokból épülő, előképként is olvasható írás címében, kezdő- és záróképében (*Képlapok a barlangszájából*, Palatinus, 1999) a platóni barlang visszatükröződő árnyképei villannak fel. Illúzió és valóság viszonyának képlekenysége mindkét kötetben megvalósuló kapcsolat. A *Szép magyar szótár* olyan glosszáriumává válik, amelyben ontológiai határhelyzetekről szóló elmélkedések és poentirozott frázisok természetes módon szerepelhetnek együtt.

A szótárregény világában eligazodni vágyó olvasóban mégiscsak a rendszeremts vágya munkál, a történetét olvasás könnyű útjaként a visszatérő motívumok keresése kínálkozik. A tágas játéktérben rögzült élményként így adódnak kulcsszavakként a körforgás, a korpék, az aforizma, a gyerekkor és a gasztronómia.

A szócikkek sokszor definitív igénnyel bíró karcolatok, egy jól elkülöníthető, karakteres csoportjuk a körforgáshoz, az áramlás megtapasztalásához kapcsolható. Ez történet a *Büfé* (71) című történetben, amely a közcéce egyik helyiségében üzemelő hamburgeres ötletével játszik. Az épület mindkét oldalán egyenletes forgalom az élet körforgásának szellemes szimbóluma. A *Büfé* egyúttal a várost járó tárcáiró helyek iránti szerelmének finom megnyilvánulása. (Szeged egyik közterén valóban üzemel egy hamburgeres a nyilvános véce helyén.) A Podmaniczky-világ szócikkei meggyőzően bizonyítják, a kis történetek és formák tökéletesen alkalmasak a folyamatos mozgás megragadására. A „Minden áramlik” héraikleitoszi hagyományának felidézésére a gazdája csontjait cipelő kutya (*Cipel*, 80), vagy a temető helyén épült lakópark története egyaránt alkalmas (*Hantol*, 236). Az új lakóközösség által létrehozott, közös költségbe foglalt osszárium, vagy a már csak a víz színén lebegve feszes női mell (*Csecs*, 91) az idő múlásának poétikusan kegyetlenre hangolt képei.

A kis formákból épülő szöveg egy közös, intim és produktív írói-olvasói teret képez. Ez a közeg a töprengő író-szerkesztő szerepének eljátszására is alkalmassá válik. (A nem léte-

zőről gondolkodó író alakja a „Dz” szócikkben tétéleződik [128].) De gyakori szereplői a szöveghalmaznak a szenvedélyes olvasók. Történeteik néhány ismert megoldás újragondolásai, a *Csapzott* (89) címet viselő szöveg például a saját történetüket olvasók népszerű horizontjához kapcsolódik. Az ázott ruhában hazaállító férfi felesége éppen egy könyvet olvas egy csapzott ruhában hazaállító férfiről. Az ötlet a krimi kezdeteit idézi (Poe történetei), miközben a magukba záródó, egymásba csúszó történetek hagyományát (Julio Cortazar: *Össze-függő parkok*) folytatja. Mivel a *Szép magyar szótár* másik nagy témája a szabadság és függetlenség kapcsolatai, a *Regény* (515) szócikkben a saját életét olvasó férfi nem egy bűnügyi „végkifejletért” falja a könyvet. Az olvasás célja a teljes szabadság élményének kutatása, megragadása.

A szótárregény aforizmak és anekdotikusság felé tartó szövegei a szóbeliségből, az orális kollektívumból szövődő nyelvi világban mozognak. Ebben az elgondolásban a kötet olvasóit a transzformáció könnyedsége tartja izgalomban, a szellemes képtelenségek könnyen változnak képtelen szellemességekké. Nem okoz meglepetést, hogy a könyvtári csendet kedvelő olvasó a Hangos Könyvtárba soha nem megy be (*Hangos*, 235). A bányász-esküvön az arát nem az oltár elé, hanem az oltár alá vezetik (*Oltár*, 453). A mítikus világ szellemei pedig néha drámai módon találkoznak a reális térrel. Így jár a herceg, akinek táltos paripája beleütökzik az energiatakarékos villanykörte lámpafejébe (*Táltos*, 599). Egy másik kép (*Kereszt*, 313) a kínzókamra sarkában álló kereszt képtelen látványát festi. Az ehhez hasonló szövegeket éppen az ellentétek tartják össze, Podmaniczky szótára biztosan tartja kézben az antinómiákat. A maratoni hírhozó végül elfelejti az üzenetet, a szöveg olvasási kódjait mégis átadja befogadójának (*Tátog*, 607). Az egymásban folytatódó mesék hívívője meglepetésekre készít fel, így az ábécében előre haladva végül valóban semmin sem lepődünk meg.

A kötet korpépei a jelenkor magyar társadalmának markáns helyzetei. Gács Anna kritikájában feltételezi a kérdést, mennyire, mennyiben magyar a *Szép magyar szótár*. Válasszával egyetértek, amennyiben a szótár magyar nyelven elgondolható javaslatokat ad egy világmodell olvasatára. Annyit azonban érdemes hozzátenni, a szöveg emellett megírásának idejére erősen reflektáló határhelyzetek tára. Az ismerős képek azonban úgy idéződnek meg, hogy valóban tartalmazhassanak kortalan, beazonosíthatatlan jeleket. Kölcsönadni valószínűleg bárhol ugyanolyan „idegesség”, mint tartozni, ez az élmény a kelet-közép-európai mindennapokban mozgó elbeszélő számá-

ra válik valóban erős képpé. Hasonló a helyzete a fabrikálással bíbelődő férfinak, aki a délutáni kávéval és konyakos meggyel akar leszokni a tévészerről (*Fabrikál*, 159). Az anekdotikus háló a mindennapok ellentmondásaiból és kegyetlen komikumából szövődik. A nyugodt, peripatetikus megfigyelőt sejtető szócikkben (*Ráérős*, 509) a kisfiú azért sétál ráérősen, mert otthon a veszekedés várná. A szegénységről és a munkanélküliségről írt történetek hitelességét kifejezetten erősíti a sűrítés és a töredékes forma. A hajléktalan tányérja kettétörrik a menzán (*Tányér*, 601), a *Rubrika* (531) szócikkben csak az kaphat hitelt, akinek a neve nyolc betűből áll. A *Q*-nál csak egyetlen leírás szerepel, a téli fűtéshez számolt 10 tonna szén jeleként. Az idézett példák jól jelzik, a reális és az abszurd kapcsolatait a térségben mindig az irónia, egy jellegzetes nyelvi és kulturális kód uralja. Ez a nyelvi azonban el is veszhető, az elhagyásával létrejövő irodalmi szöveg saját értelmezői közegébe visszatérve már meglepetést kelthet. Ezt a tapasztalatot Podmaniczky Zelei Miklósnak adott interjújában svájci időszakában kialakított írói nyelvéről beszélve rögzíti (*Összeszokráttni a különböző életeleket*. Forrás, 2009. november).

A gyerekkori horizont akár az *Idegpályáim emlékezete* (Podmaniczky Művészeti Alapítvány, 2006) gyerekkor-tematikájának folytatása is lehetne. Témái és hangjai a *Szép magyar szótár*-ban határozott helyet foglalnak el. A gyermek-narrátor kritikáiról beszédmódban toposzá emelt kategóriáját most sem hagyhatjuk figyelmen kívül. A témát „szétírtságától” elemelő, plasztikus és találó megállapítást tesz Bakonyi Veronika Podmaniczky állatmeséiről szóló kritikájában, amikor ezt a sokat emlegetett megfigyelői magatartást a „mindenre rátapadó gyerekszem iriszkamerájaként” definiálja (*A vad meztele. Ahogy a felnőtt olvasó elképzelte?* Forrás, 2007. március). Ezt a látásmódot Podmaniczky a szótárszerkezetben is magabiztosan uralja, a lecsupaszító pillantások fényében minden hazugság, következetlenség, butaság láthatóvá válik.

A gyerekkor felnőttként atavisztikusnak látott félelmei, a tetszhaláltól rettegő (*Retteg*, 522), vagy az őt körülvevő láthatatlan aurát meglesni képtelen kisfiú (*Burokban*, 69) történetei a szövegthalmaz hiteles pillanatai. A mindent meglesni vágyásból és az álmodozó szemlélődésből gyűrt narratíva sikeresen működik. Ebben a közegben a szerző igazán otthonosan mozog, ezt az elbeszélőjét gyaníthatóan nem utoljára halljuk. A dolgok visszafordíthatatlanságának más léptékei a gyerek-elbeszélők olyan élményei, amelyek a világ érzékeny megtapasztalásának élményét adják. A kislány számára kétségbevonha-

tatlanul releváns probléma, hogy szedi majd ki a tüdejéből a lenyelt rágót (*Nyel*, 441), ahogy a gyerekkori plüsskabaláját mindig hordó férfi számára is az a legfontosabb, hogy a tárgyak átkerülhetnek-e a túlvilágra. A fontos tárgy eltűnése több szócikkben hasonlóan idéződik meg (*Tárgy*, 603). Ahogy többször visszatér az a köveket gyűjtő kisfiú, aki ismeretlen romokból és saját rekvizitumaiból építi fel az emlékezés terét (*Érc*, 149).

A szótárregény szerzőjét a felsorolt ötletek mellett a műfaji kérdések is izgalomban tartják, oly módon, hogy olvasójában mindenképpen felébredjen a nyomozás vágya. Együtt járhatják körül a játéktereket (*Hely*, 243), a helyszínekről gondolkodás a közönségét éberrel figyelő szerző nagylelkű gesztusa. Olvasás közben gyakran merül fel a kérdés, vajon a szétszóródó szótár-világ valójában mégis saját középpontját kutatja-e? Mint a *Szép magyar szótár* egyik íróalakja, aki novellairás közben jön rá a történet végére, miközben saját életében is a befejezettség illúzióját keltő pontot keresi.

A szócikkek finoman körüljárt témája a magány, a feszes szerkezet ennek a narratívának is javára vált. Az éjszaka közepén felébredő asszony (*Kapcsol*, 301), a szilvesztert egyedül töltő (*Szilveszter*, 578), vagy a párnát magához ölelő férfi (*Párna*, 482) számára a magány olyan otthonos tapasztalás, amely legkönnyebben az idegenség metaforáihoz kapcsolódhat. Emellett a hűség, elkötelezettség bemutatására is alkalmas lehet, például a háborúban eltűnt férjét váró asszony történetében (*Él*, 139).

A kulináris gyakorlatok, a gasztronómiai kalandozások szövevéből kibomló sztorik a Podmaniczky-oeuvre ismerős pillanatai. A vasárnapi ebéd vagy a főzés a szemlélődéssel, bámszokással kapcsolódik össze, ezek a történetek az olvasás, halmozás, tapasztalás orgiájában születnek. A spagettik, palacsinták, savanyúságok, pörccök kavalkádjában az alkotás folyamata, az írás módszerei idéződnek. Sűrítés, fokozás, alkotás, végeredmény a konyha és az irodalom tereiben egyszerre vannak jelen. A férfiban eltűnő falat (*Pörcc*, 499) sokadszor, de újabb ötletet mozgósítva vezet el a körforgás változataihoz. Az íz és a látvány gyönyöre gazdag poétikai hagyományt idéz (a számos példa közül elég csak Krúdy gasztronómiáját vagy Cserna-Szabó András hasonlóan módon szerveződő szövegeit említeni).

A játék a *Szép magyar szótár* megunthatatlan olvasási stratégiája, a lineáris haladásnak ellenálló „ontológiai aforizmákat” is átjárja. A töredék a filozófiai diskurzus kedves formája, ezekben a szövegtörmelékekben a *Szép magyar szótár* írója fontos építőköveket láthat. A szótárregény

iróniáját a legjobban talán e frázisok teszik láthatóvá, banalitásukat a szerző szelíd szeretettel kezeli. Így jár el a nemzedék fogalom meghatározásakor, az „öntudatos”, de a végén mégis a későbbi „életképtelen” generációk gondoskodásra szoruló társadalmi csoportokról szólva (*Nemzedék*, 431). A filozofikus fragmentumok között járva a *Névről* (433), a *Nullával osztás* (436) teremést idéző műveletéről, vagy a térben nyomot hagyó anyag természetéről kapunk valóban szótárba illően lakonikus meghatározásokat. A definíciók olyan teorémákká válnak, amelyek a modern intézményesült életformák helyett egyéb lehetőségeket is felajánlanak. A szócikkek sokszor posztmodern és természetes életkörünyezet, nyugtalanság és harmónia összecsapásának terepei. A tengert látva a világ teljességét átélő szubjektum néz körül (*Törvény*, 631). Az elillanó pillanat láthatóvá tétele a szótár jól megvalósítható ambíciója. A *Függőleges* (195) szócikk az életet mint hegyi sétát elgondoló utat definiálja. Ez az allegória talán a „boldog békeidők” kedvelt grafikáját, az éttermekben még ma is gyakran látható „Az élet útja” ábrázolást írja szócikké. A buzgó és a téma iránt alázatos anyaggyűjtő szótárszerkesztő mindig éber alakja nem először bukkan elő a szövegek mögül.

A tárgyak árnyalt körbejárása ebben a lételméleti bázist könnyed stílusgyakorlatként elbeszélő játékban fontos szerepet kap. A mindenben történetet látó szemlélő számára az asztalon üresen álló tál képe természetesen a hiányok, ürességek megfogalmazása ad alkalmat (*Tál*, 597; *Születés*, 591). A részleteket szenvedélyesen kutató narrátor sokszor nem elégszik meg az intim közelséggel. A mindent látás vágya hajtja, amikor nézőpontot vált. A távlatokból nézés a mindent látás vágyának gyakori eszköze. Így tesz a *Támaszkodók* (599) nőalakja, aki léghajóról nézve tapasztalja a tökéletes harmóniát.

Az illusztrációk (Igor Lazin munkái) a miniátorok eszköztárát és a vicclapok karikatúristáinak vizuális ötleteit együtt valósítják meg. Az új betűket vezető képek a szövegekhez hasonlóan ellentétekből, helyzetkomikumokból épülnek. Az ellenkező irányba húzó peditorok, a kártyalapok megszokott archetípusai (fiatal lány-öregasszony) vagy más Podmaniczky-szövegekből beköszönő motívumok (kisnyúl) finom szatirikus mintát rajzolva erősítik a szövegek humorát. Podmaniczky Szilárd kötete a közönségével folytatott párbeszéd, a játék és az újraolvasás invencióival íródott, ezt az elképzelést minden bizonnyal sikeresen meg is fogja valósítani.

(Podmaniczky Művészeti Alapítvány,
2009)
Kovács Krisztina

A meghitt műfajok vonzásában

(Bálint Péter:

Utazás és idegenség,
Esszék és tanulmányok)

Bálint Péter *Utazás és idegenség* című esszé- és tanulmánykötetében ismerős szövegeket találok, utána is nézek nyomban: a tizenhét írásból kilenc a 2007-ben megjelent *Csilagfény és homály közt* kötetben is megtalálható. Sőt, a két gyűjteményben látszólag egybevágó érdeklődési körét mutatja fel a szerző. Legtöbb szövegében Márai Sándor és Szentkuthy Miklós művével foglalkozik, elmaradhatatlanul jelen van Szabó Lőrinc, a kálvinista debreceni diák, a szerző lokálpatriotizmusának is betudható ráfigyelés mellett Csokonai, Gulyás Pál, Kiss Tamás munkásságának megközelítése. Az előző kötettel egybevetve új elemnek számít Bálint Péter érdeklődési körének kiterjesztése Ambrus Lajos és Tandori Dezső alkotótevékenységére, illetve a Virginia Woolf regényeit fordító Tandori műhelymunkájára visszautaló emlékezéseire. A két esszégyűjtemény színelv alapján átfedéseket tükröz, ám olvasatuk eltérő végkövetkeztetések irányába mutat. A *Csilagfény és homály közt* hasonlóan kompakt, mint a rá következő gyűjtemény, azzal, hogy az odasorolt esszék és tanulmányok a regényíró Bálint Péter egykori mestereinek műve előtti tisztelgésként (is) olvashatók. Bálint Péter azokról a szerzőkről, alkotókról értekezik, akik hatással voltak rá, befolyásolták írói munkájának kibontakozását, olyan műveket vesz számba, amelyek döntő módon szabtak irányt érdeklődésének, az önéletírás személyes hangja keresésének és megtalálásának, folytonos önfaggatásának, álláspontjai megújuló ellenőrzésének, beszédmódja stílusának. Az *Utazás és idegenség* az előbbinél szorosabbra fogott válogatás, az írások a címben jelölt állapotot járják szorosan körül. Az utazás is inkább állapotnak számít, mint cselekvésnek, hiszen az utazás ténye nem feltétlenül jár együtt a helyváltoztatással, egy más, a miénktől eltérő világba anélkül is behatolhatunk, hogy bárhová is elmozdulnánk. Ám ez itt most kevésbé fontos a végkifejletnél, ami nem egyéb, mint az, hogy a kötetbe gyűjtött írások alanyától, tárgyától és témájától függetlenül a szerző minduntalan írók műhelyében időzik. Átjár a világukba, megtapasztalja az általuk teremtett világ milyenségét, miközben a teremtés módzataira is nagyon kíváncsi. Műhelytitkokat fürkésztve elemzi kedvenc szerzői műveit, titkolatlan szándékkal inaskodik. „Az pedig” – írja erre vonatkozó-

an –, „hogy monográfia-terjedelmű tanulmányaimban szemléltem másfél évtizeden át a regény-, napló-, dedikáció-, tanulmányíró Szentkuthyt, majd hogy a Woolf tükrében magamagát kereső és „személyes olvasmányélménnyé” vált életmű olvasása közben Szentkuthy módjára naplófélt író Tandorit kommentálom, mindkét esetben mint a mások tükrébe nézegető írókat szemlélő, az ő tükrükben magamagát néző író vagyok. Ez a többszörös tükröztetés és másikat és magamat kommentálás különös öndefiniálás: maga az irodalom.”¹

Írói hangjának artikulálása során sokat foglalkoztatja a saját hang megjelölésének lehetősége, a személyesség művön belül történő anyagi megképződése, az alkotó személyiség és a közösség viszonya, az egyén beilleszkedése és szándékos kivülmaradása, szándékolt kirekesztése, a magány és az elmagányosodás módozatai, az idegenségtudat árnyalatai és mindezek műteremtő effektusai. Meggyőződése, hogy a magány terápiais ellenszere lehet a szellemi társhoz címzett levél, vagy az egyoldalú dialógushoz társat teremtő naplóírás.

A napló valami módon mindig a műre készülődést szolgálja, a naplóírás a mesterség gyakorlása, a nyelvi igényesség pallérozása, a gondolati tisztaság színvonalas leképzése, még akkor is, ha a naplóíró nem számol majdani olvasójával. Viszont önmagát írja, önnön sorsát, ami a naplóírás személyes tétjévé válik. Másfelől, amíg az író – Bálint Péter elemzéseiben Márai Sándor, Szentkuthy Miklós, Mészöly Miklós, Tandori Dezső, valamint a vonzaskörükben tárgyalt vagy említett francia szerzők sora – önmagát írja a naplójába, külső pozícióba helyezkedik és onnét szemléli magát, úgy, mintha egy idegent vizsgálna, akít igyekszik megérteni, újrastrukturálni, újra felépíteni személyiségét, ez adja meg a naplóírás tétjének súlyát. A napló Bálint Péter értelmezésében el nem küldött levelek sorának is tekinthető, hiszen alapvető jellegzetessége a szakadatlan énkövetítés és a folytonosság, miközben a szerző közvetlenül szólítja meg és készíti reflexióra önmagát. A fel nem adott levél azonban végtére is levél, tehát írása egyfelől fegyelmezi a szerzőt, a szétszórtságból egybefogottságot teremt, stilizál, és ezáltal valamennyit felad őszinteségéből. A napló minden intimitása ellenére bizonyos mértékben őszintétlen, igazságtartalma fölött minduntalan ott lebeg a szerepjátszás kényszere: „A napló, a legbizalmasabb is, mindig az emberiségnek készül, s ezért talán őszintébb, ha őszintén bevalljuk, hogy nem tudunk egészen őszintének lenni, írók, semmiféle írásunkban, leveleinkben és naplójegyzeteinkben sem. Egyébként, naplóíró, nem sokat tartok arról a magányos őszinteségről. Örizzd meg titko-

dat! – s írd titkosan és őszintén, címmel, szerkezettel, szándékkal, ahogy egyedül lehet és illik” – idézi erre vonatkozóan lábjegyzetben Márait² Bálint Péter³. A Márai által említett „magányos őszinteség” meghatározás leválik a naplóírásról, mint az írói munka folytonosságának bizonyítékáról, ugyanis az őszinteség spontaneitást feltételez, a kontempláció, a cerebrális alkat belső készítése már ráncba szedi a gondolatokat, ami Márai vagy bármely, mindenkori emigráns író esetében természetes védekező gesztus következményének is tekinthető, hiszen az önmegismerésre törő önvizsgálat során tett átgondolatlan feljegyzés fegyvert adhatott az ellenség bármely táborának kezébe.

A napló leplezett vagy leplezetlen őszintétlensége leginkább az áttételes olvasás során kerül előtérbe, amikor Bálint Péter Márai naplóján keresztül Gide művét olvassa, és azt vizsgálja, hogy miként olvasta azt Márai.⁴ A kettős fókusz, a kettős megvilágítás előhívja a takarásban megbúvó részleteket, s a kiteljesedő, részletgazdag képet újra végigpásztázva a szerző olyan megállapításokig jut, amelyek e megvilágítási csalafintaság, a tükörcelek alkalmazása nélkül fel sem merülne. Ezekben az ítéletekben érhető tetten Bálint Péternek a regényeiből már jól ismert morális érzékenysége, a dolgok színéről és fonákjáról is tájékozódni kívánó analitikus készsége, a véleménymondás gerinces vállalása. Naplóbejegyzések közt bókászva az irodalomtörténet-írás homályos zugába is bevilágít, még ha ott olyasmire is bukkan, amiről akár az is kiderülhet, hogy korábban szándékosan zárták el a fény elől. A szándékosan gerjesztett homály mögül nyomozása során világosan kitetszik az ideológiai és kanonizációs beidegződések és kötöttségek alól felszabadult, önbecsüléssel felvértezett kritikus-irodalomtörténész-szépíró hangtűzése.

A beszédmód felfedése külön szempontja Bálint Péter vizsgálódásainak, ugyanis kíváncsian nyomoz a művekben a „mesélő hangvétel” megképződési alakzatai után, például Szabó Lőrinc gyermeklírájának elemzése során, amiben magától értetődő módon utal az „elmesélés” napló- és levélíráshoz hasonló technikájára.

A könyv zárófejezetében⁵ – logikus szerkezetbe illeszkedve – azt tárja olvasója elé, hogy miként bújik regényírás közben Csokonai szerepébe. Talán mondanom sem kell, hogy ez a szerzőt Csokonai rolléjában megjelenítő regény is „naplószerű mű”, akárcsak a keletkeztörténete fölött tépelődő konfesszió. Még hát az sem utolsó szempont, hogy Bálint Péter is a cívisváros szülötte, akár Csokonai, és hozzá hasonlóan ambivalens viszonyban áll a várossal. Miként

Gulyás Pál, úgyszintén debreceni költő is a vonzás és taszítás kettősségében élte verssé a városhoz tartozásának élményét. Gulyás Pál kapcsán, akit szívenként érdekeltek a Sziget-mozgalmal mítoszoktatási törekvése, maga is a gondolkodás ősförése után nyomozott a mítoszokban, csak hát a görögök elébe helyezte a Kalevalát. Bálint Péter használja a „sziget-Debrecen”⁶ kifejezést, a sziget-létnek „az Alföld fővárosára”, „a kálomista Rómára” fókuszálását, ami ebben az esetben nem az elkülönülő, termékeny magányt kereső egyénre, a kívülállóra utal, hanem az egész város sajátos szellemi kívülállóságát jelenti, amelynek roppant fundamentuma a református kollégiumhoz köthető írók és tudósok, Csokonai, Tóth Árpád, Szabó Lőrinc, Gulyás Pál, Kiss Tamás életműve, bár ő jövevénynek számított a civisek között, a városban, amit Gulyás Istentől elhagyatott, elvadult porfészekként is aposztrofált ugyan, ám miként a költészetét elemző Bálint Péter kimutatta: „Gulyás Pál számára Debrecen nem elsősorban a szomorúság, a maradandóság, a civisség, a fájdalom, a bezártság létvalósága; sokkal inkább egy olyan ókút, amelyben megmerítkeznek, megmosakszik, feltöltöttek, az én magára eszmél; amelyikből Csokonaitól a kálvinista Isten-szemléletig, a magyarságtudattól a függetlenség eszméjéig, a nyelvápolástól a komoly művelődési-kényszerig mindent magába fogad és átszűr magamagán”⁷. Neki van igaza, nem a városról pamfletként szóló költeményeknek: Földi János, Fazekas Mihály, Diószegi Sámuel debreceni „füvész” költők gondolatosságának továbbvivőjeként ugyanis Gulyás Pál ferde szemmel nézte környezetének kulturális köznyomát és konzervatívizmusának renyhességét, ám miután Babits Mihály legbelsőbb érzéseiben dehonesztálta a felkészültsége, érdeklődése, ismeretei és talentuma ismeretében Babits mellé állni kívánó költőt, az nekiként kidolgozni a budapesti nyugatos modernista világképpel szembeállítható keleti, tradicionalista „sziget-lét” elméleti fundamentumát, aminek természetesen Debrecen volt a kizárólagos fókusz. Vélhetően ez az el-, illetve viszszautasítás tette „igazi” debrecenivé. A tanulmányíró a köztudatból szinte teljesen kikopott⁸ Gulyást Pált karakterjegyei alapján – „a poeta doctusnak titulált kortárs költők körében is feltűnő tudatos felkészültsége, aprólékoságba menő pontosságigénye, az antik mitológián át a kelet-európai folklórig, a Csokonaitól stafétabotként átvett természetszemlélettől a jungi kollektív tudattartalmak vizsgálatáig”⁹ – Weöres Sándor mellé helyezi. Gulyás költészetének szakmai megítélése kapcsán finom párhuzammal a képbe vonja az ugyancsak debreceni Szabó Magdát, aki

ugyanúgy félreértelmezte Gulyás Pál művét és költői alkatát, miként a maga idejében Kazinczy Csokonaiét. Az olvasói ízlés és elváráshorizont természetesen változik, módosul, alakul, ám igaza lehet Szántó F. Istvának, amikor arról ír, hogy bizonyos szövegeknek nincs szükségük olvasóra, hanem az olvasónak van szüksége ezekre a szövegekre, ugyanis idő- és értékállóságuk vitathatatlan. Am az is igaz, hogy az ilyen szövegek, könyvek is méltánytalan feledésre ítéltnek. Bálint Péter nem is állja meg, hogy Gulyás Pállal foglalkozó tanulmányában ne szóljon az értékrendszer módosulásáról, az értékviszonyok átrendeződéséről, amikor Tóth Árpád életművére utalva a következőket írja: „... az egészen kiválóak életműve is kerülhet hátrébb a könyvespolcon, csöndesen porosodhat anélkül, hogy rá-rányitnának az érdeklődő kezek”¹⁰.

Szentkuthy Miklós kapcsán, akit „a magyar irodalom megvesztegethetetlen, méltánytalan tülekedésben és hatalmasságokhoz törleszkedésben soha részt nem vevő figurája”-ként aposztrofál, egy újabb, korábban nem tárgyalt, vallomásos műfajra, az interjúra is kiterjeszti érdeklődését, és foglalkozik Szentkuthy dedikációival is. A naplókkal egyetemben ezek az úgynevezett kis- vagy marginális műfajok Szentkuthy művében gigantikus méretet öltö, monumentális jelenségek. Ezekhez kapcsolódnak a Bálint által műformaként kezelt fragmentumok is, amik „nem pusztán a jelek folyamatos értelmezésének, a tapasztalatot felülíró beszédmódnak és a visszaemlékezések realizálásának az összegzései, de az elképzelés és a jelenvalólet közötti hiányt pótló én-kivetítések, világlátások szempontjai is egyben”¹¹, és az alkotómunka fölötti tépelődésekben egymáshoz közelítik Szentkuthy és Tandori alkotói habitusát. A kötetben szereplő, több szempontú naplóelemzések során Bálint Péter Szentkuthy örösnaplóját tekinti olyan dinamikus önszemlélő és önkifejező alkotásnak, amely a „bizalmas” vallomás és a közönség elé szánt műalkotás (regény) egymásba hatoló határátlépése révén valósul meg.

Ambrus Lajos organikus életrekonstrukció-kísérlete kapcsán „egy közösség (nemzet- és faluközösség) elveszett, elveszni látszó, talán utolsó pillanatban még megmenthető lét- és világszemlélet univerzalitása” nyűgözi le. Az ő írásmódjában fedezi fel a lét elronthatatlanságára irányuló emberi-alkotói felismerés tárgyiasulását, ami voltaképpen az esszé- és tanulmánygyűjtemény kiindulási alapját is képezi: a boldogság keresésének egyetemes regiszterében szólaltatja meg az öt vendégül hívó írókat, akiknek műhelyében elidőzött, és a hivatástudat egészséges fedezetével felvértezve inaskodott.

Bálint Péter kíméletlen ítész, aki nem voltaképpen nem az irodalom mai állapotával van gondja, hanem inkább mindazzal, ami az irodalom körött történt és történik. Egyike azon keveseknek, akik ugyan látják önmaguk Don Quijote-i figuráját, konokul érvelnek érték és erkölcs mellett, nem hagyják maguk mellett elrohanni sem a világot, sem az irodalmat. Egy a búsképű lovagok szét-szórt csapatából vagy a magányos gerillák közül, aki hittel és morállal, magas szakmai, nyelvi, esztétikai felkészültséggel és ugyanilyen elvárásokkal fordul az irodalom kérdései felé, folyton szem előtt tartva, hogy miközben életről és irodalomról beszél, önmagáról is beszél, és ez adja beszédmódjának megkerülhetetlen tétjét: „Nem is ezt az ágos-toni „kántálást” és claudeli kenetlenségét hiányoljuk irodalmunkból, amikor a vallomásosság hiányáról beszélünk, hanem azt a kérlelhetetlen őszinteséget, öncenzúrát nem ismerő írói bátorságot, mely nem merül ki a szerezmenyosdatásban vagy magamentgetőzésben, máskor folytatott iszapbirkózásban vagy a farszto önostorozásban, nem akar követ vetni nálánál nagyobbba, de nem is mond le a tájékozódás és ítéletmondás belső igényéről. Szembesít, s nem port hint mások szemébe; lecsupaszít, de nem kéjeleg a póreség látványában; kimond, ellenben sosem leli örömét a közönséges kifejezésében. Nem viseli el a sandaságot, kétértelműséget, sikamlósságot és cinikusságot, mert megmélyezi a lelket.”¹² Bálint Péter esszéiben végig az erkölcs és az etika képezi az irodalommal és étellel kitöltött motivációs hálót, indulata túlcsondult a diszkurzus szöveg-adta keretén, erkölcsi-etikai meggyőződése nem leírásban, hanem közlésként, mintegy kinyilatkoztatásként csap át az esszé keretén, ami voltaképpen a személyes hang megtalálására vonatkozó hermeneutikai tanulmányainak szépírói apológijája.

Az önéletírás különböző irodalmi műfajainak szöveghermeneutikai vizsgálata közben a konfesszió-szerű én-feltárasokat, lételírásokat, létmegértéseket, másság-értelmezéseket figyelni, másfelől a napló-, levél- és dedikációírás, valamint az interjúadás vagy -írás során érvényesülő hiányos kommunikációt és a fragmentált diszkurzivitást figyelni, kétségtelen szakmai felkészültséggel, széles körű, főként a francia nyelvterület elméletíróra hivatkozó recepcióval, kutató invecióval. Bálint Péter az *Utazás és idegenség* kötetben újra bizonyította a 2001-ben megjelent, *Nyílt kártyákkal* című, a napló- és levélírásról írott úttörő munkája révén tanúsított, párját ritkító kötetet eredményező célirányosságát, tapasztalatainak, ismereteinek, erudíciójának és műveltségének magas

szintjét, az írók műhelyében kitartóan inaskodó alkotó állhatatosságát, amivel azok tükrében az írók arca mögött önnönmaga vonásait is felfedezve ír témájáról, aminek az esszé kereteinek és lehetőségeinek hála, mindig önnönmaga is része.

(Kortárs Kiadó, 2009)
Fekete J. József

¹ Woolf-műrajz helyett a „gépverőinas” műhelyében. Töredékek Tandori *Kilobbant sejtésomókjáról*. In: *Utazás és idegenség*, 250.

² Márai: *Ég és föld*. Budapest, Révai, 1942. 102.

³ Márai idegenségtudata. Utazás és idegenség a Naplók tükrében. In: *Utazás és idegenség*, 19–20.

⁴ Márai tükrében: André Gide. Naplóolvasatok.

⁵ Miért is lettem Csokonai? Tűnődések egy regényes életrajz születéséről.

⁶ Gulyás Pál *Üzenetek a sziget-Debrecenből* versének címéből kiemelve.

⁷ A „hádészi tanár”. Gulyás Pál költői labirintusa. In: *Utazás és idegenség*, 182–183.

⁸ Pedig Pomogáts Béla a költő születésének századik évfordulójára írt tanulmányában Gulyás Pált Csokonai és Juhász Ferenc közti, századokon átívelő kapocsként jellemzi. In: *A kert és a mítosz. Motívumok Gulyás Pál költészetében. Alföld*, 1999. szeptember.

⁹ A „hádészi tanár”. Gulyás Pál költői labirintusa. In: *Utazás és idegenség*, 180.

¹⁰ I. m., 172.

¹¹ Utazás-„leírások” Szentkuthy naplójában. In: *Utazás és idegenség*, 84.

¹² Márai tükrében: André Gide. Naplóolvasatok. In: *Utazás és idegenség*, 60.

Számunk szerzői

Asaf, Uri 1942-ben született Haifán (Izrael). Költő, képzőművész. Budapesten él. Legutóbb megjelent kötete: Festőversek (2006).

Baán Tibor 1946-ban született Rákosligeten. Költő, irodalomtörténész. A győri bencés gimnáziumban érettségizett. Legutóbb megjelent kötetei: Konstelláció. Kollázsok és haikuk (2009); Nagylátószög. Művek, utak, irányok (2010).

Gisèle Berkman a Cergy-Pontoise egyetemen tanít. A Collège Internationale de Philosophie „*A mű gondolata: a gondolkodás írásrendszerei a 18–20. században*” című kutatóprogram vezetője. Legutóbbi könyve *Az én archeológiája* címmel 2009-ben jelent meg. Kutatási területe: filozófia és irodalom kapcsolata Jacques Derrida, Michel Deguy, Maurice Blanchot műveiben.

Böröndi Lajos 1954-ben született Kapuváron. Költő. Mosonmagyaróváron él. Legutóbb megjelent kötete: A páva szeme (versek, 2010).

Dalos Margit 1938-ban született Budapesten. Író. Sopronban él. Legutóbb megjelent kötete: Kődünnögések (regény, 2006).

Deák László (1946–2009) Budapesten született. Költő, író, szerkesztő. Legutóbb megjelent kötete: Fogadom aján-dékok, idő. Válogatott versek (2010).

Fekete J. József 1957-ben született a jugoszláviai Omoravicán. Kritikus. Zomborban él, a Zombori Rádió magyar műsorának felelős szerkesztője. Legutóbb megjelent kötet-ei: Mit ér az irodalom, ha magyar? (tanulmányok, 2007); Teremtett világok (Imádságos kolostor II.) (2007).

G. István László 1972-ben született Budapesten. Költő. Legutóbb megjelent kötetei: Homokfúga (versek, 2008); Pentagram (versfordítások, 2009).

Halmi Tamás 1975-ben született Pécsen. Verset, prózát, kritikát, esszét publikál. Legutóbb megjelent kötete: Takács Zsuzsa (monográfia, 2010).

Horváth Imre 1966-ban született Sopronban. Tanár, irodalmár, a PTE Irodalomtudományi Iskolájának doktorandusza. Írásai 2003-tól tanulmány- és konferenciakötetekben jelennek meg. Kutatási területe elsősorban a dramatikus és narratív teológia, a teológiai nyelv artikulációja és Hans Urs von Balthasar eszkatológiája.

Juhász Attila 1961-ben született Téten. Költő, kritikus. A győri Révai Miklós Gimnázium tanára. Legutóbb megje-lent kötete: Eszkimószin (versek, 2009).

Kalász Orsolya 1964-ben született Dunaújvárosban. Költő, műfordító. Berlinben él. Verseit váltakozva német és magyar nyelven alkotja meg. A kortárs magyar költők rendszeres fordítója. Legutóbb alles, was wird, will seinen strauch címmel 2007-ben jelent meg kétnyelvű válogatott verseskönyve.

Kolozsi Orsolya 1980-ban született Budapesten. A Sze-gedi Egyetemen magyar-összehasonlító irodalom szakos diplomát szerzett, valamint részt vett a Modern Magyar Irodalmi Tanszék doktori képzésén. Tanár, kritikus. Buda-pesten él.

Kovač, Mirko 1938-ban született Petrovičiben (Jugo-szlávia, ma Montenegró). Prózairó, esszéista, teoretikus.

1991-ig Belgrádban alkotott, de a háborús időkben meg-fenyegettek, irodalmi díjainak legtöbbszörét megvonták tőle, ezért Horvátországba költözött, műveit pedig croatizálta. Számos nemzetközi elismerés birtokosa. Munkáit többek között angol, francia, olasz, svéd, holland, cseh, lengyel nyelvre fordították. Jelenleg Rovinjban él. Magyarul leg-utóbb megjelent kötete: Város a tükörben. Családi noktürn (2009).

Kovács Krisztina 1976-ban született Békéscsabán. A Sze-gedi Tudományegyetem magyar-történelem-régészet sza-kán végzett. Jelenleg a Modern Magyar Irodalom Tanszék doktorandusza. Kutatási területe: térelméleti szempontok a '30-as évek prózájában.

Madár János 1948-ban született Balkányban. Költő. Leg-utóbb megjelent kötete: Gyöngyök lélegzete. Szerelmes versek (2010).

Dr. Nagy Miklós 1951-ben született Nagyatádon. Fotográfus. A pécsi Orvostudományi Egyetemen végzett. Győrben él.

Lengyel András 1950-ben született Békéscsabán. Iroda-lomtörténész. A szegedi Móra Ferenc Múzeum osztályveze-tője. Fő kutatási területe a 20. század magyar irodalom- és művelődéstörténete. Legutóbb megjelent könyvei: József Attiláról. Életrajzi „aprólék” (2008); Milyen volt. In memo-riam Juhász Gyula (2009).

Pátkai Tivadar 1947-ben született Sokorópátkán. Költő. Győrött él. Legutóbb megjelent kötete: A kőrisfa árnyéka (2008).

Péntek Rita 1974-ben született Győrött. Költő. A Nyugat-Magyarországi Egyetem Apáczai Csere János Tanítóképző Főiskolai Karán végzett.

Róhrig Eszter 1954-ben született Budapesten. Az ELTE BTK magyar–oros, majd francia szakán szerzett diplomát. Kutatási területe a 19. századi próza, ezen belül koráb-ban Goncsarov *Oblomov* című regénye, majd Flaubert *Bovarynéja*, az utóbbiból írta doktori értekezését.

Szepesi Attila 1942-ben született Ungváron. Költő. Buda-pesten él. Legutóbb megjelent könyve: Órtorony (esszék, 2006).

Szoboszlai-Kiss Katalin 1973-ban született Szilágy-somlyón (Románia). Filozófus. A győri Széchenyi István Egyetem és a veszprémi Pannon Egyetem tanára. Önálló kötete: Poszeidóniosz – Törödékek és kommentár (2009).

Tóth Imre 1966-ban született Zalaegerszegen. Költő, a Pannon Tükör c. folyóirat szerkesztője. Eddig két kötete jelent meg: Nostradamus menyegzője (2004); A lélek nul-la foka (versek, 2009).

Tönköl József 1948-ban született Nyőgéren. Költő, újság-író. Győrben él. Legutóbb megjelent kötete: Domolykó-malom (2007).

Zsávolya Zoltán 1968-ban született Csornán. Költő, író, kritikus, szerkesztő. A Pázmány Péter Katolikus Egyetem és az Apáczai Csere János Tanítóképző Főiskola tanára. Legutóbb megjelent kötetei: Noszthy Fuji – Szindarab Mik-száth Kálmán támogatásával (dráma, 2008); Nő, tükör, írás (szerk., Varga Virággal közösen, 2009).

A MŰHELY MEGVÁSÁROLHATÓ AZ ALÁBBI KÖNYVESBOLTOKBAN:

Győr:

Antikvárium (Kazinczy u. 6.),
Koncert Zenemű- és Hanglemezbolt
(Arany J. u. 3.),
Puedlo Könyvesbolt (Aradi vértanúk útja 8.)

Budapest:

Írók Könyvesboltja (Andrássy út 45.),
Gondolat Könyvesház (Károlyi Mihály u. 16.)

Debrecen:

Sziget Könyvesbolt (KLTE)

Hódmezővásárhely:

Petőfi Könyvesbolt (Andrássy u. 5.)

Nyíregyháza:

Kötet Könyvesbolt (Hősök tere 9.)

Pécs:

Zrínyi Miklós Könyvesbolt (Jókai u. 25.)

Sopron:

Cédrus Art Klub (Fő tér 6.),
Fekete Cédrus Könyvkereskedés
(Bünker Rajnárd köz 2.),
Vörös Cédrus Könyvkereskedés
(Mátyás király u. 34/F.)

Szeged:

Bálint Sándor Könyvesbolt (Aradi vértanúk tere 8.),

**Folyóiratunk megrendelhető
a szerkesztőség címén:**

9002 Győr, Pf. 45.

Honlap:

www.gyorimuhely.hu

E-mail:

szerkesztoseg@gyorimuhely.hu

M Ű H E L Y KULTURÁLIS FOLYÓIRAT

Megjelenik kéthavonta
2010. XXXIII. évfolyam, 4. szám

Főszerkesztő:
VILLÁNYI LÁSZLÓ

Szerkesztők:
HORVÁTH JÓZSEF,
MÁRTONFFY MARCELL, SZAKÁL GYULA

Arculat:
KURCSIS LÁSZLÓ

Szerkesztőségi titkár:
SZIKONYA GABRIELLA

T Á M O G A T Ó K :

nka

Nemzeti Kulturális Alap

Nemzeti Kulturális Alap

Győr Megyei Jogú Város Önkormányzata

Győr-Moson-Sopron Megye Önkormányzata

Széchenyi István Egyetem, Győr

Pannon-Víz Zrt. Győr

Hungaro-Len Kft. Komárom

Index: 25975 HU ISSN 0138-922 X. A szerkesztőség címe: 9022 Győr, Rákóczi u. 1. Levélcím: 9002 Győr, Pf. 45. Tel./fax: (96) 326-845. E-mail: szerkesztoseg@gyorimuhely.hu. Honlap: www.gyorimuhely.hu. Kiadja: a Műhely Folyóiratkiadó Nonprofit Korlátolt Felelősségű Társaság. A kiadásért felel: Villányi László ügyvezető. Budapesten és vidéken terjeszti a Magyar Lapterjesztő Rt. és a Könyvtárellátó Kht. Előfizetésben terjeszti a Magyar Posta Zrt. Üzleti Ügyfelek Üzletág, Központi Előfizetési és Árusmenedzsment Csoport, 1900 Budapest. Előfizethető az ország bármely postáján, a hírlapot kézbesítőknél, valamint e-mailen: hirlapelofizetes@posta.hu. A befizetéseknel kérjük minden esetben feltüntetni: Műhely c. folyóirat.

Előfizetési díj 2010. évre: 2400,- Ft

Szedés: Szikonya Gabriella • Tördelés: VISIONEXT Vizuális Stúdió, Győr

Nyomás, kötés: PALATIA Nyomda és Kiadó Kft. Győr • Felelős nyomdavezető: Radek József ügyvezető igazgató

MŰHELY

nka

Nemzeti Kulturális Alap

KULTURÁLIS

500,- Ft

FOLYÓIRAT

9770138922000 10004